

समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रीय

राज-निवेश

एवं

राजसी कलायें

डा० द्विजेन्द्र नाथ शुक्ल

एम० ए० पी-एच० डी०, डी० लिट्,
साहित्याचार्य माहित्य-रत्न, काम्य-तीर्थ, शिल्पकला-आदर्श,
प्रोफेसर तथा अध्यापक, संस्कृत - विभाग
पञ्जाप विश्वविद्यालय, पण्डीगढ़

द्वितीय भाग

मूल एवं वास्तु-कोष-वास्तु—पदावली

प्रकाशन - व्यवस्थापक
वास्तु-वाङ्मय-प्रकाशन-शाला
शुक्ल - कुट्टी १० फैजाबाद रोड , लखनऊ

मूल्य रु ० १८ —००

१९६७

भारतीय वास्तु-शास्त्र
सामान्य-शीर्षक-दश-प्रश्न-अयोजन का पचासवां प्रकाशन
(केन्द्रीय शिक्षा-मन्त्रालय की महायता से)

मुद्रक

१. तक्षशिला आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, सेक्टर १५, चण्डीगढ़
२. रानू प्रेस, सेक्टर २७ चण्डीगढ़

प्राककथनम्

भारतीय सस्कृतौ भौतिक विलास विशेषतः शिल्पकलानाम्

भारतीय मस्कृते आध्यात्मिक पक्षमेव सर्वातिशायिन मन्वाना जना (वैदेशिका स्वदेशीया अपि) तस्याः भौतिक पक्ष प्रविरलविषयमविषय वा स्वीकुर्वाणा अद्यत्वेऽखिलेष्वपि भौतिकेषु क्षेत्रेषु पाश्चात्यानामनुकरण कुर्वन्त-म्नीय भौतिक विलास विस्मृतवन्त इव दृष्टिपथे पथिकायन्ते । एतेन मन्ये भारतीय-सस्कृतेनेदं यज्ञोगान विकथनमेव । यस्यां सस्कृतौ वेदा प्रादुरभूवन् तस्यामेवोपवेदा अपि निबद्धा वभूवु । वेदाना किं रहस्य किञ्च तेषां ध्येयं अत्र विषये विदुषा मम्मत् मतमेव नास्य कोऽपि विशेषस्फारोऽनापेक्षते । परमुपवेदा अस्माकं विज्ञानानि पारिभाषिकाणि शास्त्राणि कलाप्रबन्धाश्चे-त्यस्माकमस्ति कापि विज्ञप्ति । चतुःप्रकार स्थापत्यम् अष्टधा च चिकि-त्सिनम् मप्तागो धनुर्वेद स्वरग पदग-लयन अवधानात्मकं संगीतम् घन-विततं तत सुपिरात्मकं वाद्यम् लास्य-ताण्डवादिनृत्तनृत्यात्मकं नाट्यम्, चतुष्पष्टिकलाश्चेति सर्वं विद्या विज्ञान कलापारम्पर्यं कुत प्रादुर्भूतमित्यत्र जिज्ञासायामुपवेदा एवास्माकं शरणमिति श्रीमन्त विदाकुर्वन्तु ।

वेदा सर्वज्ञानमया नात्राह विवदे । सहिता ब्राह्मण आरण्यक-उप-निषदादिसर्वाङ्गानो वेदभाग प्रायेणोपामनपरं यत्र देवता-विज्ञान यज्ञसत्त्वा-प्यात्मज्ञान ब्रह्मविज्ञान वा विशेषेण प्रस्तूयते । वेदाश्च त्रयीति नाम्ना प्रथन्ते इति कृत्वाऽथर्ववेदान् शिक्षाकल्प-न्याकरण-निरुक्त-ज्योतिषछन्दोभिधियेभ्य वेदागेभ्य गान्धर्वायुर्वेदधनुर्वेदार्थस्थापत्याद्युपवेदेभ्यश्च भौतिकानां विज्ञा-नाना पारिभाषिकाणां शास्त्राणां कलाकौशलानां च पन्था प्रवर्तितो वभूव । वेदेभ्य ऐवोपवेदा उन्पन्ना । वेदानामुपवेदा आसन्—यथाहि आयुर्वेद, ऋग्वेद-स्योपवेद धनुर्वेद यजुर्वेदस्योपवेद गान्धर्ववेद सामवेदस्योपवेद स्थापत्य-वेद अथर्ववेदस्योपवेद इत्यस्माकं पुराविदो वदन्ति । एतेनेदं सिद्धं भवति यदस्माकं सस्कृतौ परोक्षस्य प्रत्यक्षस्य च, अख्यात्म-वादस्य भौतिक-वादस्य च, ब्रह्मज्ञानस्य जगद्विज्ञानस्य च द्वयोरपि समाना सनातना सरणि सुतरा

चकास्तेस्मात्राज्ञानमस्माक भ्रान्तमेव धारणम् । अतएव महनीयेय
सस्कृतिर्या सर्वाभ्य सस्कृतिभ्यस्सर्वतो ज्येष्ठा वरिष्ठा गरिष्ठा सर्वोत्कर्षेण
विराजमानाद्यापि सन्तिष्ठते तस्या सस्कृतौ पक्षस्यैवस्य महिमान कीर्तयन्त
अपरस्याभ व रयापयन्त जना किं भ्रान्ता अभ्रान्ता वेति भवन्तो विपश्चित
एव प्रमाणम् । नैतत्तिरोहित श्रीमता यद्भारतीय-सस्कृते प्राणा धर्म एवा-
सीत् । अथातो धर्मजिज्ञासायाम तत्राचार्यपादै यतोऽभ्युदयनिश्चयस-
सिद्धि स धर्म ' इति यद धमलक्षण दत्त तेनास्माक सस्कृतौ भौतिकाध्या-
त्मिकपक्ष द्वयस्यापि समानो विलास इति दृढ सिध्यति । अभ्युदयेनेह लौकिक-
काना विज्ञानकलाधीनाना सुखाना निश्चयसा च ब्रह्मविज्ञानाधीनमोक्षा-
परनाम्न पारलौकिकस्य मानवजीवनचरमात्कर्षस्य परामर्श इति नु श्रीमन्तो
विपश्चितो जानन्त्येव ।

उपनिषदा सन्दोहे षड्दर्शनीसमारोहे प्रभूते च एतद्विषयकसाहित्य
प्रबन्धे नि श्रेयसमधिकृत्य बहुविचारस्तस्य नात्रावसर । सासरिकमभ्युदय
चावलम्ब्य कानि विज्ञानानि कानि कानि च पारिभाषिकाणि शास्त्राणि
के के च कला प्रबन्धाश्च प्रस्तुता — अत्रपाठकाना श्रीमता तत्रैवाधान
दीयमानमभ्यर्थये ।

आयुर्वेदे आधुनिकवैमिष्टीविज्ञानस्य समावेश ऐतिह्यपु पृथ्वादि
वृत्तान्तेषु पुराणेषु ज्योतिष च फीजिक्स जियोलोजी जियोग्राफीप्रभृतीना
नानाधुनिक विज्ञानाना भौतिकशास्त्राणा च विलास धनुर्वेदे मिलीटरी
साइन्सेत्यभिधाया अद्यतनी युद्ध विद्याया विजृम्भणम्, गान्धर्ववेदे तीर्थ-
निकोपलक्षिताना समीतनृत्यट्यादीना समेषा प्रमोदविद्याना समावेश ।
अथर्ववेदे दण्डाचार प्रचार-प्रभृतीना मर्वासा नीतीनामाधुनिक राजनीत्य-
यनाति वाणिज्यादि शास्त्राणान्तत्र गताथत्वम् । स्थापत्यवेदे नगरनिर्माण-
जनभवन-राजभवन देवभवनानाञ्च निर्माणन्तु सर्वे जानति पर तत्रव
अथ्यासनरचनाभूषणायुधत्रिकल्पा नाना वर्गीयप्रतिमा प्रकल्पना
अनेकजानिक चित्रनिर्माण बहुविधय ररचनाचातुरीत्यादि बहुविध
स्थापत्यकौशल विजृम्भते । इद मव भारतीयवास्तुशास्त्रमिति सामान्य
विषयमुपजीव्य तेषु तेषु ग्रन्थेषु यथामति विचारित प्रभावता श्रीमतामिति
विदितप्रायमेव । वास्तुशास्त्र स्थापत्यशास्त्र वा णि शास्त्रमपि सर्वोत्थते ।

शिल्पानां शिल्पिनां च बहुसंख्या बहुशोभयश्च । अतः प्रथमं शिल्पाणि कला वा सकीर्तनीयारसन्ति । संस्कृते कला-विषयकाणि प्राधान्येन श्रेष्ठेषु शास्त्राणि वास्तुशास्त्रं शिल्पशास्त्रं चित्रशास्त्रं च, यानि वास्तुशास्त्रं स्थापत्यशास्त्रं वेति नाम्ना प्रथन्ते । मानसारमयमत-शिल्परत्नादिषु द्वाविडेषु विश्वकर्मवास्तुशास्त्रसमराङ्गणमूत्रधार-वास्तुशास्त्रापराजित-पृच्छादिषु च नागरेषु वास्तुशास्त्रीयग्रन्थेष्वयमेव विलासः । यद्यप्यासीदेकः कालः यदास्माक देशे चतुष्पष्टिकलानामेकः प्रौढः सम्प्रदायः प्रभूततमश्च प्रोल्लासो जागर्तिस्म । वात्स्यायनकामशास्त्रेष्वयमुन्मेषः लब्धप्रतिष्ठस्य तत्रभवत् यशोधरस्यापीय मनीषा शुक्राचार्यस्यापीदमेव समर्थनम् । तथापि कालक्रमेण परिवर्तमानायामस्या संस्कृतौश्मान्येव शास्त्राणि प्राधान्येनाचार्यैः प्रतिपादितानि शास्त्रप्रबन्धैश्च दृढीकृतानि ।

अस्तु प्रथमं शिल्पानि संकीर्त्यताम् । शिल्पानां बहवो भेदाः सन्ति । वात्स्यायनकाम-शास्त्रे चतुष्पष्टिकलात्मकानि यानि शिल्पानि स्वीकृतानि तान्यत्र सक्षेपेण सकीर्तनीयानि तथाहि :—

१. गीतम्	२. वाद्यम्
३. नृत्यम्	४. आलेख्यम्
५. विशेषवच्छेद्यम्	६. तण्डुलकुसुमवलिविकारा
७. पुष्पास्तरणम्	८. दशनवासनानरागः
९. मणिभूमिकाकर्म	१०. शयनरचनम्
११. उदकवाद्यम्	१२. उदकाघातः
१३. चित्रयोगा	१४. माल्यग्रथने विकल्पाः
१५. वेखरकापीडयोजनम्	१६. नेपथ्यप्रयोगा
१७. वर्णपत्रभङ्गा.	१८. गन्ध-युक्तिः
१९. भूषणयोजनम्	२०. ऐन्द्रजालयोगाः
२१. कौचमारयोगाः	२२. हस्तलाघम्
२३. विचित्रशाक्यूपभक्ष्यविकारा- त्रिधापानकरसरागासवयोजनम्	२४. सूचीवाशनीणि
२५. सूत्रश्रीडा	२६. वीणाडमरुत्वाद्यानि
२७. प्रहेलिका	२८. प्रतिमाया

२९. देवार्चकयोगा
 ३१. नाटकारयायिकादर्शनम्
 ३३. पट्टिकायेनवान विस्त्वा
 ३५. तक्षणम्
 ३७. रूप्यरत्नपरीक्षा
 ३९. मणिरागाकरज्ञानम्
 ४१. मेपकुक्कुटलावणयुद्धविधि
 ४३. उत्सादन-सवाहनकेसमर्दनकौशलम्
 ४५. म्लेच्छित्तविवल्पा
 ४७. पुष्पशकटिका
 ४९. यन्त्रमातृका
 ५१. सपाद्यम्
 ५३. काव्यक्रिया
 ५५. छन्दोज्ञानम्
 ५७. छलितवयोगा
 ५९. द्यूतविशेषा
 ६१. बालक्रीडनकानि
 ६३. वैजयिक्वीना विद्याना ज्ञानम्
३०. पुस्तकवाचनम्
 ३२. काव्यममस्थापूरणम्
 ३४. तर्कवर्माणि
 ३६. वास्तुविद्या
 ३८. धातुवादः
 ४०. वृक्षायुर्वेदयागा.
 ४२. शुक्रसारिकाप्रलापनम्
 ४४. अक्षरमुष्टिकावचनम्
 ४६. देशभाषाविज्ञानम्
 ४८. निमित्तज्ञानम्
 ५०. धारणमातृका
 ५२. मानसी
 ५४. अभिधानकौष
 ५६. त्रिशाकल्प
 ५८. वस्त्रगोपनानि
 ६०. अक्षक्रीडा
 ६२. वैनायिकीना विद्याना ज्ञानम्
 ६४. व्यायामिकाना विद्याना ज्ञानम्

चतुष्पष्टिकत्वानामेव मन्त्राद न केवल लोकायतिवदर्थनदृष्टिप्रवरेषु कामशास्त्रेषु श्रूयते । धार्मिकेषु ब्राह्मणबौद्धजैनग्रन्थेष्वपि भूयान् सन्निवेश-
 म्मन्दृश्यते । तथाहि श्रीगद्भागवतटीकाकृता श्रीधरेणाय जीवगोस्वा-
 मिना चाण्येव त्रियनम । शिष्णपुराण तथा हरिवन बौद्धाना ललितस्मिन्तरे
 जैनानामुत्तराष्ट्रप्रान्तसूत्रे तथा च कपिलसूत्र तथैव समर्थनम् । लौकिक-
 मगृहणायग्रन्थेष्वपि यत्र तत्र मन्त्रैत्राय प्रमाणास्वादि इन्द्रगुणवर्गित
 वादम्वर्या क्षेमेन्द्रस तात्रिलाये ममावायसूत्रे विदर्भराजस्य रामचन्द्रकृत-
 टीकाया ललितामहमनाम्नो नारायणकटीकाया तथा च भास्कर-राज-
 टीकाया शिल्पाना मुदीर्षा नामात्रयी द्रष्टव्या ।

अत्र विष्णवेण । अमीषु शिल्पेष्वेव वास्तुविद्या तथार्थं प्रतिमाला,
 यन्त्रमातृका आदिभ्य चेत वास्तुशास्त्रस्य प्रसंगः त्रिपया धिराजमाना
 य ज्ञानीमहे वाचनेमेव जनानुगताद्वा प्रवृत्तानुगताद्वा अतपोपयोगाद्वा-

स्त्रापि सन्तिष्ठन्ते । अपरे च साम्प्रतं नाम्नैव श्रूयन्ते ग्रन्थेष्वेव पठन्ते अथवा विलासिप् विलासिनीपु वा यासु कासुचिद् शरणा स्वप्यन्ते ।

वास्तुशास्त्रस्य को विस्तारः के च तस्य विषयाः किं स्थापत्यं किं च स्थपतिलक्षणम् काश्च स्थपतिकोटयः कश्चोपोद्धातः शास्त्रस्य कश्च पन्थाः का च सरणिः किं च तत्र वैचक्षण्यं भवनरचनायां, नगर-रचनायां वा प्रासाद-निवेशे प्रतिमाप्रकल्पने वा, आलेख्यकर्मणि यन्त्रनिर्माणे वेति सर्वं वैदुष्यकलानैपुण्यञ्च वास्तुशास्त्रीय-ग्रन्थानां परिशीलनेन विज्ञायते । अस्माकमेतन्महद्गौरवं यदहं पारिभाषिके वैज्ञानिके चास्मिन् शास्त्रे अनुसन्धानार्थं प्रवृत्तः । शास्त्रमिदमतिकठिनम् । न कुत्रापि प्राचीनानि प्रस्थानानि न कोऽपि प्राचीनः एतद्विषयकवास्तुकोपः न कापि परम्परागता सरणिः । शापदुर्विदग्धानां विश्वकर्मायाणां घोरागतिरेवात्र किं निदानं यद्वा-स्तुवैदुष्यं विलुप्तम् । समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तुशास्त्रस्याध्ययनेन प्रथमं ग्रन्थस्यैवस्य गरिमाणं पुनश्चास्य शास्त्रस्य प्रायः समेषामेव श्रमगता महिमानं पुराणागमतन्त्रप्रतिष्ठापद्धनीनां नानाग्रन्थानां प्रथिमानं च दर्शं दर्शम् उदरभरिः ब्राह्मण इव अशेषशास्त्रालोडनकृतमति-वास्तुशास्त्रानुसन्धाने प्रवृत्तः अभवम् । तदधिकृत्याहं श्रवीमि—

अप्रज्ञेयं दुरागोकं गूढार्थं बहुविस्तरम् ।

प्रज्ञापोतं समाख्यं प्राज्ञो वास्तुनिधि तरेत् ॥

इति वचनानुसारेण प्रज्ञापोतं विनैव भगवत्याः सर्वमंगलायाः कृपा-वर्णेनैव किमपि कर्तुं पारये ।

वास्तु-शास्त्रे शिल्प-शास्त्रे वा त्रय एव प्रधानाः विषयाः—वास्तु (भवनम्), शिल्पं (लक्षणम्), चित्रञ्च (आलेख्यम्), अतः अस्मिन् खण्डे शिल्पं चित्र-ञ्चानाधिकृत्य किमपि वक्तव्यमस्ति । शिल्पाणां चित्राणाञ्च राजनिवेशेन साकं या सगतिस्सन्तिष्ठते तत्राप्ये किमपि सूच्य भविष्यति । प्रथमं तावदत्र राज-निवेशं प्रति द्वित्राः शब्दाः प्रोक्तव्याः ।

राज-निवेशः

राजभवनविन्यासे कापि विलक्षणा परम्परासौत् या न केवलं शिल्प-शास्त्रेषु एव निबद्धा किन्तु रामायण-महाभारतादिप्राचीनैतिह्येषु प्रायस्सर्वेषु

कान्यनाटकादिनौकितग्रन्थेष्वपि तथैव परिपुष्टा प्रत्यक्षीक्रियते । विशिष्टा राज-भवन-रचना । अत्र विनानानि लुमाश्च (विानेषु पुष्पालकरणानि) दृष्ट्वाद्ययुगीनाः काना-विशारदा पारसीककलाऽनुकरण कथयन्ति, नैतत् समीचीन यतोहि अस्माक शिल्पेषु इद सर्वरचनावैभव सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । राज-भवनान्येव साहित्यमगीतकलानामाशीदाश्रय इति कृत्वा वहूनानुपभवानां सगीत-नाट्य-पुस्तक-चित्र-प्रभृतीनां तथैव निवेशा आवश्यकः बभूवुः । सभा न्यायशाला-आयुषशाला-श्रीपागार-गज शालाश-शालादीनामपि बहुविजृम्भणम् । अन्यच्च राजभवन-निवेशे विविधाना यन्त्राणां निर्माणमपि आपतति । यतोहि दासयन्त्र-योधयन्त्र-द्वारपालयन्त्र-विनोदयन्त्राणान्तु वैलक्षण्य समरागणवास्तु-शास्त्रे प्रथित दृश्यते । प्रवर्षण-प्रणालादिधारागृहयन्त्राणां वसन्नमदननिवासादीनां दोला-गृहयन्त्राणां चापि भूयानभिनिवेशस्तत्रैव दृश्यते । अतः यन्त्रमधिवृत्त्य तत्र वैज्ञानिक प्रवचनं प्रस्तूयते—नथाहि यन्त्रवीजाः, यन्त्रकोटयः, यन्त्रकर्माणि, यन्त्रगुणा, यन्त्राणां विधा यन्त्रेषु विनोद धारा-दोलायन्त्रेस्साक विमान यन्त्र वारियन्त्र संग्रामयन्त्र चेति बहवो भेदा उपवर्णितास्सन्ति । दायनासन-रचनापि प्रकृ-टासीत् यत्र च साधारणभवनमधिवृत्त्य राजभवनं वाधिवृत्त्य भवनोपयो-गिना नानावर्गीयाणां दायनासनमञ्जूपाप्रभृतीनां भवनसंज्ञानां वर्णनमस्ति ।

प्रतिमा-स्थापत्यम्

अथ प्रतिमा-स्थापत्यमपि किमपि प्रतिपादनीयम् । प्रतिमास्थापत्य प्रतिमा कना देशस्थास्य विदादा, वरिष्ठा गरिष्ठा, सर्वश्रेष्ठा च कना वर्तने । प्रतिमा पूजैव स्थापत्यस्य जननी । अज्ञाना भावनाय प्रतिमा परिकल्पता, इयमुक्तिर्नैव समीचीना । वेदवादरता षड्दर्शनीसमारोहे विचरतां दार्शनिकानां प्रज्ञावता वेदान्तिनामपि वृत्ते देव-पूजा तथैवासीदुपजीव्या यथा तथास्थितानामज्ञानाम् । परमपरिश्राजकैः अद्वैतब्रह्म दर्शनसम्यापकं भगवत्पादं शकराचार्यं देशस्थास्य चतुर्ष्वपि कोणेषु प्रासादा सस्थापिता मनेन पूर्वाङ्गो मदीय स्थिरता प्रयाति । यतोहि नामा उपागना-मम्प्रदाया विकर्मिता तथैव नाना प्रतिमावर्णा अपि समुद्भाविता बभूवुः । अतएव ब्राह्म प्रतिमा-गणनामर्थात् त्रिमूर्ति-पञ्चमूर्ति-प्रभृतीनां प्रतिमा-शास्त्रेषु स्थापत्येषु च मण्डपानि इतस्तनदच दृष्टिपथे पथिकायन्ते । अयन्नास्त

प्रथमो वर्गः । द्वितीयोवर्गः वैष्णव-प्रतिमा-लक्षणम् वैष्णवप्रतिमा-लक्षणे
दशावतारा, चतुर्विंशतिमूर्तयः आयुधपुराणाः वामुदेव-प्रभृति-ग्रमाधारणा
प्रतिमा महता समारम्भेण आगमेषु पुराणेषु गिल्पग्रन्थेषु वर्णिता स्था-
पयेऽपि विलम्बिततराम् । तृतीयो वर्गः शैवप्रतिमा-लक्षणम् यत्र लिङ्गप्रतिमा
स्वरूप-प्रतिमा द्वेषा वर्गीयन्ते । चलाचलप्रभेदेन द्रव्यभेदेन फलप्रदर्शनपुर-
स्मर क्षणिक लिंग-अचल-लिंगभेदेषु मानुषादिविवधा भेदा उपश्लोकयन्ते ।
रूपप्रतिमाप्रकल्पने गिल्परत्नेऽष्टादशभेदाः वर्णिता तथाहि —

सुखासान तु प्रथमं स्वन्दोमासहितं ततः ।
तृतीयं चन्द्रमूर्धानि चतुर्थं वृषवाहनम् ॥
पञ्चमं नृत्तमूर्तिस्तु गगाधरमतः परम् ।
सप्तमं त्रिपुरारि स्यात् तथा वल्याणसुन्दरम् ॥
अर्धनारीश्वर पश्चाद् दशमं गजहा तथा ।
एकादशं पाशुपतं कंकालं द्वादशं स्मृतम् ॥
अर्धनारायणं पश्चाद् भिक्षाटनमतः परम् ।
ततः कालारिमूर्तिश्च लिंगमष्टादशं स्मृतम् ।
एवं लिंगोद्भवं पूर्वं प्रोक्तं शैवपरायणैः ।

भवन्तो विपश्चितः विदाड्कुवंतु यन्मया निजे—Vastusastra Vol.
II Hindu Canons of Iconography & Painting.—ग्रन्थे

तत्र यः एकः नवीनः पन्थाः प्रतिमा-वर्गीकरणे उद्भावितः नवनवोन्मेषा-
संस्थापिताः ते तत्रैव परिशीलनीयाः । तथाहि साधारणाः असाधारणाः
अनुग्रहमूर्तयः विष्ण्वनुग्रहप्रभृतयः, नृत्तमूर्तयः अष्टशत-विधाः याः भरतना-
ट्यशास्त्रमनुवर्त्य स्थापत्यानुकूलं प्रकल्पिताः, दक्षिणामूर्तयः ज्ञान-योग-
व्याख्यान-वीणाधरादयः, उग्रमूर्तयः संहारादयः अन्याश्च सर्वाः साकल्येन
प्रतिपादिताः ।

चतुर्थः वर्गः गणपत्यप्रतिमालक्षणम् यत्र गणपति—गणेशस्य
सेनापतेः कार्तिकेयस्य नानारूपाः प्रतिपादिताः स्थापत्येऽपि च संवाचन्ते ।
पञ्चमः वर्गः देवीप्रतिमालक्षणम् यत्र शाक्तानां कृते बहु विजृम्भणं वर्तते ।
महापार्वती-महालक्ष्मी-महासरस्वतीतित्रिविधाना महादेवीनां नानारूपाः

उद्भाव्यन्ते सर्वत्रैव नि दिश्यन्ते च विशेषत पापाणेषु ताम्रेषु रजतेषु स्वर्णेषु
अपि । पष्ठो वर्गः सौरप्रतिमा-लक्षणम् यत्र द्वादशादित्या सूर्यादयः दिक्पाला
लोकपालाश्च उपवर्ण्यन्ते । सप्तम वर्गः यत्र यक्ष-विद्याधर-भक्त-मुनि-
वसु-मरुद्गणपितृगणादीना प्रतिमा-लक्षण प्रस्तुयते । अष्टमश्च वर्गं
ब्राह्मणेतरवर्गमुपजीव्यमान सन्तिष्ठते यत्र जैनप्रतिमालक्षण बौद्धप्रतिमा-
लक्षण च साकल्येन सकीर्त्यते निदर्शनेषु च चकासते ।

अत्र प्रतिमा-लक्षणमिदमल्पीयसा सकीर्तननेतद्विवेचन नैव पार
प्रयातु कामयते यतोहि प्रतिमा-निर्माण-कौशल प्रति कोऽपि सकेतः
अपेक्ष्यते । इदं तु प्रतिमा-विज्ञान वर्तते । तथाहि—

१. प्रतिमा-निर्माणोपक्रमविधि :
२. प्रतिमाप्रकाराणि—विम्बभेदा
३. द्रव्यभेदेन विम्बभेदा.—प्रतिमा-द्रव्याणि तत्फलभेदाश्च
४. प्रतिमा-मान-लक्षणम्
५. प्रतिमानिर्माणे मानाधाराणा पञ्च पुरूप-स्त्री-लक्षणम्
६. तालमान तालनियमाश्च
७. मानभेदपूर्वक प्रतिमा-विधानम् (प्रलम्बलक्षणमूर्च्छासिता-
र्चादयश्च)
८. प्रतिमा-विधाने मधूच्छिद्रष्ट-विधानम्
९. प्रतिमा-विधाने दोषा तत्फल च
१०. प्रतिमारूप-सयोगः
  - (अ) आसनानि
  - (ब) वाहनानि —हंसगण्डवृषभा
  - (स) आयुधा —पट्टत्रिशदायुधाः
  - (द) आभूषणानि
  - (१) मौलि-लक्षणम्
  - (२) भूषण-लक्षणम्
  - (३) षोडशामरणाना लक्षणम्
  - (४) किरीटादिलक्षणम् (आभूषणानि वस्त्राणि च)
  - (य) प्रतिमा-मुद्रा

(१) असयुत सयुत-नृत्य-हस्त-प्रभेदे' ६४ हस्त-मुद्रा

(२) वैष्णवादि-नव-स्थानक-मुद्रा.

(३) ऋज्वागतादि स्थान-लक्षणम्

११. प्रतिमा निष्पत्ति (नयनो-मौलनम्)

१२. प्रतिमायां रसोन्मेषः

१३. प्रतिमा-प्रतिष्ठापनम्

उद पूर्वसकतिते ग्रन्थे साकल्येन वर्णित वर्तते ।

चित्र स्थापत्यम्

अथ किमपि चित्रस्थापत्य प्रति निगदनीयं भवति यतोहि स्थापत्ये मुख्यानि तावत् श्रीणि अगानि—वास्तु, शिल्प, चित्रञ्चेति । चित्र विना स्थापत्यं न मनोज्ञं भवति । प्रतिमा-स्थापत्य चित्रमेव । चित्र-शास्त्रं प्रतिमा-शास्त्रम् अर्थ- नारीश्वरमिव दीप्यमान विभाव्यते । शिल्परत्ने लिखितमेव —

एव सर्वविमानानि गोपुरादीनि वा पुनः

मनोहरतर कुर्यान्नानाचित्रं विचित्रितम् ॥ शिल्प०

मूलस्य परिशिष्टे चित्र-लक्षणे चित्र-विषयानुक्रमणो महतानन्द-सम्बोधेन विलोक्यमानास्ति

अन्या कला —

यथा—'पङ्क्तौ वेद पद् दर्शनानि तथैव पद् कला ' मुखपृष्ठे समुल्लेख्य सर्वासां कलानां यशोगानं वृत्तमेव वर्तते तथाहि—

१. सगीतम् २. नाट्यं नृत्यञ्च ३. काव्यम् ४. वास्तु ५. शिल्पं ६. चित्रञ्च सर्वा एताः कला तत्र आग्लभया-निबन्धेऽस्मिन् प्रबन्धे परिशिष्ट-भागे पठन्तु पाठकाः ।

प्रकृतमनुसराम

वास्तु शिल्प-ग्रन्थेषु प्रवृष्टतमस्यास्य समरांगण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रस्य अध्ययनपुरस्सर यन्नवीनं संस्करणं कृतं तस्य यः अनुवादा कृतः तस्य च कोषस्य (पदावल्याः) निर्माणं कृतं सर्वत्र त्रिषु भागेषु सम्पन्नतां नीतम् ।

समरांगणीय-भवन-निवेशः पूर्वमेव प्रकाशितः तस्याध्ययनेन परिशीलनेन च अवश्यमेव अस्माकं पूर्वजानां महर्षीणां वास्तुशास्त्रोपदेशकानाम् इदं पारिभाषिकं विज्ञानं, वरेण्या विभूतिः, अनुकूला च पद्धतिः—इदं सर्वं कियत् प्रकृष्टभासीत् तत् सर्वमघोष्य आधुनिकाः स्थपत्यः कलाकोविदाः गद्गद-स्वरेण प्रसन्नाः स्वस्थाश्च भविष्यन्तीति मे कामना । द्वितीयस्य भागस्य यद् नवीनं संस्करणं कृतं तदधिकृत्य किञ्चित् वक्तुमिच्छामि । अस्य महाग्रन्थस्य योजनायां भवन-निवेशः प्रथमः भागः, प्रासाद-निवेशः द्वितीयः भागः, राज-निवेशेन साकं ग्रन्थस्यास्य तृतीये भागे यन्त्र-चित्र-प्रतिमा-भागः प्रस्तावितः । पुनश्च एकः नवीनः उन्मेषः प्रादुर्भव । प्रासाद-स्थापत्यं भारतीय-स्थापत्यस्य मौलिमालायानं मूर्धन्यं चरमं सोपानम् । अत्रः अस्य अध्ययनस्य चरमः विभागः प्रासाद-निवेशे विभावितः । अतएव अयम् समरांगणीयः द्वितीय भागः राजनिवेशेन साकं यन्त्र-विधान, चित्र-विधानं (आलेख्य-कर्म), प्रतिमादि-कौशलम् (तक्षण-कौशलम्), चित्र-प्रतिमादि-सामान्य विधानं सर्वत्र द्वितीयेऽस्मिन् भागे परिमाजितम् संस्कृतं कृत्वा सर्वं वास्तु शिल्प-चित्र-जातमत्र खण्डे निवेशितम् ।

विद्वान्म पाठकाः भारतीय-कला-कोविदाः सर्वे जानन्त्येव यद् अस्माकम् देशे राज्य-सरक्षणमेव साहित्य-कला-संगीतादीनां विकासाय प्रमुखो हेतुः । चित्रमादित्यादि-भूपालानां भोजादि-रूप-पुर्वाणाम् वदान्यतेव कलानां विकासाय प्रोत्साहाय एकमात्रं कारणमासीत् ।

इतिहास - पटवः जानन्त्येव यत् प्राचीने भारते उत्तर-मध्य-कालीने भारते राज्य-दरबारे शिल्पाणि दैनदिनम् अभ्यसन्ते, परिवर्धन्ते विलसन्ति तत्र च; अतएव चित्रादि-शिल्पाणां राजनिवेशेन साकं संगति-ध्रुवं चकस्ते ।

अस्मिन् खण्डे समरांगण-सूत्रधारस्य विशेषतः वास्तु-शिल्प-चित्र-दिशा त्रय एव विषयाः—

(अ) राजनिवेशः

(ब) चित्र-कला

(स) चित्र-प्रतिमा-सामान्यांगानि ।

राज-निवेशेऽधिकृत्य मया केवलं निम्नाः समरांगणीया अध्यायाः विषय-वैशिष्ट्य-पुरस्सरं विभाविताः—

प्रथमः पटलः-प्रारम्भिका

४७	वेदीलक्षणम्	४०
४०	पीठमानम्	४१

द्वितीयः पटलः

राजनिवेशः—राजनिवेशोचितभवनानि-उपभवनानि-उपकरणानि च

१५	राजनिवेश	४२
३०	राजगृहम्	४३
२७	सभा	४४
३२	गजशाला	४५
३३	श्रद्धशाला	६६
५१	नृपायतनम्	४७

तृतीयः पटलः

२९	शयनासनलक्षणम्	४८
----	---------------	----

चतुर्थः पटलः

३१	यन्त्रविधानम्	४९
----	---------------	----

टि० यथापूर्वं मया उपोद्घातितं तदधिष्ठरपास्मिन्नेव खण्डे चित्रस्थापत्यास्यापि निवेशः समीचीन एव । सर्वमेतत् वैज्ञानिकं पाठ्यतिकं मुहुः मुहुः विलम्बतुतराम् । चित्रपदम् आलेख्यमाणस्यैव न बोधकम् । पाठकाः विद्वांसः कला-कोविदाः परिशीलयन्तु मदीयम् अध्ययन-खण्डं यत्र चित्र-पदस्य व्युत्पत्तिः विधा च या दत्तमाना वर्तते, तत्र चित्रं नाम व्यवहृता प्रतिमा, चित्रार्थं नाम अव्यक्ता प्रतिमा, चित्राभास एव आलेख्य-कर्म । अतएव

समरांगणीय-भवन-निवेशः पूर्वमेव प्रकाशितः तस्याध्ययनेन परिशीलनेन च अवश्यमेव अस्माकं पूर्वजानां महर्षीणां वास्तुशास्त्रोपदेशकानाम् इदं पारिभाषिकं विज्ञानं, वरेण्या विभूतिः, अनुकूला च पद्धतिः—इदं सर्वं कियत् प्रकृष्टमासीत् तत् सर्वमधीत्य आधुनिकाः स्थपत्यः कलाकोविदाः गद्गद-स्वरेण प्रसन्नाः स्वस्थाश्च भविष्यन्तीति मे कामना । द्वितीयस्य भागस्य यद् नवीनं संस्करणं कृतं तदधिकृत्य किञ्चित् वक्तुमिच्छामि । अस्य महाग्रन्थस्य योजनायां भवन-निवेशः प्रथमः भागः, प्रासाद-निवेशः द्वितीयः भागः, राज-निवेशेन साकं ग्रन्थस्यास्य तृतीये भागे यन्त्र-चित्र-प्रतिमा-भागः प्रस्तावितः । पुनश्च एकं नवीनः उन्मेषः प्रादुर्भवत् । प्रासाद-स्थापत्यं भारतीय-स्थापत्यस्य मौलिमासायानं मूर्धन्यं चरमं सोपानम् । अत्रः अस्य ग्रन्थयनस्य चरमः विभागः प्रासाद-निवेशे विभावितः । अतएव अयम् समरांगणीयः द्वितीय भागः राजनिवेशेन साकं यन्त्र-विधान, चित्र-विधानं (आलेख्य-कर्म), प्रतिमादि-कौशलम् (तक्षण-कौशलम्), चित्र-प्रतिमादि-सामान्य विधानं सर्वत्रिदं द्वितीयेऽस्मिन् भागे परिभाषितम् संस्कृतं कृत्वा सर्वं वास्तु शिल्प-चित्र-जातमत्र खण्डे निवेशितम् ।

विद्वान्म पाठकाः भारतीय-कला-कोविदा सर्वे जानन्त्येव यद् अस्माकम् देशे राज्य-संरक्षणमेव साहित्य-कला-संगीतादीनां विकासाय प्रमुखो हेतुः । विक्रमादित्यादि-भूपानानां भोजादि-नृप-पुर्गवानाम् वदान्यतेव कलानां विकासाय प्रोत्साहाय एकमात्रं कारणमासीत् ।

इतिहास - पटव जानन्त्येव यत् प्राचीने भारते उत्तर-मध्य-कालीने भारते राज्य-दरवारे शिल्पाणि दिनदिनम् अभ्यसन्ते, परिवर्धन्ते विलसन्ति तत्र च; अतएव चित्रादि-शिल्पाणां राजनिवेशेन साकं संगति-ध्रुव चकास्ते ।

अस्मिन् खण्डे समरांगण-सूत्रधारस्य विशेषतः वास्तु-शिल्प-चित्र-दिशा त्रय एव विषयाः—

(अ) राजनिवेशः

(ब) चित्र-कला

-(स) चित्र-प्रतिमा-सामान्यांगानि ।

राज-निवेशेऽधिकृत्य मया केवलं निम्नाः समरांगणीया ग्रन्थायाः विषय-वैशिष्ट्य-पुरस्सरं विभाविताः—

प्रथमः पटलः-प्रारम्भिका

४७	वेदीलक्षणम्	४०
४०	पीठमानम्	४१

द्वितीयः पटलः

राजनिवेशः—राजनिवेशोचितभवनानि-उपभवनानि-उपकरणानि च

१५	राजनिवेशः	४२
३०	राजगृहम्	४३
२७	सभा	४४
३२	गजशाला	४५
३३	अश्वशाला	४६
४१	नृपायतनम्	४७

तृतीयः पटलः

२९	शयनासनलक्षणम्	४८
----	---------------	----

चतुर्थः पटलः

३१	यन्त्रविधानम्	४९
----	---------------	----

टि० यथापूर्वं मया उपोद्घातितं तदधिष्ठितवास्मिन्नेव क्षण्डे चित्रस्थापत्यास्यापि निवेशः समीचीन एव । सर्वमेतत् वैज्ञानिकं पाठ्यतिक्रमं मुहुः मुहुः विलसतुतराम् । चित्रपदम् आलेख्यभाष्यैव न बोधकम् । पाठकाः विद्वांसः कला-बोधिदाः परिशीलयन्तु मदीयम् प्राध्ययन-खण्डं यत्र चित्र-पदस्य व्युत्पत्तिः विद्या च या दत्तमाना वर्तते, तत्र चित्रं नाम व्यवसाय प्रतिमा, विप्रार्थं नाम अव्यक्तता प्रतिमा, चित्रान्नास एव आलेख्य-रूपं । अतएव

अनयैव दृष्ट्या चित्रेण साक मरानणीयः प्रतिमा-खण्डोऽपि अत्रैव न्यमितः
तदधिकृत्य विभावयन्तु श्रीमन्तः इमाम् नवीनाम् सस्करण-परिपाठी
ग्रन्थस्यास्य ।

पञ्चमः पटलः

चित्रलक्षणम्

७१	चित्रोद्देश-लक्षणम्	५०
७२	अथ भूमिवन्धन-लक्षणम्	५१
७३	लेप्यकर्मादिक-लक्षणम्	५२
७४	अथाण्डक-प्रमाण-लक्षणम्	५३
७५	चित्र कर्म-मानोत्पत्ति-लक्षणम्	५४
८२	चित्र-रस-दृष्टि-लक्षणम्	५५

षष्ठः पटलः

आतिथ्यस्य तक्षणस्य च द्वयोरपि सामान्याङ्गानि

७६	प्रतिमा-लक्षणम्	५६
७७	देवादिरूप संयोग-प्रहरण-संयोग-लक्षणम्	५७
८१	पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्	५८
७८	चित्र-प्रतिमा-दीप-निरूपण-लक्षणम्	५९

चित्रेषु, प्रतिमासु च मुद्रा-विशेषाः—

शरीरमुद्रासुः—

७९	श्रृङ्गागतादि-स्थान-लक्षणम्	६०
	पादमुद्रासुः—	
८०	वैष्णवादिस्थान-लक्षणम्	६१
	हस्तमुद्रासुः—	
८३	अथ पतापादि-चतुष्पष्टि-हस्त-लक्षणम्	६२

विषयानुक्रमणी

अध्यायाः

पृष्ठाङ्काः

प्रथमः पटलः

१-८

राज-निवेशे प्रारम्भिका

१-८

वेदी-लक्षणम्

५-६

चतुर्विधाना वेदीनां संज्ञाः तद्विनियोगश्च—तत्र सर्वतोभद्रालक्षणम्, श्रोधरीलक्षणम्, पश्चिनीलक्षणम्, चतुरथालक्षणम्, सर्ववेदीगता विशेषाः, तास्विष्टकाचयनविध्यादि, स्तम्भविन्यसनविधिः स्तम्भस्थापनाङ्गं देवतापूजादिकम्

४१

पीठ-मानम्

७-८

उत्तमाधममध्यमाना पीठानामुच्छ्रयः त्रिण्वादिषु तद्विनियोगश्च. मनुष्यवास्तु-पीठानां सामान्यविधिः, विप्रादिषु विषये पीठोत्सेधाः तेष्वेव प्रकारान्तरेण पीठ-विभागः

द्वितीयः पटलः

९-३४

राज-भवनोपभवनोपकरणानि

४२

राज-निवेश-लक्षणम्

११-१४

पुरे राजवेश्मनिवेशनस्थानम्, दुर्गेषु तद्विवेशनस्थानम्, उत्तमादीनां राजवेश्मनां प्रमाणम् तेषां ज्येष्ठादिषु पुरेषु विनियोगः राजवेश्मसन्निवेशसम्बद्धा विदोषाः तत्र द्वारादिनिवेशनस्थानम्, नृपवासप्रासादनिवेशनस्थानम्, नृपवसतियोग्याः प्रासादविशेषाः, धर्माधिकरणकोष्ठागारमहानसादीनां स्थानानि, रघादीनां स्थानानि, अन्तःपुरस्त्रीडागृहकुमारीभवनादीनां स्थानानि, अशोकवनिकास्थानम् स्नानगृहघारागृहलतागृहदारुशूलवापीपुष्पवीथ्यादीनां स्थानानि, घामुधागारभाण्डागारयोः स्थानानि, उलूखलशिलायन्त्रदारुकर्मन्तिभवनादीनां

स्थानानि, पुरोधसः अभिषेचनस्य दानाध्ययनशान्तिकर्मणां द्युनचामरपोष्ण
स्थानानि, मन्त्रगृहस्थानम्, अश्वशालास्थानम्, राजकुमाराणां राजामातुश्च
गृहस्थानम्, कुमारविद्याधिगमशालानां स्थानम्, शिविकाशय्यासनानां स्थानानि,
नृपद्विपानां विपाणिनां च स्थानानि, सलिलाशयानां स्थानम्, राजबन्धूनां
पितृव्यमातुलादीनां स्थानम्, सामन्तानां गृहस्थानम्, देवकुलस्थानम्, ज्योतिर्विदां
सेनापतेश्च गृहस्थानम्, सम्प्रकमन्तिस्थानम्, ब्रह्मस्थानविनियोग विपाणिना
स्थानान्तरप्रदर्शनादि

४३

राज-गृह-लक्षणम्

१५-२४

उत्तमादीनां राजवेश्मना मानम्, पृथ्वीजयप्रासादलक्षणम्, मुक्तकोणप्रासाद-
लक्षणम्, श्रीवत्सप्रासादलक्षणम्, सर्वतोभद्रप्रासादलक्षणम्, सानुमर्दान्याप्रासाद-
लक्षणम्, राजः श्रीदार्थानि क्षोणीविभूषणादीनि पञ्च गृहाणि—अवनिमेखरप्रासाद-
लक्षणम्, भुवनतिलकप्रासादलक्षणम्, विलासस्तवकास्यप्रासादलक्षणम्,
कीर्तिपताकप्रासादलक्षणम्, भुवनमण्डनप्रासादलक्षणम्, क्षोणीभूषणप्रासाद-
लक्षणम्, पृथ्वीतिलकप्रासादलक्षणम्, श्रीनिवासास्यप्रासादलक्षणम्, प्रतापवर्धन-
प्रासादलक्षणम्, लक्ष्मीविलासारथप्रासादलक्षणम्, क्षोणीभूषणादिषु पञ्चनु
प्रासादेषु भूमिवासंख्या उक्तानां सर्वेषां प्रासादानां द्वारमानादिकम्,
तुम्बिन्याद्याः सप्त लुमाः मदनादीनां निवेशनस्थानादि राजासनमत्तवारणादीनां
विधानम्

४४

सभाष्टक-लक्षणम्

२५

घट्टानां सभानां सजादिकम्, नन्दादिमंजानां तामां लक्षणम्

४५

गज-शाला-लक्षणम्

२६

सुभद्रायाया गजशालायां लक्षणम्, नन्दिन्याद्याया लक्षणम्, सुभोगदाया
लक्षणम्, भद्रिवाया लक्षणम्, वपंश्यायाया लक्षणम्, प्रमारिकाया लक्षणम् फनञ्च

४६

अश्व-शाला-लक्षणम्

२७-३२

अश्वशालानिवेशनस्थानम् अश्वशालानिर्माणे निषिद्धा वृक्षाः, भूमयश्च
निषिद्धदेशजैर्तुम्बिन्याद्यानिर्माणे फनम्, निषिद्धभूमिषु तन्निवेशने फनम्

भर्तुर्गृहपरिमरे तन्निवेशने स्थाननियमा, अश्वरक्षानाविधानम्, शालायामश्वानां
 स्थानकल्पना, यनमस्थानकल्पना, खादनकोष्ठकल्पना, पादबन्धनकोलककल्पना,
 शालानिर्माणाङ्गवृत्तिहोमादिकरणकथनम्, प्रत्यर्तु शालासस्करणविशेषा, बहूना
 तुरगाणामवस्थापननियमा, अश्वरक्षाद्यर्थानामुपकरणानां सग्रहः, प्राङ्मुखाया
 शालाया तुरगबन्धनस्थानम्, अश्वानां प्राच्याभिमुख्येन बन्धनस्य सर्वं
 समृद्धिहेतुत्वस्थापनम्, स्नानानाधिवासनादिकरणे दिङ्नियम, दक्षिणाभि-
 मुख्यामुत्तराभिमुखाया च शालायामश्वबन्धनस्थानादिकम्, सन्नाह्यादीनामश्वानां
 दक्षिणपश्चिमाग्नेयीनं ऋत्यामिमुख्येन बन्धनस्य निषेध, वायव्यैशान्याभि-
 मुख्येन बन्धनस्य निषेध, ग्राह्यायां दिश्यनुवशस्थाने च तद्वन्धननिषेध,
 स्नानानामितरेषां च बन्धने नियमाः भेषजतदुपकरणारिष्टव्याधिताश्व-
 मन्दिराणां स्नानानि चित्रैस्त्रोपकरणानि च उक्तानां चतुर्णां मन्दिराणां
 सामान्यविधि

४७

नृपायतन-निवेश-लक्षणम्

३३-३४

उत्तमादिभेदेन त्रिधा भिन्नस्य नृपायतनस्य मान विन्यासश्च, नृपानुजीविनृप-
 पत्नीगृहाणां देर्वावच्छाया च दिग्भागादिकम्, मन्त्रिसेनानीप्रतीहरपुरोधः
 प्रासादानां दिग्भागादिकम् राजमातृस्वसृमातुलकुमारप्रासादानां दिग्भागा-
 दिकम् द्विजमुग्रसामन्तकुञ्जरारोहभटपौरजनगृहाणां दिग्भागादिकम्, सर्वेषां
 गृहाणां सामान्यविधि, इतरेषां गृहाणां भूषणादिभिः राजगृहैः साम्यमाधिक्य
 च परिहरेदिति वचनम्, अवशिष्टस्य भूभागस्य विनियोगः

तृतीयः पटलः

वर्धकिकौशलम्

४८

शयनासन-लक्षणम्

३७-४०

शयनासनकर्मारम्भसमय, शयनासननिर्माणार्थं विहिता वृक्षाः, हेमादिनद्वाना
 शयनासनानां श्रेष्ठत्वकथनम्, शयनासनाद्यर्थकवृक्षादाने तत्रमारम्भे च
 लक्षणीयानि निमित्तानि, नृपादीनां शय्याया प्रमाणम्, शय्याङ्गानां विधानम्,
 एवद्रव्यजाया. शय्यायाः श्रेष्ठत्वं, मिश्रद्रव्यजाया द्विधावदिदं तस्या निन्द्यत्वं
 च, शय्यादारमन्थानविधिः, मध्यव्रणाद्युपलक्षितस्य शयनासनस्य दुष्टत्वम्,
 मुस्लिष्टत्वादिगुणयुक्तत्वेन तेषां निर्मितेरावश्यकता, निष्पुटादीनां पण्णा

छिद्राणां लक्षणं फलं च, शयनासनद्रव्यसामान्यविधिः, आसनवन्तौ शय्योक्त-
दारुणामतिदेशः आसनाङ्गानां विधानम्, तेषां द्रव्योपाधिवृत्तौ तमादिना,
आसनालकारा. पादुवासग्रहादीनां मानम्

चतुर्थः पटलः

यन्त्र-विज्ञानम्

४९

यन्त्र-विधान-लक्षणम्

४३-५८

दुष्टदेवतावन्दनमध्यायोपक्रमप्रतिज्ञा च यन्त्रगण्डनिर्चनम् यन्त्रबीजानि,
तत्र पक्षान्तरप्रदर्शनं तत्त्वपदन, स्वमतस्थापनं च, बीजशक्तिस्वभावसूत्रणम्,
तज्ज्ञानस्य सर्वार्थसाधकता, पार्थिवादीनां पदार्थानां बीजानि, तत्तत्पदार्थेषु
बीजभूतानां कार्याणि, बीजबीजिभावविकल्पानां नानात्वम् त्रियानिष्पादना-
धिष्ठानम्, यन्त्रगुणा, तेषूत्कृष्टा गुणाः यन्त्रसाध्याः त्रियादयस्तद्विवरणं च,
प्रकृतसन्धोक्तादिशा युक्त्या सम्यङ्निष्पादितैर्यन्त्रैः साध्यानां विचित्राणां
दिङ्मात्रप्रदर्शनपरो निर्देश यन्त्रप्रकाराः तत्र विलासयन्त्रेषु तत्र प्रथम-
भूमिकात् उपरिभूमिकासु पञ्चबुक्लिपतासु प्रतिप्रहरमेकैकभूमिका प्रति
यन्त्रेण शय्यायाः प्रमर्षणम्, पुत्रिकया नाडीप्रबोधनम्, गोपे वह्निदशना-
दीन्यत्यङ्गुतानि यन्त्रकार्याणि, सूर्यादिग्रहगतिप्रदर्शनपरं गोलधमणम्,
दारवस्य पुरुषस्यैकनाडिकयैकयोजनगमनम्, तालगत्प्रनुसारेण नृत्यन्त्या
पुत्रिकया दीपे क्षीण-क्षीणतैलप्रक्षेप, यन्त्रहस्तिन. प्रदीयमानभूरिवारिपानम्,
यन्त्रशुकानां तालगत्या गाननर्तनादीनि, पुत्रिकाणां गजानां तुरगादीनां च
तालगत्या बलनवर्तननर्तनादीनि, उपकारकयन्त्रेषु वापोकूपादिनां क्षत्रेषु
यन्त्रेण ज्ञानयनापनयनवैचित्र्यम्, कृत्रिमाणा गजादिरूपाणां यथेच्छं
निर्गमनधावनपुद्गरणादिकाश्चेष्टा, स्वदुद्धिपरिकल्पितानामुक्तानामेषामन्येषां
च यन्त्राणां घटनारोतिप्रदर्शनं प्रति ग्रन्थकर्तुरप्रवृत्तौ कारणम्, पुरातनोक्तदिशा
वक्ष्यमाणानां यन्त्राणां मुग्रहाय बीजभूतानां पुनः स्मारणम्, एतादृशविचित्र-
नानायन्त्रनिर्माणप्रावीण्यसामग्री, स्वनोद्गारियन्त्रद्वयघटना, पटहमुरजा-
द्विस्वनोद्गारियन्त्राणां तत्त्वम्, अश्वरचारिविमानघटना, दुष्टगजोच्चाटनाय
रमयन्त्रेण सिहनादवि...

यथावन्निर्वहणाय कल्पितस्य स्त्रीपुरुषप्रतिमायन्त्रस्य घटना, अनभिमतजन-
प्रवेशनिरोधनाय द्वारदेजे स्थापनीय द्वारपालयन्त्रम्, निशि प्रतिहेतुद्वारस्य
प्रसन्नघातनाय स्थापनीय मोघयन्त्रम्, दुर्गगुप्त्यै श्रीडाख्ये च मुक्त्या
योजितैर्यन्त्रैश्चापशतघ्नादितत्तद्वस्तुविधानवृत्तानुम्; अथ वारियन्त्रप्रस्ताव,
तत्र पातयन्त्रस्वरूपम्, उच्छ्रायसमपातयन्त्रस्वरूपम्, पातसमोच्छ्राययन्त्र-
स्वरूपम्, उच्छ्राययन्त्रस्वरूपम्, धारागृहादिवारिगृहपञ्चकम्, तत्र धारागृह-
विधानम् प्रवर्षणगृहविधानम्, प्लाणालगृहविधानम्, जलमस्तुगृहविधानम्,
नद्यावर्तगृहविधानम्, अथ रथदोलाप्रस्तावः, वसन्तादयः पञ्च दोलाः, तत्र
वसन्तदोलाविधानम्, मदननिवासाख्यदोलाविधानम्, वसन्ततिलकाख्यदोला-
विधानम्, विभ्रमकदोलाविधानम्, त्रिपुराख्यदोलाविधानम्, यन्त्राध्याय-
व्यातुरविधानम्,

पञ्चमः पटलः

चित्रलक्षणम्

५०

चित्रोद्देश-लक्षणम्

६१-६२

चित्रप्रशसा, चित्रलेखनाधिष्ठानानि, चित्रोद्देशाः, चित्रकर्माङ्गानां निर्देशः

५१

भूमिबन्धन-लक्षणम्

६३-६६

वर्तिकाबन्धनोपयोगिन्यो, मृदः तत्संस्करणं च, वर्तिकालक्षणं, भूमिबन्धन-
प्रकारद्वयं, कुड्यभूमिबन्धनक्रमः, पट्टभूमिबन्धनक्रमः, पटभूमिबन्धनक्रमः

५२

लेप्यकर्माविक-लक्षणम्

६७-६८

लेप्यकर्माविकाराया मृदो लक्षणं तत्संस्करणं च, ताभिलेपनक्रमः, कूर्चकलक्षणं च,
कूर्चकल्लेखाकरणनियमाः

५३

खण्डक-प्रमरण-लक्षणम्

६९-७०

प्रालेख्यकर्मणि मुख्याण्डकवृत्ताण्डकयोरेखनविधिः, प्रालेखाण्डकादीनामा-
नेखनविधिः,

५४

चित्र कर्म-मानोत्पत्ति-लक्षणम्

७१-७३

मानगणनम्, देवादीनां शरीरप्रमाण-प्रदर्शनम्, देवासुरनरदीनां रूपविशेषा,
गजवाजिगिह्व्यालकुबकुटादीनां जातिभेदाश्च, चित्रकर्मोपकर्मनियमाः,

प्रतिमासु रसोन्मेषु —ग्रन्थस्यास्य महतीया दृष्टिस्तत्र—

५५

रस-दृष्टि-लक्षणम्

७४-७६

चित्रशास्त्रप्रसिद्धा एकादश रसाः, तेषु शृंगाराद्यदभूतान्तानां लक्षणम्,
शान्तरसलक्षणम्, ललितादयोऽष्टादश दृष्टिविशेषाः, तेषु ललितादिविभ्र-
मा-तानां लक्षणम्, सङ्घचित्तादिस्थिरान्तानां लक्षणम्, प्रतिमादिपूक्तदृष्टी-
नामावश्यकताप्रतिपादनम्

षष्ठः पटलः

७७-१२४

चित्र प्रतिमा सामान्याङ्गानि

प्रतिमा विज्ञानम्

५६

प्रतिमा-लक्षणम्

७९-८३

प्रतिमाद्रव्याणि, तत्प्रयुक्ता फलभेदाश्च, प्रतिमानिर्माणोपक्रमविधिः, पुरुष-
प्रतिमाद्यवेषेषु नेत्रश्रवणनासापुटचिबुकोष्ठमूकवनासिकानां तदङ्गभूतानां च
पृथक् पृथक् प्रमाणप्रदर्शनम्, ललाटगण्डग्रीवावक्षोनाभिभेदोरजानुजङ्घावादा-
ङ्गुलिनखानां प्रमाणपरिमाणादिकम्, बाह्वोस्तदगुलीनां च प्रमाणादिकम्,
स्त्रीप्रतिमानामङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादिकम्

५७

देवादिरूपप्रहरण सयोग लक्षणम्

८४-८८

प्रतिमाविशेषेषु ब्रह्मणो लक्षणम्, शिवस्य लक्षणम्, कार्तिकेयस्य लक्षणम्,
वलभस्य लक्षणम्, विष्णोर्लक्षणम्, महेश्वरादीशानान्तानां लोकपालानां
लक्षणम्, लक्ष्म्या लक्षणम्, कौशिक्या लक्षणम्, अश्विनोर्लक्षणम्, पिशाचादीनां
लक्षणम्, यक्षनागगन्धर्वादीनां सामान्यलक्षणम्

५८ पंच-पुरुष-स्त्री-लक्षणम् ८९-९१
 हमादय पञ्च पुरुषविशेषाः, तेषु हंसलक्षणम्, शशलक्षणम्, रुचकलक्षणम्,
 भद्रलक्षणम् मानव्यलक्षणम्

५९ चित्र-प्रतिमा-दोष-गुण-निरूपण-लक्षणम् ९२-९३
 दुष्टा प्रतिमा, तत्पूजनफलं च, शुभावहाना प्रतिमानां सामान्यलक्षणम्

चित्र-प्रतिमा-मुद्रासु—

६० ऋज्वागतादि-स्थान-लक्षणम् ९४-१०४

प्रतिमानाम ऋज्वागतादिका स्थानविशेषा, तत्परावृत्तानि, तद्व्यन्तराणि च,
 तेषु ऋज्वागतार्धज्वगतयोर्लक्षणम् साचीकृतलक्षणम्, अर्ध्याक्षलक्षणम्,
 पाश्वर्गतलक्षणम्, ऋज्वागतपरावृत्तलक्षणम्, परावृत्तान्तराणां लक्षणसंश्लेषः,
 एष तत्तदवयविभागप्रमाणनिर्णयार्थः भूत्रपातविधिः

६१ वैष्णवादि-स्थानक-लक्षणम् १०५-१०७

वैष्णवादिकानि चेष्टास्थानानि तल्लक्षणं च, सर्वेष्वपि स्थानकेषु जायमानानि
 द्रतादिकानि गमनानि तल्लक्षणं च, अन्येषामपि क्रियाविशेषाणां प्रतिपत्त्यर्था
 पातनीयानि त्रीणि सूत्राणि, तत्पातनविधिश्च,

६२ पताकादिचतुष्पष्टि-हस्त-लक्षणम् १०८-१२४

पताकादयश्चतुर्विंशतिरसंयुता हस्तविशेषा, तेषु पताकस्य लक्षणं कर्माणि च
 त्रिपताकस्य लक्षणं कर्माणि च, वर्तरीमस्तुार्धचन्द्रयोर्लक्षणं कर्माणि च,
 अरालस्य लक्षणं कर्माणि च, शुक्लपुण्डमुष्टयोर्लक्षणं कर्माणि च, शिखरकपित्थ-
 खटवामुत्ताना लक्षणं कर्माणि च, सूचीमुखस्य लक्षणं कर्माणि च, पद्मकोशस्य
 लक्षणं कर्माणि च, सर्पशिरोमृगशीर्षकयोर्लक्षणं कर्माणि च, कांगूलालपद्मयो-
 र्लक्षणं कर्माणि च, चतुरस्य लक्षणं कर्माणि च, भ्रमरहृषवक्त्रहृषपक्षाणां
 लक्षणं कर्माणि च, सन्दंशस्य लक्षणं कर्माणि च, मुकुलोर्णनाभताम्रचूडाना
 लक्षणं कर्माणि च, अथाञ्जल्यादयस्त्रयोदश संयुता हस्तविशेषा
 वर्कटस्यस्तिवक्त्रकोत्सङ्गाना लक्षणं कर्माणि च, तेषु गञ्जलिकपोतयोर्लक्षणं
 कर्माणि च, दाललक्षणम्, पुष्पपुटस्य लक्षणं कर्माणि च, मकरलक्षणम्,

- गजदन्तलक्षणम्
 अवहित्यस्य लक्षणं कर्माणि
 वर्धमानलक्षणम्
 एषां प्रयोगाश्रिता नियमाः
 चतुरस्यादय एकोनीत्रिंशन्तुताः
 तेषु चतुरथविप्रकीर्णयोर्लक्षणम्
 'पद्मकीर्णलक्षणम्
 अरालक्षटकामुल्लक्षणम्
 आधिद्वयकलक्षणम्
 सूचीमुखलक्षणम्
 'रेचितहस्तलक्षणम्
 रत्नानवञ्चितलक्षणम्
 अर्धरेचितलक्षणम्
 पल्लवलक्षणम्
 केशवन्धलक्षणम्
 लताहस्तलक्षणम्
 'करिहस्तलक्षणम्
 'पक्षवञ्चितकलक्षणम्
 पक्षप्रच्योतकलक्षणम्
 गरुडपक्षलक्षणम्
 दण्डपक्षोर्ध्वमण्डलिपाद्वंमण्डलिनां लक्षणम्
 'उरोमण्डलिलक्षणम्
 'उरःपादवर्धिमण्डलिलक्षणम्

समराङ्गण-सूत्रधारस्य

राज-निवेशेन साकं

शयनासनादि-यन्त्र-चित्र-खण्डः

प्रथमः पटलः
प्रारम्भिका

द्वितीयः पटलः
राज-निवेशः

तृतीयः पटलः
शयनासनादि-शिल्पम्

चतुर्थः पटलः
यन्त्र-विधानम्

पञ्चमः पटलः
चित्र-लक्षणम्

षष्ठः पटलः
प्रतिमा-चित्र-साधारण-मानादि-मुद्रादि-विधानम्

प्रथमः पटलः

प्रारम्भिका

१. वेदो-लक्षणम्
२. षोड-मानम्

वेदी-लक्षणम्

वेद्यश्चतस्रो विज्ञेया याः पुरा ब्रह्मणोदिताः ।
 ययं ताः संप्रचक्ष्यामो नामसंस्थानमानतः ॥१॥
 प्रथमा चतुरश्रा स्यात् सुभद्रा च द्वितीयका ।
 तृतीया श्रीधरी नाम चतुर्यो पश्चिनी स्मृता ॥२॥
 यज्ञकाले तथोद्वाहे देवतास्थापनेषु च ।
 नीराजनेषु सर्वेषु यज्ञिहोमे च नित्यशः ॥३॥
 नृपाभिषेचने चैव शक्रध्वजनिवेशने ।
 नृपयोग्या भवन्त्येता यर्णानामनुपूर्वशः ॥४॥
 चतुरश्रा तु या वेदी नद्यहस्ता समन्ततः ।
 श्रष्टहस्ता प्रमाणेन सर्वभद्रा प्रकीर्तिता ॥५॥
 श्रीधरी सप्त विज्ञेया हस्तान् गानेन वेदिका ।
 पट्टस्ता चैव शास्त्रज्ञैर्नतिनीह विधीयते ॥६॥
 चतुरश्रा तु कर्तव्या चतुरश्रा समन्ततः ।
 भद्रंस्तु सर्वतोभद्रा भूषणीया चतुर्विंशम् ॥७॥
 श्रीधरी चापि विज्ञेया कोणविशतिसंपुता ।
 नलिनीति च विज्ञेया पद्मसंस्थानधारिणी ॥८॥
 कर्तव्याः स्वस्वविस्तारादुच्छ्रयेण त्रिभागिकाः ।
 कुर्यान्मन्त्रवतीभिस्ता इष्टकाभिस्तु वा (य ? यि) ताः ॥९॥
 चतुरश्रा यज्ञकाले विवाहे श्रीधरी स्मृता ।
 देवतास्थापने वेदीं सर्वभद्रां निवेशयेत् ॥१०॥
 नीराजने साग्निकार्ये तथा राजाभिषेचने ।
 वेदी पश्चावती या च तथा शक्रध्वजोच्छ्रये ॥११॥
 चतुर्मुखा तु कर्तव्या सोपानेदच चतुर्विंशम् ।
 प्रतीहारसमायुक्ता चाध्वजोपशीभिता ॥१२॥
 चतुःस्तम्भसमायुक्ता चतुष्कुम्भविराजिता ।

वाञ्छन्तराजतेस्ताम्रमृग्मयं फलशेस्तथा ॥१३॥
 कोणेकोणे तु विन्यस्वीवत्पुवानरभूषितं ।
 स्तम्भप्रमाण वेदीना कायं छाद्यवशेन च ॥१४॥
 एषेन द्वित्रिभिर्वापिच्छाद्यै सामलसारिकं ।
 स्तम्भमूलानि चाभ्यज्य गुडेन मधुसर्पिणा ॥१५॥
 सरसान्नेन चाभ्यज्य तान् विन्यस्येद् यथानथम् ।
 देवता पूजयित्वा तु ग्राह्याणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥१६॥
 चतुर्विधमितीरित यदिह वेदिकालक्षण
 समग्रमपि वर्तते मनसि यस्य तच्छिल्पिन ॥
 स याति भुवि पूज्यतामवनिभोदपुराप्नोति च
 श्रिय स्थपतिसप्तदि स्फुरति चास्य शुभ्र यश ॥१७॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचित समराङ्गणमूनभारापरनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे—वेदीलक्षण नाम चत्वारिंशोऽध्याय ।

पीठ-मान-लक्षणम्

देवानां मनुजानां च पीठमानमयोच्यते ।
 पीठं कनीयो भागं च सार्धभागं तु मध्यमम् ॥१॥
 द्विभागमुत्तमं तत् स्यादेषा पीठसदुच्छ्रितिः ।
 महेश्वरस्य विष्णोश्च ब्रह्मणश्चोत्तमं भवेत् ॥२॥
 इतरेषां च देवानां कर्तव्यं तत्र घीमता ।
 ईश्वरस्य यथाकामं पीठं कार्यं विचक्षणैः ॥३॥
 यस्मिन् स्थाने विधातव्यो ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च ।
 ईश्वरः सर्वतः कार्यो न दोषस्तत्र विद्यते ॥४॥
 इतरेषां तु देवानां पीठं भागं समुच्छ्रितम् ।
 यस्य येन विभागेन वास्तुमानं विधीयते ॥५॥
 तस्य तेनैव भागेन पीठोच्छ्रायो विधीयते ।
 मनुजानां च पीठानि वैश्वानां देवपीठकैः ॥६॥
 तुल्यानि कुर्यादुपरि कृता वृद्धिकराःपुराः ।
 पुरमध्ये तु कर्तव्यं ब्रह्मणो गृहमुत्तमम् ॥७॥
 चतुर्मुखं च तत् कार्यं यथा पश्यति तत्पुरम् ।
 अधिकं सर्ववैश्वान्यस्तथा राजगृहादपि ॥८॥
 राजवैश्वानधिकमपि शस्यतेऽन्यसुरालयात् ।
 पञ्चमो लोकपालनां राजा श्रेष्ठतमो यतः ॥९॥
 एवमेतानि देवानां पीठान्युक्तान्यशेषतः ।
 चातुर्वर्ण्यस्य पीठानि द्रुमो विप्राद्यनुक्रमात् ॥१०॥
 पर्दाश्रितश्च गुलोत्सेधं पीठं विप्रस्य शस्यते ।
 इतरेषां तु वर्गानां ह्रस्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥११॥
 चातुर्वर्ण्यस्य पीठानि भूङ्क्ते विप्रो गृहाणि च ।
 भ्रयाणां क्षत्रियो वंश्यो द्वयोःशूद्रः क्रमात् स्वकम् ॥१२॥
 एवं विभागं पीठानां स्थपतिः परिकल्पयेत् ।

हितं कारयितुर्वाञ्छन् नृपतेश्च समृद्धये ॥१३॥
 प्रमाणे स्थापिता देवाः पूजाहर्षिच भवन्ति हि ॥१४॥
 प्रमाणं पीठानामिदमभिहितं ब्रह्ममुरजि-
 त्पुरारोणामत्रापरदिविषदां यच्च नियतम् ।
 ततो विप्रादीनापि निगदितं यत् तदखिलं
 यथौचित्यायोज्यं श्रियममिलयद्भिः स्थपतिभिः ॥१५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणमूत्रघारापरनामिनि वास्तु
 शास्त्रे पीठमानं नामकं चत्वारिंशोऽध्यायः ।

द्वितीयः पटलः

रात्र-निवेदः.

- १ रात्र-निवेदः
- २ रात्र-गृहम्
- ३ रात्र-निवेद-उपकरणानि :-

- (अ) मध्वा
- (ब) रात्र-शाखा
- (ग) अक्षय-शाखा
- (द) गुणधर्मनानि ।

राज-निवेश-लक्षणम्

कृते पुरनिवेशऽथ चतुष्पष्टिपदाश्रये ।
 नियुक्तपरिखातालगोपुराट्टालकेऽपि च ॥१॥
 विभक्तश्रये परितः प्रविभाजितचत्वरे ।
 क्रमादन्तर्बहिः षलुप्तदेवतायतनस्थितौ ॥२॥
 प्रागुदक्प्रवणे देशे प्राग्द्वाराभ्युन्नतेऽथवा ।
 पशः श्रीविजयाधायि सैत्रं पदमधिष्ठितम् ॥३॥
 यथावर्णक्रमायातं चतुरश्रं समं शुभम् ।
 पुरमध्यादपरतोदिकस्थं कुर्यान्नूपालयम् ॥४॥
 दुर्गेषु भूवशान् कार्यं यद्वा दिक्ष्वपरास्वपि ।
 विवस्वद्भूधरायम्णां कार्यमन्यतमे पदे ॥५॥
 त्रिचत्वारिंशता युक्ते ज्येष्ठं स्याद् द्वे धनुः शते ।
 मध्यं शतं तु द्वापष्टि. शतं साष्टकमन्तिमम् ॥६॥
 ज्येष्ठे पुरे विधातव्यं ज्येष्ठ राजनिवेशनम् ।
 मध्यमे मध्यमं कार्यं कनिष्ठं च कनीयसि ॥७॥
 प्राकारपरिखागुप्तं चारुकान्ति समन्ततः ।
 तमङ्गभ्रमनियं हंसुदूढाट्टालकान्वितम् ॥८॥
 एकाशीत्या पदभक्तं विधेयं नूपमन्दिरम् ।
 राजमार्गं समाश्रित्य वास्तुद्वारमुदङ्मुखम् ॥९॥
 युक्त्यानयैव कर्तव्यमन्यदिक्संश्रयेऽपि च ।
 भल्लाटपदवर्त्यस्य गोपुरद्वारमिष्यते ॥१०॥
 तत्पुरद्वारविस्तारोच्छ्रायसन्मितमिष्टदम् ।
 महेंद्रद्वारमिच्छन्ति निविष्टस्य महीधरे ॥११॥
 वैवस्वते पुष्पदन्तमर्याम्णि च गृहक्षतम् ।
 अन्येऽप्येवामपरतः प्रदक्षिणपदेऽप्यथ ॥१२॥

धन्यान्यपि स्वासु दिक्षु द्वाराण्येवं प्रकल्पयेत् ।
 घ्राभिमुख्ये च सर्वेषां शस्तानि गोपुराणि च ॥१३॥
 तदीयनगरद्वाराद् विशत्यंशोज्जिभतानि वा ।
 पक्षद्वाराणि सुग्रीवे जयन्ते मुह्यन्तामि च ॥१४॥
 वितथेऽथ भ्रमांस्तद्व विदधीत प्रदक्षिणान् ।
 वास्तौ विभवते पुरवत् क्लृप्तेऽमरपदव्रजः ॥१५॥
 तत्र मंत्रपदस्थाने निवेशायावनीपतेः ।
 प्रासादः प्राङ्मुखः कार्यो यथावत् पृथिवीजयः ॥१६॥
 श्रीवृक्षं सर्वतोभद्रं मुक्तकोणमथापरम् ।
 यमिच्छेन्नृपतिः कुर्यात् प्रासादं शुभलक्षणम् ॥१७॥
 शालापरिक्रमोपेतकर्मान्तरपि चान्वितम् ।
 तत्र प्राच्यां भवेद् गेहमादित्यपदसंश्रितम् ॥१८॥
 धर्माधिकरण सत्ये व्यवहारेक्षणाय च ।
 भूशे च कोष्ठागारं स्यादम्बरे मृगपक्षिणाम् ॥१९॥
 अग्नेः कुकुभमाश्रित्य कार्यं वायोर्महानसम् ।
 सभाजनाश्रयं पूठिण विदध्याद् भोजनास्पदम् ॥२०॥
 सावित्रे वाद्यशाला स्यात् सवितृस्याश्च वन्दितः ।
 धर्माणि वितथे कुर्यात् तद्योग्यान्यायुधानि च ॥२१॥
 स्वर्णरूप्यादिकर्मान्तान् विदधीत गृहक्षते ।
 यास्ये दक्षिणतो गुप्ति कोष्ठागारञ्च कल्पयेत् ॥२२॥
 प्रेक्षासंगीतकानि स्युर्गन्धर्वे वासवेश्म च ।
 कार्या बवस्वते शाला रथानां दन्तिनां तथा ॥२३॥
 पश्चिमोत्तरभागस्थां वापीमपि च कारयेत् ।
 वा (यो?यु) सुग्रीवपदयोगन्धर्वस्य च बाह्यतः ॥२४॥
 कुर्यादन्तःपुरस्थानं प्राकारवलयवावृतम् ।
 कुर्यात् तद्गोपुरद्वारमुदगास्यं जयाभिधे ॥२५॥
 कार्यः स्थपतिनां च प्रासादश्चपराङ्मुखः ।
 श्रींढादीलालयान् भृङ्गे कुमारीभवनं तथा ॥२६॥
 नृपान्तःपुरमिच्छन्ति मृगे पित्र्येऽवस्करम् ।
 नृपस्त्रीणामुपस्थानगृहमिन्द्रपदे विदुः ॥२७॥

सुग्रीवपदसंसक्तमरिष्ठागारमिष्टदम् ।
 द्वास्यसुग्रीवपि (श्रयं? श्रयां) शपशचाद्भ्रागे मनोहरा ॥२८॥
 विधेयाशोकवनिका स्नानधारागृहाणि च ।
 लतामण्डपसंपुक्ताः स्युरत्रैव लतागृहाः ॥२९॥
 दाहशैलाश्च वाप्यश्च पुष्पवीथयः सुकल्पिताः ।
 पुष्पवन्ते भवेद् य (त्त?न्त्र) कर्मान्तः पुष्पवेश्म च ॥३०॥
 बहूणस्य पदे कुर्याद् वापीपानगृहाणि च ।
 स्यात् कोष्ठागारमसुरे शोषेऽप्यायुधमन्दिरम् ॥३१॥
 भाण्डागारं नु रौद्राह्ये विदध्यात् स्थपतिः श्रिये ।
 उलूखलशिलायन्त्रभवनं पापयक्षमणि ॥३२॥
 दाहकर्मान्तमप्याहुः श्रेयसे राजयक्षमणि ।
 स्यादोषधेरधिष्ठानं रोगे दिशि नभस्वतः ॥३३॥
 नागानां शस्यते स्थानं पदे नागस्य सूरिभिः ।
 भवन्ति मुख्ये व्यायामनाट्यचित्रगृहाणि च ॥३४॥
 गवां स्थानं तथा क्षीरगृहं भृत्लाटनामनि ।
 उदकप्रदेशे सौम्यस्य पुरोध.स्थानमिष्यते ॥३५॥
 राज्ञोऽभिषेचनं चात्र दानाध्ययनशान्तयः ।
 चामरच्छत्रधाम स्यान्मन्त्रवेश्म च मूधरे ॥३६॥
 कर्मिणां चात्र कार्याणि स्थितः पश्येन्नराधिपः ।
 विधेया मन्दुराश्वानामुत्तरं पाश्वर्माश्रिता ॥३७॥
 महीधरपदस्यैव यथावद् दक्षिणामुखी ।
 कार्या सर्वत्र चाश्वानां शाला राज्ञो यथागृहम् ॥३८॥
 विशतो दक्षिणेन स्याद् वामेन च . . . . ।
 वैश्रमानि राजपुत्राणां विदध्याच्चरकामिधे ॥३९॥
 अत्रैव विद्याधिगमशालाश्चैषां निवेशयेत् ।
 नृपस्य मासुरदितिस्थाने कुर्यान्निवेशनम् ॥४०॥
 पृथगत्रैव शिविकाशय्यासनगृहं विदुः ।
 नृपद्विपानां शस्ता स्यादापे सदनकल्पना ॥४१॥
 अधिषेचनकं स्थानमिहैव स्याद् विद्याणिनाम् ।
 प्रापयत्सपदे हसंश्रौञ्चसारसनादिताः ॥४२॥

स्युः फुल्लाब्जवनाः स्वच्छसलिलाः सलिलाशयाः ।
 पितृव्यमानुलादीनां कार्यं दितिपदे गृहम् ॥४३॥
 अन्येषामपि चार्त्रं सामन्तानां सहीपतेः ।
 ऐशान्यामनलस्थाने योच्छ्रितस्तम्भवेदिकम् ॥४४॥
 कार्यं देवकुल चारु मुशिलष्टमणिकुट्टिमम् ।
 पञ्चम्यस्य पदे होराज्योतिर्विद्गृहमिष्यते ॥४५॥
 जये सेनापतेर्वैश्व विधेये विजयप्रदम् ।
 द्वार प्राकारमाश्रित्य पदेऽप्यंशः प्रशस्यते ॥४६॥
 प्रादक्षिणाश्रितं शस्त्रकर्मान्तं शस्त्रमत्र च ।
 विमुचेद् ब्रह्मणः स्यानामिन्द्रध्वजयुतं नृणाम् ॥४७॥
 तत्राशुभानि वैश्वानि निवेशाश्चामुखायहाः ।
 गवाक्षस्तम्भशोभिः यो विधेयाश्चानुकामतः ॥४८॥
 सभा यथादिवप्रभवा नृपवेश्माभिगुप्तये ।
 सर्वत्र नृपतेः सौधान् नृपसौधस्य सम्मुखा ॥४९॥
 पश्चाद्भ्रागाश्रिता मद्वा शाला कार्या विद्याणिताम् ॥५०॥
 इत्यास्पदं सुरपदास्पदकल्पमाद्य
 मेतद् तयावदनुतिष्ठति यः सदैव ।
 सूक्ष्मामिमां भुजबलक्षपितारिपदाः
 सप्ताम्युरानिरक्षणां नृपतिः प्रशस्ति ॥५१॥

इति महाराजाधिगत्रधीनोजदेवाविरविने समराङ्गणसूत्रधारपरनाम्नि
 वास्तु-शास्त्रे राज-निवेशो नाम द्विषत्वारितोऽध्यायः ।

राज - गृह - लक्षणम्

षष्ठोत्तरशतं ज्येष्ठ मध्ये स्यान्नर्वाति करान् ।
 जघन्यं सप्ततिकरान् राजवेश्म प्रशस्यते ॥१॥
 अतो हीनं न कर्तव्यं महतीं धियमिच्छता ।
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशया प्रविभाजिते ॥२॥
 भागार्धं शस्यते भित्तिरादिकोणसमाधिता ।
 चतुष्को भागिको मध्ये चतु स्तम्भसमन्वितः ॥३॥
 अलिन्दस्तद्बहिः कार्यः स्तम्भंर्द्वादशभिर्भूतः ।
 विशत्या स्याद् धरंभुंक्तो द्वितीयोऽलिन्दकस्ततः ॥४॥
 स्यादष्टाविंशतिस्तम्भस्तृतीयश्चाप्यलिन्दकः ।
 षट्त्रिंशता चतुर्थश्च स्तम्भानां परिकीर्तितः ॥५॥
 एव स्तम्भशतं मध्ये प्रोक्तं पृथ्वीजये बुधैः ।
 द्वाराणि चास्य चत्वारि पञ्चशाखानि जायते (?) ॥६॥
 चत्वारो निर्गमास्तस्य प्रोक्ताः सर्वे विभागिका ।
 दिक्षु सर्वासु कर्तव्यमेवं भद्रनिवेशनम् ॥७॥
 अर्धेन मध्यभित्तेस्तु भित्तिभद्रं (स्त्र?त्र) ये भवेत् ।
 भद्रे भद्रे धराणां स्याद् विशतिश्चाष्टभिर्भूता ॥८॥
 मुखभद्रं भवेद् युक्तं वेदिकामत्तवारणं ।
 क्षेत्रमार्गोदयाद्या मूराभूमिफलकान्तरम् ॥९॥
 प्राविभूम्युदयार्धेन पीठं चास्य प्रकल्पयेत् ।
 भागान् नवोदय कृत्वा भागेननेकेन कुम्भिका ॥१०॥
 कर्तव्याष्टांशमुक्तेन स्तम्भो भागचतुष्टये ।
 पादयुक्तं विधातव्यो भागेनोत्कलकं तथा ॥११॥
 हीरप्रहणकं कार्यं भागं पादविवर्जितम् (?) ।
 सपादभागिकः षट्ः स्तम्भकेन समन्वितः ॥१२॥
 पृथार्धेन जयन्त्यः स्पुम्भौ मूमावयं व्रमः ।

क्लृप्तभागोदयादर्थं भूमिष्वन्यासु हीयते ॥१३॥
 पञ्चभागप्रमाणं तु सच्छाद्यं नवम तलम् ।
 वेदिकाया सधश्छाद्य सार्धभागत्रयोन्मितम् ॥१४॥
 कण्ठेन युक्तं कर्तव्यं वेदिका पिहिता यया ।
 तस्याः क(ण्ठे?ण्ठी) विधातव्यस्तन्मध्ये सार्धभागिकः ॥१५॥
 वेदिकाविस्तरः कार्यो भागांस्तत्रार्धसप्तमान् ।
 वेदिकोपरि घण्टा च सार्धभागाश्चतुर्दश ॥१६॥
 भागद्वयं सपादं तु कण्ठः पट्टं तु पञ्चमिः ।
 चतुर्भेदश्च द्वितीयं च तृतीयं च त्रिभिस्ततः ॥१७॥
 सप्तशीर्षद्वयं दातव्यो यथाशोभं यथारुचि ।
 क्षेत्रभागसमः कार्यः कलशादक्षलिकावधेः ॥१८॥
 उदयार्धेन भूमेः स्युरन्तराणि तलानि च ।
 यथाशोभं तु कर्तव्यं पीठ तस्य सुशोभितम् ॥१९॥
 सार्धभागद्वयं चास्य कार्या खुरघरपिण्डका ।
 जङ्घा भागचतुष्कं च ततश्छाद्यं प्रयोजयेत् ॥२०॥
 भागद्वयं च पादोर्न छाद्यपिण्डः प्रकीर्तितः ।
 निर्गमोऽस्य चतुर्भागो ह्यसाह्यस्तस्य चोपरि ॥२१॥
 पादोर्नभाग कर्तव्यं ततश्छाद्यं द्वितीयकम् ।
 जङ्घा भूमिचतुष्केण प्रासादस्य प्रकल्पयेत् ॥२२॥
 चतुर्थभूमिकामूर्ध्नि ततो मुण्डा (न्) निवेशयेत् ।
 क्षणक्षणप्रवेशेन कार्याः शेषास्तु भूमिकाः ॥२३॥
 वेदिका च यथोक्ता स्यात् सघण्टा कलशाश्रिता ।
 रेखाशुद्ध्या च कर्तव्या मुण्डाः सर्वे यथायथम् ॥२४॥
 प्रधोदयं त्रिधा कृत्वा तृतीयं दशधा भजेत् ।
 वामनदचातपत्रश्च कुयेरो भ्रमरायली ॥२५॥
 हंसपृष्ठो महाभोगी नारदः शम्भुको जयः ।
 अनन्तो दशमस्तेयां विषादकवशादमी ॥२६॥
 विधातव्याः स्वपतिभिर्मुण्डरेताप्रसिद्धये ।
 तमङ्गुलैर्विषाजातमत्तयारणशोभितम् ॥२७॥
 वितदिनिर्घृप्तं चन्द्रशातादिभूपितम् ।

प्रासादाश्च महान्तो ये विधेयास्ते समोदयाः ।
 अर्धोदयेन लघवो ह्यवा (को?को) णादय क्रमः ॥२६॥
 भूम्यष्टकादभ्युदयः क्षेत्रविस्तारसम्मितः ।
 यतस्तत्र वधे प्रोक्तः प्रासादोऽन्यद् विभूषणम्(?) ॥३०॥
 वहचो निकरा येषु प्राङ्गण तेषु दीयते ।
 रेखायां प्रथमायां वा द्वितीयायामथापि वा ॥३१॥
 तृतीयाया वा रेखाया तत्र सवरणाः स्मृताः ।
 अथ भूम्युदयः कार्यः क्षेत्रे दशविभागिके ॥३२॥
 न्यूनाधिकविभवते तु कार्यः स्यादनुसारतः ।
 मुक्तकोणस्य लक्ष्माथ प्रक्रमायतमुच्यते ॥३३॥
 चतुरश्रीकते क्षेत्रे भागद्वादशकाङ्क्षिते ।
 भागश्चतु (ष्टो?को) मध्येऽस्य चतु (द्वि?र्ध) रविभूषितः ॥३४॥
 भागेन च ततोऽलिन्दो धरद्वादशकान्वितः ।
 तद्द्व द्वितीयालिन्दोऽपि विशत्या धारितो धरं ॥३५॥
 तृतीयश्च धरंरेष्टाविशत्यालिन्दको भवेत् ।
 षट्त्रिंशता धरंयुक्त कार्पोऽलिन्दश्चतुर्थक ॥३६॥
 चतुश्चत्वारिंशता स्याद् धरंयुक्तश्च पञ्चमः ।
 भागाद्यं कारयेद् भित्तिं सार्धं भागं विमुच्य तु ॥३७॥
 भागत्रयं ततः कुर्यात् प्राग्ग्रीवं दैर्घ्यविस्तृती ।
 विस्तृती निर्गमे चैषां भद्रं भागेन कल्पयेत् ॥३८॥
 भागिकं निर्गतं तस्मान्मध्येऽन्यद् भद्रमस्य हि ।
 भागनिर्गमविस्तारं दिक्षु सर्वास्त्रियं विधिः ॥३९॥
 चतु पञ्चाशता स्तम्भैरेकेकं भद्रमन्वितम् ।
 मध्ये चास्य चतुश्चत्वारिंश स्तम्भशतं भवेत् ॥४०॥
 षोडशाम्याधिका च स्याद् भद्रस्तम्भशतद्वयी ।
 एवं धराणां सर्वेषां भवेत् षष्ठं शतत्रयम् ॥४१॥
 पृथ्वीजयवदत्रापि शेषनिर्माणमिष्यते ।
 तृतीयभूमिकामूर्ध्नि निर्गमेष्वखिलेष्वपि ॥४२॥
 प्राङ्गणानि विधेयानि विशेषोऽत्र कीर्तितः ।
 सर्वतोभद्रसंज्ञेऽथ शत्रुमर्दननाम (पि?नि) ॥४३॥

अयमेव विधिः कार्यो मुण्डरेखाप्रसिद्धये ।
 श्रीवत्सस्यापि मध्ये स्यात् स्तम्भाद्यं मुक्तकोणवत् ॥४४॥
 सार्धं भाग परित्यज्य भागत्रितयविस्तृतम् ।
 कर्णप्राग्ग्रीवमेतस्य भागेन च विनिर्गमम् ॥४५॥
 भद्रं तस्यापि कर्तव्यं भागविस्तारनिर्गमम् ।
 मुक्तकोणवदस्यापि मध्यभद्रं विधीयते ॥४६॥
 अयं विधिः समप्रासु दिक्षु शेषं तु पूर्ववत् ।
 प्रतिभद्रं धरास्त्रिंशद् भवन्त्यस्य दूढाः शुभाः ॥४७॥
 शतं विशमिदं (सर्वं) धराणामिह कीर्तितम् ।
 एवं समस्तस्तम्भानां चतुःषष्टं शतद्वयम् ॥४८॥
 सर्वतोभद्रसंज्ञस्य लक्षमेदानीं प्रचक्षमहे ।
 चतुरश्रोऽङ्गुले क्षेत्रे चतुर्दशविभाजिते ॥४९॥
 भागिकः स्याच्चतुष्कोऽस्य चतुःस्तम्भविभूषितः ।
 स्तम्भद्विदशभिर्पुक्तः प्रथमः स्यादलिन्दकः ॥५०॥
 स्तम्भविंशतिसंपुक्तो द्वितीयः स्यादलिन्दकः ।
 स्यादष्टाविंशतिस्तम्भस्तृतीयः स्यात्(प्य?द) लिन्दकः ॥५१॥
 षट्त्रिंशता चतुर्थं स्यादलिन्दो भूषितो धरैः ।
 पञ्चमः स्याच्चतुश्चत्वारिंशता भूषितो धरैः ॥५२॥
 द्वापञ्चाशद्वरः षष्ठः सर्वोऽप्येतेऽस्य भागिकाः ।
 भागार्धं शस्यते भित्तिः सर्वतः सुदृढा घना ॥५३॥
 सार्धंभागं परित्यज्य भागत्रितयविस्तृतः ।
 कर्णप्राग्ग्रीवकश्च स्याद् भागमेकं च निर्गमः ॥५४॥
 भद्रमस्यापि कर्तव्यं भागनिर्गमविस्तृतम् ।
 मध्ये भद्रं विधातव्यं भागद्वयविनिर्गतम् ॥५५॥
 अस्यापि भद्रं मध्ये स्याद् भागत्रितयविस्तृतम् ।
 भागिको निर्गमश्चास्य तदन्तर्भागनिर्गतम् ॥५६॥
 भागविस्तारसंपुक्तं भद्रमन्यत् प्रकल्पयेत् ।
 दिक्षु सर्वास्वयं प्रोक्तो विधिर्भद्रप्रकल्पने ॥५७॥
 स्तम्भानामस्य कर्तव्यं मध्ये षण्णवतं शतम् ।
 भद्रे त्वेषु च सर्वेषु भवेत् षष्ट्यधिकं शतम् ॥५८॥
 समेन प्रविभागेन स्तम्भानामेकसंख्यया ।

इत्थ समस्तस्तम्भानां पट्पञ्चाशं शतत्रयम् ॥५६॥
 किन्तु जङ्घा भवेदस्य भूमिका त्रितयोन्मिता ।
 शत्रुमदनसंज्ञस्य धाम्नी लक्ष्माथ कथ्यते ॥६०॥
 पृथ्वीजयसमं मध्यं भित्तिश्चापि तथाविधा ।
 सार्धं भागं परित्यज्य भागेनायतविस्तृतम् ॥६१॥
 भद्रं विदध्यात् तन्मध्ये भागत्रितयविस्तृतम् ।
 भद्रमेव विधातव्यं भागत्रितयनिर्गतम् ॥६२॥
 पाश्वर्योर्भागिक भद्रमाय (त्या?त्या) विस्तरेण च ।
 भागत्रितयविस्तारं भागेनकेन निर्गमम् ॥६३॥
 मध्यभद्रं ततोऽपि स्याद् भागेनायतविस्तृतम् ।
 क्रमोऽयं विक्षु सर्वासु विधातव्योऽस्य सिद्धये ॥६४॥
 ऊर्ध्वं पृथ्वीजयस्येव कार्यमस्यापर पुनः ।
 प्रतिभद्रं चतुश्चत्वारिंशस्तम्भसमन्वितम् ॥६५॥
 मध्ये स्तम्भशत चास्य विधेयं सदृङ् शुभम् ।
 पट्सप्ततिस्तम्भशतद्वयमस्य भवेदिति ॥६६॥
 पञ्च नामपि चैतेषां हस्ताष्टशतमुत्तमम् ।
 मानमुत्सेधविस्तारात् कर्तव्यं श्रियमिच्छता ॥६७॥
 मध्यमाधमयोर्भानि कीर्तित पृथ्वीजये ।
 राजः क्रौडार्धमन्यच्च कथ्यते गृहपञ्चकम् ॥६८॥
 क्षोणीविमूषण त्वाद्यं पृथिवीतिलकं परम् ।
 प्रतापवर्धनं चान्दच्छीनिवासं ततोऽपि च ॥६९॥
 लक्ष्मीविलासंजं च पंचमं परिकीर्तितम् ।
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशभागविभाजिते ॥७०॥
 चतुष्को भागविस्तीर्णो मध्ये कार्यश्चतुर्धरः ।
 बहिश्च भागिकोऽलिन्दस्तदन्तःशत्रयापताः ॥७१॥
 कर्णप्रासादकाः कार्या भागत्रितयविस्तृताः ।
 तेषां षड्द्वारकं मध्ये भित्तिर्भागार्धसम्मिता ॥७२॥
 तद्वहिर्भागनिष्क्रान्तो भद्रे भागं च विस्तृतः ।
 प्राग्प्रोवत्रयसंपुक्तो भागिकालिन्दवेष्टितः ॥७३॥
 अर्धभागिकभित्त्या च चतुष्को वेष्टितो भवेत् ।
 प्रासादोऽयं मनोहारी भवेदवनिशेखरः ॥७४॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशभाजिते ।
 चतुष्को भागिको मध्ये बाह्यालिन्दो च भागिकौ ॥७५॥
 नवकोष्ठांश्च कर्णेषु प्रासादान् विनिवेशयेत् ।
 षड्दाहकं च कर्तव्यं तेषामन्तरसंश्रयम् ॥७६॥
 ततोऽर्धभागिको भित्तिः, कर्तव्या सर्वतो वहिः ।
 भद्रे भागायतो भागविनिष्क्रान्तश्चतुर्दिशम् ॥७७॥
 चतुष्को भागिकाऽलिन्दवेष्टितश्च विधीयते ।
 अस्य भद्रत्रयं कार्यं मागधिस्तारनिर्गमम् ॥७८॥
 अर्धभागिकमित्या च वेष्टितं तद् विधीयते ।
 कर्णकर्णं (स?स्य) विस्तीर्णं द्वे भद्रे भागनिर्गतं ॥७९॥
 प्रासादमेव भुवनतिलकं परिचक्षते ।
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशभाजिते ॥८०॥
 चतुष्को भागिको मध्ये चतुस्स्वम्भो विधीयते ।
 तद्बहिर्भागिकोऽलिन्दो द्वितीयोऽपि च भागिकः ॥८१॥
 नवकोष्ठांश्च कर्णेषु प्रासादान् विनिवेशयेत् ।
 षड्दाहकं च कर्तव्यं तेषामन्तरसंश्रयम् ॥८२॥
 ततोऽर्धभागिको भित्तिः कर्तव्या सर्वतो वहिः ।
 भद्रे भागायतो भद्रविनिष्क्रान्तश्चतुर्धरः ॥८३॥
 चतुष्को भागिकालिन्दद्वयेन परिवेष्टितः ।
 त्रिभागविस्तृतं भद्रं तद्बहिर्भागनिर्गतम् ॥८४॥
 भागिकं प्रतिभद्रं च कुर्यादुभयतः समम् ।
 भागार्धं बाह्यो भित्तिभद्रस्य परितो भवेत् ॥८५॥
 त्रिधरेण विघातघ्नो दिक्ष्वेद्यत्तसूत्रवपि ।
 विलासस्तवको नाम प्रासादोऽयं प्रकीर्तितः ॥८६॥
 वरुणप्राग्प्रोथको द्वो द्वौ शालाप्राग्प्रोथको यदा ।
 रयातामस्य तदा कीर्तिपताकः परिकीर्तितः ॥८७॥
 अस्यैव पीठे निर्मुच्यन्तशास्ताभिः परितोऽष्टभिः ।
 अन्योऽन्यशास्तास्यद्वयदासादेव दीयते ॥८८॥
 कर्णप्रासादवोपेतः कोणः शालोऽभिर्भर्तुः ।
 प्रामादगुन्दरो शेषस्तदा भुवनमन्दनः ॥८९॥
 एते प्रोक्तास्तत्तच्छंशा जह्यामवरणादिभम् ।

भूमिमानादिक यच्च तत् पृथ्वीजयवद् भवेत् ॥६०॥
 इदानीं कथ्यते लक्ष्म क्षोणीभूषणवेदमन ।
 पञ्चपञ्चाशता हस्तैः कल्पिते चतुरश्रके ॥६१॥
 विभक्ते चाष्टभिर्भागैश्चतुष्को भागिकः स्मृतः ।
 चतुर्भिरन्यतः स्तम्भैरतिन्दशचास्य भागिकः ॥६२॥
 युक्तो द्वादशभिः स्तम्भैर्विशत्या च द्वितीयकः ।
 स्यादष्टाविंशतिधरस्तृतीयश्चाप्यतिन्दकः ॥६३॥
 भित्तोरप्यर्धभागेन सार्धं भागः विमुच्यते ।
 भागपञ्चकविस्तीर्णं भद्रं भागेन निर्गतम् ॥६४॥
 तन्मध्यभद्रमन्यच्च भागत्रितयविस्तृतम् ।
 भागेन निर्गतं कार्यं भद्रमन्यत् ततोऽपि च ॥६५॥
 भागेन विस्तृतं कार्यं भागेनापि च निर्गतम् ।
 दिक्षु सर्वासु इतद्यो विधिरेषोऽस्य सिद्धये ॥६६॥
 मध्यस्तम्भेचतुःषट्शतं सयुक्तं सारदरुजं ।
 प्रतिभद्रं धरं कार्यमष्टादशभिरन्वितम् ॥६७॥
 षट्त्रिंशत् शतमेव स्यात् स्तम्भानामिह सर्वतः ।
 चतुर्द्वारमिदं कार्यं यशः श्रीपीतिवर्धनम् ॥६८॥
 पृथिवीतिलक्ष्म्याथ लक्षणं परिकीर्त्यते ।
 चत्वारिंशत्करे क्षेत्रे भागैर्भूषणैश्चण्डके ॥६९॥
 भागिकः स्याच्चतुष्कोऽन्तश्चतुःस्तम्भविभूषितः ।
 अतिन्दोऽपि च भागेन स्तम्भैर्द्वादशभिर्युतः ॥७०॥
 विशत्या च द्वितीयोऽपि भित्तिः स्यादस्य पादिका ।
 कर्णं प्रासादको भागैस्त्रिभिः स्यात्त्रिगतायतः ॥७१॥
 प्रस्य भद्रद्वयं कार्यं भागैर्निर्गतविस्तृतम् ।
 कर्णप्रासादयोर्मध्ये भागपञ्चकविस्तृतम् ॥७२॥
 भागेन निर्गतं कार्यं भद्रं तस्यापि मध्यतः ।
 भागत्रितयविस्तीर्णं भागेनैकेन निर्गतम् ॥७३॥
 भद्रमस्यापि मध्ये यद् भागेनायतनिर्गतम् ।
 स्तम्भा षट्त्रिंशदन्तः स्युर्भद्रेष्वष्टौ शतद्वयम् ॥७४॥
 अथात् श्रीनियासस्य लक्षणं तम्प्रचक्ष्महे ।
 पृथिवीतिलकवन्मध्यमेतस्य परिकीर्त्यते ॥७५॥

सपाद भागमुत्सृज्य भागत्रितयविस्तृतम् ।
भागेन निर्गत चास्य भद्रमाद्य प्रकल्पयेत् ॥१०६॥
तस्यापि मध्यवर्तन्यद भागत्रिगंतविस्तृतम् ।
अन्वित दशभिः स्तम्भैः सुदृढंस्तद् विधीयते ॥१०७॥
सर्वास्वपि च दिग्बेव विधेया भद्रकल्पना ।
अस्य षट्सप्ततिः स्तम्भाः भवन्त्येकत्र सह्यया ॥१०८॥
प्रतापवर्धनस्याय लक्ष्म साम्प्रतमुच्यते ।
पञ्चविंशतिहस्ताङ्कु सार्धभागत्रयाङ्किते ॥१०९॥
मध्ये चतुष्को भागेन चतुर्भिः सम्भृतो धरः ।
अन्विन्दो भागिकइचास्य स्तम्भद्वादशकान्वितः ॥११०॥
पादिका भित्तिरेतस्य भद्रं चास्य प्रकल्पयेत् ।
भागनिर्गमविस्तार चतु स्तम्भविभूषितम् ॥१११॥
विधिरेव समप्रासु दिक्षु कार्थोऽस्य सिद्धये ।
स्तम्भद्वात्रिंशता युजतो ग्रहिरन्तरय भवेन् ॥११२॥
धाराणां चैव सर्वेषां चतुर्धट्टिः प्रकल्पना ।
अथ लक्ष्मीविलासस्य सम्यग लक्ष्माधुनोच्यते ॥११३॥
प्रतापवर्धनस्येय मध्वमस्य प्रकल्पयेन् ।
प्रतापवर्धनसम सर्वतोऽप्येतदीरितम् ॥११४॥
किन्त्वस्य पाद्वर्षभद्राणि भद्राणामेव कारयेत् ।
कोणेष्वपि च भद्राणि पादवर्षोहभयोस्तथा ॥११५॥
भाग (स्य?इच) निर्गमोऽप्येषां विशेषोऽस्मादयं मतः ।
भद्रमस्य दशस्तम्भैर्मध्यं षोडशभिर्परैः ॥११६॥
चतुर्द्वारं भवेदेतविच्छया क्षणमप्यगम् ।
द्वारमप्यद् विधातव्यं स्वपदे स्यात् सुशोभितम् ॥११७॥
भूमिभिः सार्धपञ्चमीभिविधेयः क्षोणिभूषणः ।
अर्धाष्टमीभिश्च भवेत् पृथ्वीतिलकसंज्ञकः ॥११८॥
स्यात् सार्धपञ्चमीभिस्तु श्रोत्रिवागोऽत्र भूमिभिः ।
लक्ष्मीविलासमज्ञोऽर्थपञ्चमीभिविधीयते ॥११९॥
प्रतापवर्धनस्योऽर्थचतुर्षोभि विधीयते ।
राजा पृथ्वीजयादीनि निवासमवनानि च ॥१२०॥
क्षोणीविभूषणादीनि विलासमवनानि च ।

यान्बुवतानि निवासाय विलासाय च भूभृताम् ॥१२१॥
तेषां पृथ्वीजयादीना द्वारमानमथोच्यते ।

चतु पञ्चाशदशो यो विस्तृत सकरत्रय ॥१२२॥

स द्वारस्योदय प्रोपतस्तदर्धेनास्य विस्तृति ।

स्वोदयस्य त्रिभागेन पिण्ड स्तम्भेषु शस्यते ॥१२३॥

स्यात् सप्तविंशतिसप्त सपाद सचतुष्कर ।

गृहभागो भवेद भूमि प्रथमा राजवेदमनाम् ॥१२४॥

भूच्छ्राये नवधा भवते तदशकचतुष्टयम् ।

निर्गमशछाद्यकस्यांशद्वय पादोनमुच्छ्रय ॥१२४॥

भूच्छ्राये नवधा भवते तदशकचतुष्टयम् ।

निर्गमशछाद्यकस्यांशद्वय पादोनमुच्छ्रय ॥१२५॥

तथान्तरावणो कार्या छाद्यकोच्छ्रायनिर्गता ।

हीरग्रहणपिण्डार्धवाहल्या सा प्रशस्यते ॥१२६॥

तस्या स्वमेव वाहल्य पादोन विस्तृति स्मृता ।

अन्तरावणिकातुल्यो मदलाया विनिर्गम ॥१२७॥

स्वनिर्गमात् तथा चास्या सपाद स्यात् समुच्छ्रय ।

भूम्युच्छ्रयतवाशस्य पादोऽस्या पिण्डमिष्यते ॥१२८॥

भूनवांशद्वित्रिभागोऽनो मदलायाश्च विस्वति ।

लुमामूलस्य स्तम्भाय विस्तार परिकीर्तित १२९ ।

ततश्चशादप्रविस्तीर्णा मूले साष्टाशयुग् भवेत् ।

तुम्बिनी लम्बिनी हेला शान्ता कोला मनोरमा १३०॥

आध्माता चैत्यम् प्रोक्ता लुमा सप्त मनीषिभिः ।

ऋजु सा लम्बिनी सातामाध्माता कर्णगा स्मृता १३१॥

अन्तराले क्रमेण स्युः पञ्चान्या परिकीर्तिता ।

स्तम्भे त्रिदश्यान्मदला छाद्य घुं द्वा शुभाम् ॥१३२॥

स्तम्भाभावे पुनर्न्यस्येन् कुड्यपट्टेऽपि तां सुधी ।

सप्त पञ्चायश तिलो मल्लच्छाद्ये लुमा स्मृता ॥१३३॥

कोणोष्वेता इमाम्योऽन्या कर्तव्या प्राञ्जला समा ।

छाद्ये कर्णात् षड्विन् कार्या मकराननमुपिता ॥१३४॥

तेऽपि विशाधरोपेता षड्वित् सगजतुण्डिका ।

सकुम्भिकस्य स्तम्भस्य प्रविभाज्योदय त्रिधा ॥१३५॥

तत्र भागद्वयं कुर्याद् भागानर्पचतुर्षुकान् ।
 तत्र पादोनभागेन राजितासनकं भवेत् ॥१३६॥
 ततः सोल्लकका घेदी सांघिभागा विधीयते ।
 कूटागारसमांशार्थं कार्योऽश्वासनपट्टकः ॥१३७॥
 स स्यादभी (ष्टो?ष्ट) विस्तारो भागोच्चं मत्तवारणम् ।
 ह्योदयस्य त्रिभागेन् तिर्यक् कार्योऽस्य निर्गमः ॥१३८॥
 रूपकं: करणायाभिः(?) सुपत्रंरपि गोभिनम् ।
 वेदिरादिकमप्यस्य रूपवशात्तितं शुभम् ॥१३९॥
 प्रायसीभिः शलाकाभिः कीलकैश्च दुद्रीकृतम् ॥१४०॥
 एतानि पञ्चदशराजनिघेशाननि
 पृथ्वीजयप्रभृति यानि निरूपितानि ।
 यो लक्षणैर् महितं परिमाणमेषां
 जानाति तस्य नृपतिः परिणोषमेति ॥१४१॥

इति साराशास्त्राधिपत्यामीश्वरदेवविश्वामित्रे समराज्ञसूत्राणां समाप्तम्
 शतसुवर्णेन रामसूत्रात्तत्र त्रिवर्षादिगोऽप्याहः ।

सभाष्टक-लक्षणम्

- नन्दा भद्रा जया पूर्णा सभा स्याद् भाविता तथा ।
 दक्षा च प्रवरा तद्वद् विदुरा चाष्टमी मता ॥१॥
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे ततः षोढा विभाजिते ।
 मध्ये पादचतुष्कं स्यात् सीमालिन्दस्तु भागिकः ॥२॥
 तद्गदाद्योऽलिन्दकस्तद्वद् भवेत् प्रतिसराभिधः ।
 प्राग्ग्रीवाख्यस्तृतीयश्च बहिः क्षेत्राच्चतुर्दिशम् ॥३॥
 निसृष्टसौर्धर्षैर्वा (?) स्यादेकस्यां वा यदा दिशि ।
 नन्दा भद्रा जया पूर्णा क्रमेण स्युः सभास्तदा ॥४॥
 पद्भागभाजिते क्षेत्रे कणभित्ति निवेशयेत् ।
 सभा स्याद् भाविता नाम सप्राग्ग्रीवात्र पञ्चमी ॥५॥
 स्तम्भान् षट्त्रिंशदेतासु पञ्चस्वपि निवेशयेत् ।
 स्तम्भान् प्राग्ग्रीवसंबद्धान् पृथगेभ्यो विनिर्दिशेत् ॥६॥
 दक्षेति पृष्ठी परितस्तृतीयालिन्दवेष्टिता ।
 प्रवरा सप्तमी द्वारंयुं क्लेषा परिकीर्तिता ॥७॥
 प्राग्ग्रीवद्वारसयुक्ता विदुरेत्यष्टमी सभा ।
 समानामिदमष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥८॥
 इत्यष्टानां लक्ष्म सम्यक् सभानामेतत् प्रोक्तं दिग्भवलिन्दभेदात् ।
 तद्वद् द्वारालिन्दसंयोगतश्च ज्ञातेऽत्र स्यात् भूभूतं स्थानयोगः ॥९॥
 इति महाराजाधिराजधीभोजनेवविरचिते समराण्यतूनपारापरत्नाम्नि
 वास्तुशास्त्रे सभाष्टक नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गज-शाला-लक्षणम्

लक्षणं गजशालामिदानीमभिदध्महे ।
 चतुरश्रोऽकृते क्षेत्रे भार्गभयते ततोऽष्टभिः ॥१॥
 मध्ये द्विभागविस्तारं स्थानं कुर्वीत हस्तिनः ।
 कल्प्याः प्रासादवद् भागः ज्येष्ठमध्याधमाः क्रमात् ॥२॥
 तद्बहिर्भागिकोऽलिन्दो बहिस्तस्यापि चापरः ।
 भागेनैकेन भित्तिः स्याद् द्वितीयालिन्दकाद् बहिः ॥३॥
 तस्या द्वारप्रदेशे तु कर्तव्यौ कूर्परावुभौ ।
 कर्णाप्रसादिका कार्या द्वितीयालिन्दसंश्रिता ॥४॥
 द्वे द्वे वातायने कुर्याद् भित्तौ दिक्षु तिसृष्वपि ।
 प्राग्ग्रीवोऽग्रे भवेच्छाला सुभद्रे यमुदाहृता ॥५॥
 अस्या एव यदा पक्षप्राग्ग्रीवो भवतो मुखे ।
 नन्दिनी नामतः शाला तदा स्याद् गजवृद्धये ॥६॥
 अस्या एव यदा स्यातां प्राग्ग्रीवौ पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 तदा सुभोगदा नाम तृतीया परिकीर्तिता ॥७॥
 अस्या एव यदा पृष्ठे प्राग्ग्रीवः क्रियतेऽपरः ।
 भद्रिका नाम शाला स्यात् तदा द्विरदपुष्टिदा ॥८॥
 पञ्चमी चतुरश्रा स्याद् वर्षणी नाम पूजिता ।
 प्राग्ग्रीवलिन्दनिर्गृहीता यच्छी तथापरा ॥९॥
 शाला प्रमारिका धान्यधनजीवितहारिणी ।
 तदेतां वर्जयेत् कुर्याद्विद्याः सर्वार्यसिद्धये ॥१०॥
 प्रमारिकेति प्रथितेह शाला सा प्राणसस्यद्रविणच्छिदे स्यात् ।
 कुर्यादितस्तां न यथोदितास्तु कार्या परा जीवितवित्तवृद्धये ॥११॥
 इति महाराजाधिराजग्रीभोगदेवविरचिते समरागणसूत्रपरा परनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे गजशाला नाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अश्व-शाला-लक्षणम्

अथ लक्ष्माश्वशालायाः प्रोच्यते विस्तरादिह ।
 स्ववेश्मवास्तोः कर्तव्यं पदे गन्धर्वसंज्ञके ॥१॥
 अथवा पुष्पदन्ताल्पे स्थानं वासाय याजिनाम् ।
 अरत्तिशतमात्रं यज्ज्येष्ठं तत् परिकीर्तितम् ॥२॥
 अशीत्यरत्तिकं मध्यं षष्ठ्यरत्न्यघमं भवेत् ।
 स्थलप्रदेशे विपुले गुप्ते रम्ये शुची तथा ॥३॥
 समे च चतुरश्रेच स्थि (तेरे) मंगल्यमेव च ।
 स्थानं ह्यानां कर्तव्यं प्रदेशे सुपरिक्रमे ॥४॥
 निम्नगुल्मद्रुमस्थाणुचंत्यापतनवेश्मभिः ।
 वल्मीकशकराभिश्च वर्जिते तत् समाचरेत् ॥५॥
 निःसंगे शल्पहीने च प्रागुदक्प्रवणे तथा ।
 प्रदेशे तद् विधाध्यमालोष्य सुसमाहितैः ॥६॥
 ब्राह्मणानुमते शस्ते दिने स्थपतिभिःसह ।
 भूर्मेविभागलोष्य सुभगानायेद् द्रुमान् ॥७॥
 न जाता ये शमशानेषु देवतापनेषु वा ।
 अन्येष्वपि निषिद्धेषु जातान् वृक्षान् विवर्जयेत् ॥८॥
 वृक्षान् प्रशस्तानानीय समीपे भतृवेश्मनः ।
 ततो भूमिं परीक्षेत प्रशस्तामय निन्दिताम् ॥९॥
 वितापतनवल्मीकप्रामधान्योल्लेपेषु च ।
 विहारेषु च कर्तव्यमश्वानां न निवेशनम् ॥१०॥
 भवन्ति स्वामिनःपीडा प्रामधान्योल्लेपेषु च ।
 शमशाने वैश्वकरणान्तराणां मृत्युमादिशेत् ॥११॥
 स्थानं विहारवल्मीकविहितं स्यादनयकम् ।
 देवोपघातजननं स्त्रीणां च क्षेमकारकम् ॥१२॥

विहितं पादपंचतयैर्गृहं स्याद् भूतभीतिदम् ॥१३॥
 भवेद् रोगकरं भर्तुं विहितं कण्टकिद्रुमैः ।
 दीर्णायामुन्नतायां च कृतं भूमौ क्षयावहम् ॥१४॥
 नतायां क्षुद्भयकरं कृतं भवति मन्दिरम् ।
 तस्मात् कार्यं प्रशस्तयां भूमौ तद् वाजिवृद्धये ॥१५॥
 भंगल्यरमणीये च चतुरश्रे मनोनुगे ।
 शुभे च विहितं सद्य भवेत् कल्याणकारकम् ॥१६॥
 निर्गच्छतो यथा वामे पादेषु भर्तुं स्तुरंगमाः ।
 भवन्ति कुर्यात् रथपतिस्तथा वाजिनिवेशनम् ॥१७॥
 अन्तःपुरप्रदेशस्य कार्यं दक्षिणतश्च तत् ।
 प्रवेशे दक्षिणं तेषां हेयितं जायते यथा ॥१८॥
 तथा भर्तुं हितार्थाय कर्तव्यं सद्य वाजिनाम् ।
 प्रागुदग् वा मुखं तस्य विधातव्यं सतोरणम् ॥१९॥
 प्राग्ग्रीवकेण संयुक्तं चतुःशालमसंकटम् ।
 दशरत्निसमुच्छ्रायमष्टरत्नप्रविस्तृतम् ॥२०॥
 नागवन्तकसंशोभि पुरः कुड्यार्धसंयुतम् ।
 पृष्ठे समप्रकुडयं वा तत्र स्यान्तानि कल्पयेत् ॥२१॥
 तानि तु प्राङ्मुखानि स्युस्तयंबोदङ्मुखानि च ।
 आयामे किष्कुमात्राणि त्रिकिष्कूणि च विस्तरात् ॥२२॥
 प्रांशून्ततोर्ध्वभागानि चतुरश्राणि कारयेत् ।
 अग्नोर्च्चां सुखसञ्चारां तेषु भूमिं प्रकल्पयेत् ॥२३॥
 स्थानं सूत्रस्य मध्ये तु हस्तमात्रं समन्ततः ।
 आस्तीर्णं च समश्लक्ष्णनीरन्ध्रैः फलकैर्दृढैः ॥२४॥
 धातव्यजुं नपुन्नागककुभादिविनिमित्तैः ।
 अष्टाङ्गुलसमुच्छ्राय रध्यधरत्नविस्तृतैः ॥ २५ ॥
 अच्छिद्रैः संहतैर्वद्वै रयसा पादेष्वोर्ध्वयोः ।
 अजन्तुसङ्कुलैः काष्ठै रूचकाभिः(?) भिषङ् मर्तैः ॥२६॥
 यवसस्य भवेत्स्थानं नियूहैः स्वास्तृतं शुभैः ।
 किष्कुत्रयोच्छिद्रं तत् स्यादेकान्ते सुसमाहितम् ॥२७॥
 हस्तद्वयप्रमाणं च कुर्यात् खादनकोष्ठकम् ।
 सूपलिप्तमदुर्गन्धि विस्तारोच्छ्रययोः समम् ॥२८॥

स्थाने स्थाने त्रय कीला सुवृद्धा पविशीर्षका ।
 पद्मगोनिग्रहायै तौ पुरतः कल्पयेदुभौ ॥२६॥
 पश्चाद् बन्धायमेक च सुगुप्त परिक्ल्पयेत् ।
 चतुर्हस्तायत त्यक्त्वा शालाभोगचतुष्टयम् ॥३०॥
 स्थानेष्वेतेषु तुरगान् सर्वेष्वपि निवेशयेत् ।
 तत्र कुर्याद बलि होम स्वस्तिवाचनकं जपम् ॥३१॥
 प्रीष्टे कार्यं सुसंमूढं सिक्त तत्र महीतलम् ।
 वर्षास्वनम्बुपर्षञ्च शिशिरे संवृत शुभम् ॥३२॥
 तिष्ठेषुस्तत्र तुरगा नातिसङ्कीर्णशङ्किनः ।
 अस्पृशन्तौ मिय कार्या सर्वाबाधाविवजिता ॥३३॥
 स्थान दक्षिणपूर्वस्यां दिशि बह्वेः प्रवल्पयेत् ।
 निदध्यादुदकुम्भ च किञ्चिदंद्नीसमाश्रितम् ॥३४॥
 ग्राह्या दिशि प्रवर्तय्य स्थानक यवसस्य च ।
 पायस्यां तु प्रकर्तय्य स्थानभौद्रूल दिशि ॥३५॥
 नि धेणय कुशा. कूपा पार्याश्च फलकावृता ।
 कुहालोद्दालगुडका शुवत्तयोगा तुरस्तथा ॥३६॥
 कचग्रहण्य शृङ्गञ्च तथा परशवोऽपि च ।
 नाद्या (?) प्रदीपाश्च भवन्त्यश्यागारोपयोगिन ॥३७॥
 सङ्ग्रहं सुरसंवारयस्तूनां नेश्च ते भवेत् ।
 अग्न्युपद्रवरक्षायै बन्धच्छेदोपयोगिनः ॥३८॥
 पदार्थान् सन्निधौ कुर्याज्जसदीपादिकान् युष ।
 भाण्डानि कुर्याच्च पूषण् ज (द्रा?लो) पनपनेच्छया ॥३९॥
 हस्तयासौ शिला दीपं द्यौं फालमुपानहौ ।
 पिट्ठानि विप्रिप्राणि यस्तीन् नानाविधानपि ॥४०॥
 एषविधानि चान्यानि सनिदध्यात् प्रयत्नतः ।
 पुररत्तम्भाधितं भाण्डं सन्नाहारेष्विषीयते ॥४१॥
 प्राङ्मुने सुरर्षं गेहे धारण्यां स्यापपेद् दिशि ।
 पूर्वामुक्ते पदे वापि मित्रस्य वरुणस्य च ॥४२॥
 भवन्ति तेन बहवः पुष्टिच प्राप्तुवन्ति ते ।
 सा हि विरू पूजनीया सा स्तोतव्या सा प्रकीर्तिता ॥४३॥
 शीघ्रान्तिकशानेषु यस्यां यावप परा क्रियाः ।

तासु प्रशस्यते पूर्वा शक्रेणाधिष्ठिता स्वयम् ॥४४॥
 तस्यामुदेति दिनकृदनुलोमं ततः पुनः ।
 अश्वानां पृष्ठतो याति स प्रतीचीमनुक्रमात् ॥४५॥
 स्नानाधिवासने पूजा माङ्गल्यानि पराणि च ।
 प्राङ्मुखानां तुरङ्गाणां कर्तव्यानि शुभार्थिभिः ॥४६॥
 एवं कृते भूमिबलमित्राणां यशसोऽपि च ।
 वृद्धिर्भवति भूपस्य तस्मात् प्राची प्रशस्यते ॥४७॥
 भत् वृद्धिप्रदं स्थानमग्रप्रासस्य तद् भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखायां तु शालायां वाञ्छितार्थदम् ॥४८॥
 स्थानं भवति वाहानां पदे क्लृप्तं विभावसोः ।
 वह्निनाध्यासिता सा दिग् आत्मा बह्निश्च वाजिनाम् ॥४९॥
 अजरो बहुभोक्ता च तत्र बद्धो भवेद्धयः ।
 उदङ्मुखेऽपि भवने प्राप्नुवन्ति शुभं हयाः ॥५०॥
 तथास्थितानामश्वानां दक्षिणेन दिवाकरः ।
 उदेत्यनन्तरं याति तान् विधाय प्रदक्षिणम् ॥५१॥
 प्रयाति वामतो (श्वं च?श्वानां) स्थाप्यास्तेनोत्तरामुखाः ।
 चन्द्राकौ प्रति (हर्षं?हेय) न्ते तथा वध्नीत वाजिनः ॥५२॥
 नृपतिश्च जयं सिद्धिं पुत्रानामुश्च विन्दति ।
 अरोगाश्च भवन्त्यश्वे वध्न्वन्ति च सन्ततिम् ॥५३॥
 दक्षिणाभिमुखान् कुर्यान् सन्नाह्वान् न चाग्रगान् ।
 पितृकार्याद्यतोऽन्यत्र दक्षिणा वर्जितैव दिक् ॥५४॥
 अस्यामेव दिशि प्रेता यतः सर्वे प्रतिष्ठिताः ।
 उदेति वामतो याति चास्तं दक्षिणतो रविः ॥५५॥
 सोमश्च पृष्ठे भवति तेनाश्वे देवपीडिताः ।
 ग्रहैर्विकारैर्विधैःपीड्यन्तेऽरातिविह्वलाः ॥५६॥
 भयेन व्याधिभिश्चार्ता प्रासं नेच्छन्ति खादितुम् ।
 पराजयमतुष्टिं च स्वामिनोऽनर्थतंगतिम् ॥५७॥
 कुर्वन्त्यन्ते न च्छन्तेयत् कार्यञ्चिद्दक्षिणामुखान् ।
 पश्चिमाभिमुखानां च बद्धानां वाजिनां सदा ॥५८॥
 उदेति पृष्ठतो भानुः पुरतोऽस्तं प्रयाति च ।
 न भयेद् विजस्तेन भतुस्तत्पृष्ठवर्तिनः ॥६०॥

तस्ते ध्यायन्ति वेपन्ते जले त्रासं प्रयान्ति च ।
 यवस नाभिनन्दन्ति क्षमां मुञ्चन्ति सर्वथा ॥६१॥
 विशोऽभिमुखमाग्नेय्या बध्यन्ते यदि वाजिनः ।
 व्यथन्ते रवतपित्तोत्थैस्तदा रोगैरनेकधा ॥६२ ।
 जायन्ते स्वामिनो बन्धवघहृच्छोषदायिनः ।
 वाजिनां च भवेत् तत्र वह्निदाहकृतं भयम् ॥६३॥
 भर्तुः परजयो विघ्नः स्याच्च देहस्य संशयः ।
 नैर्ऋत्याः ककुभो वाहा बध्यन्ते संमुखं यदि ॥६४॥
 तदा न तेऽभिनन्दन्ति खादनं पानभोजने ।
 यथा यथा क्षितिपादैर्दरयन्ति पुनः पुनः ॥६५॥
 त्रसन्ते वीहन् बहुशो मनुष्यान् पक्षिणः पशून् ।
 वेपन्ते च गात्राणि नैर्ऋतीं चाभितः स्थिताः ॥६६॥
 तथा तथैषां कुपिता नाशं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
 बध्यन्ते यदि वाऽज्ञानाद् वायव्याभिमुखं हयाः ॥६७॥
 तदा ते वातिकै रोगैः तीक्ष्णन्ते प्रतिचासरम् ।
 चलः कायो भवेद् भर्तुः बलेशश्चाश्वोपजीविनाम् ॥६८॥
 नराणां च भवेन्मृत्युर्दुः भिक्षप्रभवं भयम् ॥
 ऐशान्यभिमुखं बद्धाः प्रणश्यन्ति तुरङ्गमाः ।
 सूर्योदयस्याभिमुखं बद्धानां चेदमादिशेत् ।
 निबध्यन्ते यदा वाहा गार्हां दिशमुपाश्रिताः ॥७०॥
 बध्यन्ते ते ग्रहैर्दिव्यैर्व्याधिभिश्च विचिन्तनाः ।
 कल्पहृद्यक्रियास्तत्र भर्तुं नु विजयावहाः ॥७१॥
 द्विजानामुपतापाय जायन्ते तत्र वाजिनः ।
 अनुवंशं च शालायां स्थानमश्वस्य नेष्यते ॥७२॥
 स्वामिनस्तदजीर्णाय स्यान्नाशाय च वाजिनाम् ।
 स्थाने प्रशस्ते तुरगान् सर्वथा वासयेदतः ॥७३॥
 नच घायाः क्षणमपि रोगिणः कल्पसन्निधौ ।
 कल्पानामपि रोगाः स्पुर्गतो रोगिस्तमाश्रयात् ॥७४॥
 हृषागारस्य पूर्वैण फायं भेषजमन्दिरम् ।
 तस्यैव यामतः सर्वशमारान् परिकल्पयेत् ॥७५॥
 वाजिनां भेषजार्याय भाण्डानि च विनिक्षिपेत् ।
 भगवानोपचोः स्नेहान् यतींश्च लवणानि च ॥७६॥

भेषजागारसविधे कुर्याच्चारिष्टमन्दिरम् ।
 भयनं व्याधितानां च कार्यं वासाय धाजिनाम् ॥७७॥
 सुगुप्तं तच्च कर्तव्यं पूर्वनिदिष्टवेदमवत् ।
 मंत्रद्वं च विधातव्यमेतद् वेदमचतुष्टयम् ॥७८॥
 सुधाबन्धद्दंष्ट्रकुड्यं सप्राग्ग्रीवोच्चतीरणम् ।
 चत्वार्यपि विशालानि सुगमानि च फारयेत् ॥७९॥
 वेदमस्वेवंविधेष्वश्वान् स्यापितान् परिपालयेत् ॥८०॥

इति महाराजाधिराजश्रीनोब्रदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे ऋग्वेदनाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

श्रायतन-निवेश-लक्षणम्

एषं मूपस्य प्रासादे कृते बलृप्तेऽयवा भुवि ।
 तस्यानुजीविनः कुपुः प्रासादान् परिधौ यदि ॥१॥
 तदा दिग्भागविन्यासस्थानमानान्यनुक्रमात् ।
 तेषामिहाभिधीयन्ते सर्वेषां वृद्धिहेतवे ॥२॥
 दशाष्टौ षट् च धनुषां शतानि क्षमानृतां क्रमात् ।
 मानमायतनस्योक्तं त्रेधा श्रेष्ठादिभेदतः ॥३॥
 क्षेत्रमायतनस्यैवं चतुरश्रं समन्ततः ।
 तत्र भक्ताः प्रकुर्वीरंस्त्रिधा स्वे स्वामिवत्सलाः ॥४॥
 ये चास्य सम्मताः केचित् कुले जाता हितैषिणः ।
 द्वादशांशेन हीनानि क्रमात् तान्यनुजन्मनाम् ॥५॥
 तस्यैव वामतः कुर्यादुत्सेधाद् द्विगुणान्तरे ।
 कुर्याद् दशांशहीनानि नैऋत्यां दिशि भूपतेः ॥६॥
 प्रासादान्मूपपत्नीनां सर्वासामपि शास्त्रवित् ।
 षष्टभागेन हीनानि प्रतीच्यां दिशि कारयेत् ॥७॥
 देवधिष्यानि तन्त्रैः स्यात् स्वसुराणां विधानतः(?) ।
 सौम्याया मारुतीं यावत्सवांशापचिताः क्रमात् ॥८॥
 प्रासादा मन्त्रिसेनानौप्रतीहारपुरोधसाम् ।
 एतेषां पूर्वभागस्थं राजमातुर्निवेशनम् ॥९॥
 हीनमेकादशांशेन तत् कार्यं राजकारिता (?) ।
 ऐशीमाश्रित्य देवानां तुल्यमन्द्रपदावधि ॥१०॥
 स्वसुणां मातुलानां च कुमाराणां तथा क्रमात् ।
 आग्नेय्यां द्विजमुख्यानां विघातव्यं निवेशनम् ॥११॥
 कार्यः पुरोधःप्रासादः तुल्यतल्पुनरेव वा(?) ।
 याम्यायां कुपुं रष्टांशहीनान्युर्वीशमन्दिरात् ॥१२॥
 सामन्तकुञ्जरारोहभटपौरजनाः क्रमात् ।

एताङ्घ्यायतनान्येषां यथाभागं प्रकल्पयेत् ॥१३॥
 मर्मवेधप्रदेशस्थान् द्वारवेधगतानपि ।
 स्वस्थानान्तरिताश्चैतान् न कुर्याद्वितकाम्यया ॥१४॥
 अलिन्दैर्गर्भकोष्ठैश्च सीमास्तम्भगवाक्षकैः ।
 द्वारद्रव्यतलोच्छ्रायैः प्राग्ग्रीवैः सिंहकर्णकैः ॥१५॥
 न कुर्याद् भूषणैस्तुल्यं समं वास्थ्यंदरूपतः (?) ।
 समरूपं भवद्धर्म्यं नियुक्तं च न नन्दति ॥१६॥
 राजपीडा भवेत् तस्मिन्नाधिवशे च कुलक्षयः ।
 प्रासादाद् भूमिपालस्य निवेशं परिधौ स्थितम् ॥१७॥
 द्रव्येण कतरेणापि नोत्कृष्टं कारयेद् ब्रुधः ।
 संस्थानाभ्यन्तश्चापि विस्तारेणोच्छ्रयेण वा ॥१८॥
 पूर्वोक्तेभ्यो विभागैर्म्यः किञ्चिद्धीनतमः शुभः ।
 अन्योन्यं द्विगुणच्छ्रायैरेकस्यान्तरं शुभम् ॥१९॥
 सुभोग्यं तं च कुर्वीत बहुभिर्भवनान्तरैः ।
 फोण्डिकाभोजनागारैर्भाण्डोपस्करधामभिः ॥२०॥
 शिलालूपात (?) शालाभिः शेषं तु परिपूरयेत् ।
 प्रशस्तान् कारयेत् सर्वाङ्गं शुभरूपान् मनोरमान् ॥२१॥
 प्रायशः स्वालयांश्चान्यान् सर्वस्यान्यगृहाणि च ।
 नरेन्द्रायतनस्यैव निवेशात् परिकल्पयेत् ॥२२॥
 अन्यथात्वे महादोषा वैपरीत्ये कुलक्षयः ॥२३॥
 इति कथितदिगादिभेदयोगैः सुरभवनानि भवन्ति यस्य राज्ञः ।
 अविरतमुदितोदितप्रतापः स्वभुजजितां स चिरं प्रशास्ति पृथ्वोम् ॥२४॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारपरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 आपतननियेशो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

तृतीयः पटलः
शयनासनादि विधानम्

१. शय्या
२. आसनम्
३. पादुकादि ।

शयनासन-लक्षणम्

इदानीमभिधास्याम शयनासनलक्षणम् ।
 शुभाशुभपरिज्ञान येन सम्यक् प्रजायते ॥१॥
 मने मुहूर्ते पुष्यस्थे शीतरश्मौ शुभेऽहनि ।
 सम्पूज्य देवता सम्यक् कर्मारम्भ समाचरेत् ॥२॥
 वृक्षास्तत्र प्रशस्यन्ते चन्दनस्तिनिशोऽर्जुन ।
 तिन्दुक सालशाकौ च शिरीषासनधन्वन ॥३॥
 हरिद्रु देवदारुश्च स्यन्दनोक्वै सपद्मकौ ।
 श्रोपर्णी दधिपर्णश्च शिशपा-येऽपि ये शुभा ॥४॥
 गृहकर्मणि ये नेष्टा वृक्षास्तेऽत्रापि निन्दिता ।
 हेम्ना रूप्येण चानद्धा गजदन्तेन वा शुभा ॥५॥
 श्रारकटेन वा नद्धा शय्या कार्या विचक्षणैः ।
 पूर्वच्छिन्न यदा दारु शयनासनहेतवे ॥६॥
 आदीयते तदारम्भे निमित्ता-युपलक्षयेत् ।
 दध्यक्षतान् पूर्णकुम्भ रत्नानि कुसुमानि वा ॥७॥
 सुगन्धद्रव्यवस्त्राधान् मत्स्याश्चपुगल तथा ।
 मत्तवारणमन्याश्च शुभान् वीक्ष्याद्विशेच्छुभम् ॥८॥
 कर्माङ्गुल समुद्दिष्ट वितुर्पैरष्टभिर्यदं ।
 श्रष्टोत्तरशत तेषा शय्या ज्येष्ठा महीभुजाम् ।
 मध्या महीभुजा शय्या शत स्याच्चतुस्तरम् ।
 शत कनीयसी प्रोक्ता नृपाणा विजयावहा ॥९॥
 नवतिर्नृपपुत्रस्य मन्त्रिण सा षड्भुजिता ।
 द्वादशोना बलपतेस्त्रिपट्कोना पुरोधस ॥१०॥
 श्रायामार्धेन विस्तार सर्वे शय्यासु कल्पयेत् ।
 यद्वा निजाष्टभागेन षड्भागेनाथवाधिकम् ॥११॥

विभ्राणां शस्यते शय्या दैर्घ्रैणाङ्गुलसप्ततिः ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यामङ्गुलाभ्यां हीना स्याच्छेषवर्णिनाम् ॥१३॥
 बाह्यमुत्पलस्य स्वादुत्तमस्याङ्गुलत्रयम् ।
 अङ्गुलद्वितयं सार्धं मध्यस्य द्वे कनीयसः ॥१४॥
 बाह्यमोशादण्डस्य कुर्यादुत्पलसम्मितम् ।
 सार्धं सपादं सश्यंशं तस्य विस्तारमुत्पलात् ॥१५॥
 विस्तारार्धेन शय्यायाः स कुष्यस्य विधीयते ।
 तत्पादस्योद(यो?यी) मध्यहीनो द्विचतुरङ्गिभूतो ॥१६॥
 अर्धेन मध्यविस्तारान्मध्ये बाह्यमिष्यते ।
 त्रिभागहीनमिच्छन्ति पादोनमपि केचन ॥१७॥
 स्यौल्येन पादोऽधः शीर्षादुत्पलेन समो भवेत् ।
 मध्ये सपादः सार्धंश्च तले वृद्धिः त्रमेण सा ॥१८॥
 षड्भागोऽस्याधिको यद्वा मध्ये श्यंशाधिकस्तले ।
 तत्कुष्यमुत्पलश्यंशो मूले तस्याधमग्रतः ॥१९॥
 उत्सेधतुल्यो विस्तारः कार्शो वा द्यङ्गुलाधिकः ।
 सपत्रकलिकापत्रपुटघ्रासविभूषितः ॥२०॥
 कुर्यात् प्रदक्षिणाग्राणि शय्याङ्गानि समन्ततः ।
 ऊर्ध्वाग्रा नितिलाः पादाः स्वामिनो वृद्धिहेतवे ॥२१॥
 श्रेष्ठैकद्रव्यजा शय्या मिश्रद्रव्या न शस्यते ।
 एकदारुं प्रशंसन्ति द्विदारुभयमावहेत् ॥२२॥
 त्रिदारुघटितायां तु स्वामिनो नियतो वधः ।
 शय्यायां जायते यस्मात् तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥२३॥
 मूलमग्रेण संयुक्तमपसद्यं विर्गाहितम् ।
 मूलं मूलेन वा विद्धमेकाग्रे द्वे च दारुणी ॥२४॥
 मध्ये व्रणो मृत्युकरस्त्रिभागे व्याधिकारकः ।
 बलेशावहश्चतुर्भुजि शिरस्यो द्रव्यहानिकृत ॥२५॥
 निर्दोषगात्रे पर्यङ्गे पापस्वप्नो न दृश्यते ।
 ग्रन्थिकोटरवन् कुर्यात् तस्मात् शयनासनम् ॥२६॥
 घ्रासनं शयनीयं च ग्रन्थिकोटरवर्जितम् ।
 बहुपुत्रकरं प्राहृषंकार्थसाधनम् ॥२७॥

आरोहणे प्रचलति शयने कम्पते तथा ।
 विदेशयानकलहौ ते क्रमेण प्रयच्छतः ॥२८॥
 सुश्लिष्टां तामतः कुर्यात्त्रिदोषां वर्णशालिनीम् ।
 दृढां स्थिरां च स्थर्पतिः पत्युः कामविवृद्धये ॥२९॥
 निष्कुटं कोलदृक् क्रोडनयनं वत्सनाभकम् ।
 कालकं बन्धकं चेति छिद्रसंक्षेप ईरितः ॥३०॥
 घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कुटास्य च निष्कुटम् ।
 कोलाक्षं नीडमिच्छन्ति माषनिष्पावमात्रकम् ॥३१॥
 अर्धधर्मपर्वदीर्घं च विवर्णं विषमं तथा ।
 तदिह क्रोडनयनं छिद्रमाहुर्महर्षयः ॥३२॥
 भिन्नं पर्वमितं वामायतं स्याद् वत्सनाभकम् ।
 कालकं कृष्णकान्ति स्याद् विनिभिन्नं तु बन्धकम् ॥३३॥
 छिद्रं दारुसवर्णं यत् तन्नो शुभकरं तथा ।
 निष्कुटेऽर्षक्षयः कोललोचने फुलविद्रवः ॥३४॥
 शस्याव भीः क्रोडनयने वत्सनाभे रजो भयम् ।
 कालके बन्धकाद्ये च कीटविद्धे च नो शुभम् ॥३५॥
 सर्वत्र प्रचुरग्रन्थि दारु सर्वमनिष्टवम् ।
 शय्यायै कथितंः क्लृप्त दारुभिः शस्तमासनम् ॥३६॥
 उपवेशसुखं मानं प्रशस्ताय प्रकल्पितम् ।
 पुष्करः सूदहस्तश्च वृत्तोऽङ्गुलचतुष्टयात् ॥३७॥
 आरभ्य विस्तरात् कार्यस्तावद् यावन्नवाङ्गुलम् ।
 पुष्करध्यासतो दण्डस्तस्य कार्यश्चतुर्गुणः ॥३८॥
 फलकः पुष्करार्धेन तत्तुल्यश्चास्य मूलकः ।
 स्थूलः स्याच्चतुरशेन दण्डपुष्करविस्तरात् ॥३९॥
 खातं च पुष्करस्यान्तस्तावद् गाम्भीर्यमिष्यते ।
 प्रशस्तसारदारुत्थः कर्तव्योऽस्य प्रयोजनम् (?) ॥४०॥
 परिवेषणमन्यच्च पच्यमानानघट्टकम् (?) ।
 कार्यः कङ्कतकः इलक्ष्णः प्रशस्तमृदुदारुजः ॥४१॥
 आरभ्य देह्येणाष्टम्यः स्याद् यावद् द्वादशाङ्गुलम् ।
 सार्धाङ्गुलं चतुर्भागं विस्तारेण च देह्यतः ॥४२॥

मध्ये च तस्य बाह्यं विस्ताराष्टांशतो भवेत् ।
 एकतः स्थूलविस्तारा भवेद्युस्तस्य दन्तकाः ॥४३॥
 अन्यतस्तु घनाः सूक्ष्मास्तीक्ष्णाः कार्यास्तथाग्रतः ।
 मध्ये त्रिभागभुत्सूज्य दन्तका भागयोर्द्वयोः ॥४४॥
 त्रिभिर्भागि हृते तेषां न शेषस्तान् विवर्जयेत् (?) ।
 गजदन्तमयः श्रेष्ठस्तथा शाखोटवृक्षजः ॥४५॥
 मध्यमो दारुभिः शेषैर्जघन्योऽसारदारुजः ।
 रूपकैः स्वस्तिकाद्यैर्वा स मध्ये स्यादलङ्कृतः ॥४६॥
 यूकाद्यपनये केशविवेके चोपयुज्यते ।
 अङ्गुलेनाधिके पादात् कार्ये दैर्घ्येण पादुके ॥४७॥
 कृतायां पञ्चधा तस्यां कुर्याद् भागत्रयं पुरः ।
 पश्चाद् भागद्वयं तत्र सङ्ग्रहोऽस्या विधीयते ॥४८॥
 अङ्गुलत्रयमुत्सेधो विस्तारोऽङ्गुलानुसारतः ।
 अङ्गुल्यङ्गुल्योर्मध्यभागे मत्स्याद्यलङ्कृतौ ॥४९॥
 कर्तव्यौ फीलकौ काष्ठदन्तशृङ्गादिसम्भवौ ।
 गजेन्द्रदन्तः श्रीखण्डश्रीपण्यौ मेघशृङ्गिका ॥५०॥
 शस्ताः पादुकयोः शाकक्षीरिणीचिरविल्विकाः ॥५१॥
 इवमिह शयनानामासनानां च लक्ष्म
 प्रकटितमनु दर्व्याः कङ्कतस्यापि सम्यक् ।
 शुभमय धिपरीतं पादुकानां च विद्वान्
 सकलमिति विदित्वा पूज्यतामेति लोके ॥५२॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे शयनासनलक्षण नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुर्थः पटलः

यन्त्र-विधानम्

१. यन्त्र-बीजाः

२. यन्त्र-प्रकाराः

३. यन्त्र-गुणाः

४ यन्त्र-विधाः

(अ) आमोद

(ब) सेवा-रक्षा

(स) वारि

(य) धारा

(र) होला

(ल) विमानम्

यन्त्र-विधानम्

भ्राह्म्यहिनेशशशिमण्डलचक्रश (स्त?स्त)-

भेतज्जगदित्यतययन्त्रमलक्ष्यमध्यम् ।

भूतानि धीजमखिलान्यपि सम्प्रकल्प्य

यः सन्ततं भ्रमयति स्मरजित् स धोऽद्यात् । १॥

यन्त्राध्यायमथ ब्रूमो यथायत् प्रक्रमागम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां यदेकमिह कारणम् ॥२॥

यदुच्छया प्रयुक्तानि भूतानि स्वधेन यत्मना ।

नियम्यास्मिन् नयति यत् तद् यन्त्रमिति कीर्तितम् ॥३॥

स्वरसेन प्रयुक्तानि भूतानि स्वमनीषया ।

कृतं यस्माद् यमयति तद्वा यन्त्रमिति स्मृतम् ॥४॥

तस्य धीजं चतुर्धा स्यात् क्षितिरापोऽनलोऽनिलः ।

आश्रयस्थेन चैतेषां विषदप्पुपयुज्यते ॥५॥

भिन्नः सूतश्च (कं?यं)रुक्तस्ते च सम्यक् न जानते ।

प्रकृत्या पार्थिवः सूत (स्ना?स्त्र)यात् तत्र क्रिया भवेत् ॥६॥

पार्थिवत्वादयमतो न कदाचिद् विभिद्यते ।

द्रव्यत्वादग्निजस्य हि यद्यस्य परिकल्प्यते ॥७॥

तदा विरोधो नैयास्य पादकेनोपपद्यते ।

गन्धाद् यद्वा विरोधाच्च स्थिता पार्थिवता यत्नात् ॥८॥

प्रात्मैव धीजं सर्वेषां प्रत्येकमपराण्यपि ।

एवं भेदा भवन्त्येषां भूयांसः सङ्करान्मिथः ॥९॥

स्वयंवाहकमेकं स्यात् सकृत्प्रेयं तथापरम् ।

ग्रन्थदन्तरितं बाह्यं वाह्यमन्यत् त्वदूरतः ॥१०॥

स्वयंवाह्यमिहोत्कृष्टं हीनं स्यादितरत् प्रथम् ।

तेषु शंसन्ति दूरस्थमलक्ष्यं निकटस्थितम् ॥११॥

य (धु?दु)त्पन्नमलक्ष्यं यदेकं बहुषु साधकम् ।

तन्न्यदपि शंसन्ति यस्माद् विस्मयकृद्गुणाम् ॥१२॥

एका स्वीया गतिश्चित्रे बाह्येऽन्या वाहकाश्रिता ।
 अरघट्टाश्रिते कीटे दृश्यते द्वयमप्यद ॥१३॥
 इत्थ गतिद्वयवशाद वैचित्र्य कल्पयेत् स्वयम् ।
 अलक्षता विचित्रत्व यस्माद यन्त्रेषु शस्यते ॥१४॥
 अन्यत स्यादन्तरा (त्प्रे?प्रे)यं द्वितीय मध्यम् त्विदम् ।
 द्वयत्रयादियोनेन चतुर्णामपि योगत ॥१५॥
 अ शाशिभावाद मूताना सह्यैषामतिरिच्यते ।
 य सम्यगेनज्जानाति स पुमान् भवति प्रिय ॥१६॥
 प्रनदाना नृपाणा च प्रज्ञाना च मतस्य च ।
 लाभ ह्याति च पूजा च यशो मान धनानि च ॥१७॥
 प्राप्नोति किं किं न पुमान् य इद वेत्ति तत्त्वत ।
 गृहमेक विलासानामाश्चर्यस्य पर पदम् ॥१८॥
 रतेरावासभवन विस्मयस्यैकमस्पर्दम् ।
 यथावद देवतादीना रूपचेष्टादिदर्शनात् ॥१९॥
 तास्तुप्यन्त्यथ तत्तुष्टि पूर्वधर्म प्रकीर्तित ।
 नपादितोपादथ स्यादर्थे काम प्रतिष्ठित ॥२०॥
 वित्तव्यादस्य निष्पतिर्मोक्षश्चास्मान्न दुर्लभ ।
 पार्थिव पार्थिवर्वाजं पार्थिव जराजन्मभि ॥२१॥
 तदेव तेजोजनितैस्तदेव मरुदुद्भुव ।
 आप्यन्नाप्यैस्तथा बीजरानलरानिलैरपि ॥२२॥
 वह्निर्जंश्च मरुज्जातं पार्थिवर्वाहणैरपि ।
 मारुत मारुतराप्ये पार्थिवैरानलैस्तथा ॥२३॥
 वह्निजातेऽपि बीज स्यात् सूत सोऽपिच वा (न?नि) ले ।
 पार्थिवाना भवेद बीजमाप्यानामपि वा(रणे?रणम्) ॥२४॥
 इति बीजानि सद्यैषा कीर्तितान्यखिलान्यपि ।
 कुड्यवरणसूत्राणि भारगोलकपीडनस् ॥२५॥
 लम्बन लम्बकारे च चक्राणि विविधान्यपि ।
 अयस्तात्र च तार च त्रपु सविःप्रमदने ॥२६॥
 काष्ठ च चर्म वस्त्र च स्वबीजेषु प्रयुज्यते ।
 उदंक कतरी यष्टिश्चक्र अमरकस्तथा ॥२७॥
 शृङ्गावली च नाराच स्वबीजान्यौर्वरे धिदु ।

ताप उत्तेजन स्तोभ क्षोभश्च जलसङ्गज ॥२८॥
 एवमाद्यग्निबीजानि पार्थिवस्य प्रचक्षते ।
 धारा च जलभारश्च पयसो भ्रमण तथा ॥२९॥
 एवमादोनि भूजस्य जलजानि प्रचक्षते ।
 यथोद्धार्यो यथाघिषय यथा नीर-ध्रतापि च ॥३०॥
 अत्यन्त मूर्ध्वगामित्व स्वबीजान्ययसस्तथा ।
 मरुत स्वभावजो गार्ह्येर्गार्हिकश्च प्रतीप्सित ॥३१॥
 द-पाद्यैर्बीजताद्यैश्च गजकर्णादिभि कृत ।
 (छा?चा)णितो गालितश्चाय बीज भवति भूभवे ॥३२॥
 काण्ठ (भृ?कृ)त्तिश्च लोह च जलजे पार्थिव भवेत् ।
 अल्पदम्भस्वदप्यस्तु तिर्यग्मूर्ध्वमधस्तथा ॥३३॥
 बीज स्वकीय भवति यत्रेषु जलजन्मसु ।
 तापाद्य पूर्वकथित वह्निज जलजे भवेत् ॥३४॥
 सङ्गहीतश्च दत्तश्च पूरित प्रतिनोदित ।
 मरुद धीजत्वमायाति यन्त्रेषु जलजन्मसु ॥३५॥
 वह्निजातेषु मृत्ताम्रलोहखमादि तदगृहे ।
 पार्थिव कथयन्तीह बीज बीजविचक्षणा ॥३६॥
 वह्निर्वह्निभवेद धीजमाप आपस्तथा भवेत् ।
 आद्यैर्दृत्यादिभि प्रोक्तैर्मरुद् गच्छति बीजताम् ॥३७॥
 प्रत्येक च जनक ग्राहक प्रेरक तथा ।
 सङ्ग्राहक च सूजात बीज स्यादतिलोद्धय ॥३८॥
 प्रेरण चाभिघातश्च विवर्तो भ्रमण तथा ।
 सलज मारुतोत्थेषु बीज स्यादिति सम्मतम् ॥३९॥
 सङ्गहीतस्य तापाद्यैर्यानि पावकजन्मनि ।
 प्रकीर्तितानि तान्येव भवन्ति पवनोद्भवे ॥४०॥
 प्रेरित सङ्गहीतश्च जनितश्च समीरण ।
 घात्मनो बीजता गच्छत्येवमन्यत् प्रकल्पयेत् ॥४१॥
 भूतमेकमिहोद्विक्तमन्यद्धीन ततोऽधिकम् ।
 अ-यद्धीनतर चान्यदेवप्रायैविकल्पित ॥४२॥
 माना भेदा भवन्त्येषा कस्तान कात्स्न्येन दृश्यन्ति ।

निष्क्रिया भू क्रिया त्वशो शेषेषु सहजा त्रिवृ ॥४३॥
 भ्रत प्रायेण सा जन्या क्षितावेव प्रयत्नतः ।
 साध्यस्य रूपवशत सन्निवेशो यतो भवेत् ॥४४॥
 यन्त्राणामाकृतिस्तेन निर्णेतु नैव शक्यते ।
 यथावद्बीजसयोग सौशिलष्ट्य इलक्षणतापि च ॥४५॥
 भ्रलक्षता निर्वहण लघुत्व शब्दहीनता ।
 शब्दे साध्ये तदाधिक्यमशैथिल्यमगाढता ॥४६॥
 बहनीषु समस्तासु लौशिलष्ट्य चास्खलद्गतिः ।
 यथाभीष्टार्थकारित्व लयतालानुगामिता ॥४७॥
 इष्टकालेऽदर्थशित्व पुन सम्यक्त्वसवृतिः ।
 भ्रनुत्बणत्व साद्रूप्य दाढ्ये मसृणता तथा ४८॥
 चिरकालसहत्व च यन्त्रस्यैते गुणा स्मृताः ।
 एक बहूनि चलयेद् बहुभिश्चालयतेऽपरम् ॥४९॥
 सुशिलष्टत्वमलक्षत्य यन्त्राणां परमो गुणः ।
 अथ कर्माणि यन्त्राणां विचित्राणि यथाविधि ॥५०॥
 नविस्तरान्नसङ्क्षेपात् साम्प्रत सप्रचक्ष्महे ।
 कस्यचित् सा क्रिया साध्या काल कस्यापि कस्यचित् ॥५१॥
 शब्द कस्यापि चोच्छ्रायो रूपस्पर्शो च कस्यचित् ।
 क्रियास्तु कार्यस्य वशादनन्ता परिकीर्तिताः ॥५२॥
 तिर्यगूर्ध्वमध पृष्ठे पुरत पाश्र्वयोरपि ।
 गमन सरण पात इति भेदा क्रियोद्भवा ॥५३॥
 कालो मुहूर्तकाष्ठार्थभिन्नो भेदेरनेकधा ।
 शब्दो विचित्र सुखदो रतिकृद् भीषणस्तथा ॥५४॥
 उच्छ्रायस्तु जलस्य स्यात् ववचिद् भूजेऽपि शस्यते ।
 गीत नृत्य च वाद्य च पटहो वश एव च ॥५५॥
 बीणा च कांस्यतालदच तूमिला करटापि च ।
 अतिविचित्रदण्डयन्त्राणि चिन्तादि विभाष्यते ॥५६॥
 समस्तमपि तद् यन्त्राज्जायते कल्पनावशात् ।
 नृत्ये तु नाटक चोक्षस्ताण्डव लास्यमेव च ॥५७॥
 राजभागश्च देशो च यन्त्रात सर्वं प्रतिष्यति ।

तथा जात्यनुगाश्चेष्टा विरुद्धा वास्तु जातितः ॥५८॥
 ताः सर्वा अपि सिध्यन्ति सम्यग्यन्त्रस्य साधनात् ।
 सूचराणां गतिर्व्योम्नि भूमौ व्योमचरागमः ॥५९॥
 चेष्टितान्यपि मर्त्यानां तथा भूमिस्पृशामिव ।
 जायन्ते यन्त्रनिर्माणाद् विविधानीप्सितानि च ॥६०॥
 ययामुरा जिता देवैर्यथा निर्मथितोऽम्बुधिः ।
 हिरण्यकशिपुर्वैत्यो नृसिंहेन हतो यथा ॥६१॥
 पावनं हस्तिपुङ्खं च गजानामगडोऽपि च ।
 नानाप्रका (र?रा) या चेष्टा नानाधारागूहाणि च ॥६२॥
 दोलाकेल्यो विचित्राश्च तथा रतिगूहाणि च ।
 चित्रा से (न?ना) च फुट्पश्च स्वयंवाहकसेवकाः ॥६३॥
 सभाश्च विविधाकाराः सत्या मायाः प्रकल्पिताः ।
 एवंप्रायाणि चान्यानि यन्त्रात् सिध्यन्ति कल्पनात् ॥६४॥
 विधाय भूमिकाः पञ्च शय्या त्वादिभुवि स्थित ।
 प्रतिप्रहरमन्यासु सर्पन्तो याति पञ्चमीम् ॥६५॥
 एवंप्रायाणि चित्राणि सम्यक् सिध्यन्ति यन्त्रतः ।
 क्रमेण त्रिशतावतं स्थाले स्थाले दत्ता भ्रमन्त्यसौ ॥६६॥
 तन्मध्ये पुत्रिका क्लृप्ता प्रति नाडि प्रवोधयेत् ।
 बह्वेश्च दर्शनं तोये वह्निमध्याज्जलोद्गतिः ॥६७॥
 शयस्तुतोऽपि वस्तुत्वं वस्तुतोऽपि तथान्यथा ।
 निः श्वासेन विषद् याति श्वासेनायाति मेदिनीम् ॥६८॥
 क्षीरोदमध्यगा शय्या प्रतीष्टायः कणाभृता ।
 गोलश्च सू (ति?चि) विहितः सूर्यादीनां प्रदक्षिणम् ॥६९॥
 परिभ्राम्यत्यहोरात्रं ग्रहाणां दर्शयन् गतिम् ।
 गजाविरूपे रथिकरूपतां गमितः पुमान् ॥७०॥
 भ्रान्त्या नाडिकया तस्या पर्यन्ते हन्ति (भो?यो) जनम् ।
 शीविकापुत्रिका क्लृप्तां क्षीणं क्षीणं प्रयच्छति ॥७१॥
 दोषे तैलं प्रनुत्यन्ती तालगत्या प्रदक्षिणम् ।
 यावत् प्रदीयते वारि तावत् विपति सन्ततम् ॥७२॥
 यन्त्रेण कल्पितो हस्ती न तद् गच्छत् प्रतीयते ।

शुकाद्या पक्षिण बलृप्तास्तालस्यानुगमान्मुहुः ॥७३॥
 जनस्य विस्मयकृतो नृत्यन्ति च पठन्ति च ।
 पुत्रिका वा गजेन्द्रो दा तुरगो मर्कटोऽपि वा ॥७४॥
 बलनंबतंनंनृत्यस्तालेन हरते मनः ।
 येनैव वर्त्मना क्षेत्र ध्रियते तेन तत्पय ॥७५॥
 पात्यायाति पुनस्त्वद् गतात् पुष्करिणीष्वपि ।
 फलके कानि (?) तिष्ठन्ति धावन्त्यनुमतानि च ॥७६॥
 घा (ता?त) वदति पुष्यन्ते निर्यान्त्यश्रमनावृतम् ।
 नृत्यन्ति गायन्ति तथा वशादीन् वादयन्ति च ॥७७॥
 निरुद्धमुक्तस्य वशान्मरुतो यन्त्रभङ्गिभि ।
 याश्चेष्टा दिव्यमानुष्यस्ता एवात्र न केवलम् ॥७८॥
 दुष्कर यद्यदन्यच्च तत्तद् यन्त्रात् प्रसिध्यति ।
 यन्त्राणा घटना नोक्ता गुप्तयर्थं नाज्ञतावशात् ॥७९॥
 तत्र हेतुरय ज्ञेयो व्यक्ता नैते फलप्रदा ।
 कथितान्यत्र बीजानि यन्त्राणा घटना न यत् ॥८०॥
 तस्माद् व्यक्तिकृतेष्वेषु न स्यात् स्वार्थो न कौतुकम् ।
 वस्तुत कथित सर्वं बीजानामिह कीर्तनात् ॥८१॥
 ग्रन्थूह्य स्वधिया प्राप्तयन्त्राणा कर्म यद् यथा ।
 यन्त्राणि यानि दृष्टानि कीर्तितान्यत्र तान्यपि । ८२॥
 नद्यानि यस्मात् तान्यातो विज्ञेयान्युपदेशत ।
 एतत् स्वयुद्धयंवास्माभि समग्रमपि कल्पितम् ॥८३॥
 ग्रन्थतश्च पुनर्ग्रंथं कथित यत् पुरातनं ।
 बीजं चतुर्विधासिह प्रवदन्ति यन्त्रे-
 ष्वम्भोग्निभूमिपवनैर्निहितपर्यावत् ।
 प्रत्येकतो बहुविध हि विभागत स्या-
 न्मिश्रेणं पुनरिदं गणनामपास्येत् ॥८४॥
 क्रमेतस्मादन्यद् भवति भुवने चित्रमपर
 किमन्यद् वा तुष्टयं भवति किमु वा कौतुककरम् ।
 किमन्यद् वा कीर्त्तंभवनमपर कामसदन
 किमस्मात् पुण्य वा किमिच च परीतापशमनम् ॥८५॥

एतेऽप्यर्थं प्रीतिवा बीजयोगाः संजायन्ते योजिताः सूत्रचारैः ।
 भ्रान्त्या नान्यश्चित्रकृद् दारुवल्गुत्वं चक्रं दोलात्वं पुनः पञ्चमं तत् ॥८६॥
 पारस्पर्यं कीशलं 'ोपवेश' शास्त्रभ्यासो वास्तुकर्मोद्यमो धीः ।
 सामग्रीयं निर्मला यस्य सोऽस्मिंश्चि त्प्येवं चेति यन्त्राणि कर्तुम् ८७
 चित्रयुवतं ये गुणः पञ्चरूपं जानन्त्येनं यन्त्रशास्त्राधिकारम् ।
 ये वा कृस्तं योजयन्तेऽत्र सम्यक् तेषां कीर्तिर्द्या भुवं चायुगोति ॥८८॥
 अङ्गुलेन मितमङ्गुलपादेनोच्छ्रितं द्विपुटकं तनुवृतम् ।
 धेयमङ्गुलमध्यगारन्धं दिसल्लसन्धि दृढतात्त्रमयं तत् ॥८९॥
 दारवेयु विहृणेषु तदन्तः क्षिप्तमुद्गतसमीरवशेन ।
 धातनोति विचलन्मुद्रुशब्दं शृण्वतां भवति चित्रकरं च ॥९०॥
 सुशिलल्लण्डद्वितयेन कृत्वा तरन्ध्रमन्तमुं रजानुकारम् ।
 प्रस्तं तथा कुण्डलधौषुगेन मध्ये पुटं तस्य मृदु प्रदेयम् ॥९१॥
 पूर्वोक्तयन्त्रं विधिनीदरेऽस्य क्षिप्तेऽथ शङ्घातलसंस्थमेतत् ।
 ध्वनि ततः सञ्चलनादनङ्गक्रीडारसोल्लासकरं करोति ॥९२॥
 अस्मिञ् शङ्घातलविनिहिते मुञ्चति व्यक्तराग
 चित्राञ्च शब्दान् मृगशिशुवृशां या (न्ति?ति) भीत्येव मान. ।
 किञ्चन्तासां दयितमभितो निर्भरप्रेमभाजां
 प्रीतिं गच्छन्त्यधिकमधिकं मन्मथक्रीडितानि ॥९३॥
 पटहमुरजे त्रेणुः शङ्खो विपञ्चयष काहला
 इमरदिविले वाद्यातोद्यान्यमूग्यक्षितान्यपि ।
 मधुरमधिकं यच्चित्रं च ध्वनि विदधात्यलं
 तदिह विधिना रुद्धोन्मुक्तानिलस्य विजृम्भितम् ॥९४॥
 लघुदारुमयं महाविहङ्गं दृढसुशिलल्लतनुं विधाय तस्य ।
 उदरे रसयन्त्रमादधोत ज्वलनाधारमधोऽस्य चा(ति?ग्नि) पूणम् ॥९५॥
 तत्राल्लः पुरुषस्तस्य पक्षद्वन्द्वोच्चातप्रोज्जिभतेनानिलेन ।
 सुप्तस्यान्तः परावस्थास्य शक्त्या वि कुर्वन्म्वरे याति दूरम् ॥९६॥
 इत्यमेव सुरमन्दिस्तुत्यं सञ्चलत्पलघु दारुविमानम् ।
 प्रावधीत विधिना चतुरोऽन्तस्तस्य पारदभूतान् दृढकुम्भान् ॥९७॥
 प्रयः कपालाहितमन्दवह्निप्रतप्ततत्कृम्भभुया गुणेन ।
 प्योन्नो भगित्याभरणत्वमेति सन्तप्तगजंद्रसाराणशङ्ख्या ॥९८॥

वृत्तसन्धितमथायसयन्त्रं तद् विधाय रसपूरितमन्तः ।

उच्चदेशविनिधापिततप्तं सिंहनादमुरजं विदधाति ॥६६॥

स कोप्यस्य स्फारः स्फुरति नरसिंहस्य महिमा ।

पुरस्ताद् यस्यैता मदजलमुचोऽपि द्विघटाः

मुहुः श्रुत्वा श्रुत्वा निनदमपि गम्भीरविषमं

पलायन्ते भीतास्त्वरितमवधूयाद् कुशमपि ॥१००॥

दृग्ग्रीवालहस्तप्रकोष्ठवाहूहस्तशाखादि ।

सन्धिद्वं वपुरखिलं तत्सन्धिषु खण्डशो घटेयत् ॥१०१॥

शिलष्टं कीलकविधिना दारुमयं सृष्टचर्मणा गुप्तम् ।

पुंसोऽयवा युवत्या रूपं कृत्वातिरमणीयम् ॥१०२॥

रन्ध्रगतैः प्रत्यङ्गं विधिना नाराचसङ्गतैः सूत्रैः ।

श्रीवाचलनप्ररक्षणविकुञ्चनादीनि विदधाति ॥१०३॥

करग्रहणताम्बूलप्रदानजलसेचनप्र (माणा?गामा) दि ।

घ्रादशप्रतिलोकनवीणावाद्यादि च करोति ॥१०४॥

एवमन्यदपि चेदशमेतत् कर्म विस्मयविधायि विधत्ते ।

मृम्मिनेन विधिना निजबुद्धेः कृष्टमुवतगुणचक्रवशेन ॥१०५॥

पुंसो दारुजमुष्यं रूपं कृत्वा निकेतनद्वारि ।

तत्करयोजितदण्डं निरुणद्धि प्रविशतां वरमं ॥१०६॥

खड्गहस्तमय मुद्गरहस्तं कुन्तहस्तमयवा यदि तत स्यात् ।

तन्निहन्ति विशतो निशि चौरान् द्वारि संवृतमुखं प्रसभेन ॥१०७॥

ये चापाद्या ये शतघ्न्यादयोऽस्तिमुमुष्टग्रीवाद्याश्च द्रुगस्य गुप्त्यं ।

ये क्रीडाद्याः क्रीडनायं च राज्ञां सर्वेऽपि स्युर्योगतस्ते गुणानाम् ॥१०८॥

इवानीं प्रक्रमायातं वारियन्त्रं प्रचक्ष्महे ।

क्रीडायं कार्यासिद्धयं च चतुर्धा तद्गतिं विदुः ॥१०९॥

निम्नगं भवति शोणीदिशादूर्ध्वस्थिताज्जलम् ।

यत्र तत् पातयन्त्रं स्याद् यादिकादिप्रयोजनम् ॥११०॥

उरुद्रायसमपाताख्यं यत्रोर्ध्वा नाडिका पयः ।

सन्नाधारगुणान्मुञ्चेदपस्तात् समनाडि (का?कम्) ॥१११॥

यत्र पातयन्त्रोर्ध्वायं पतिरबोद्धापतो जलम् ।

दियं नृणां प्रयात्यूर्ध्वं सन्धिद्वस्तम्भयोगतः ॥११२॥

पतित्योच्छ्रायतस्तोय तिर्यगूर्ध्वोर्ध्वमेत्यथ ।
 सच्छिद्रस्तम्भयोगेन तत् स्यात् पातसमोच्छ्रायम् ॥११३॥
 बाष्पां वापि च कूपे विधानतो दोषिकादिका विहिता ।
 पत्रोर्ध्वमभ्यु गमयति तदिहोच्छ्रायसंज्ञितं कथितम् ॥११४॥
 दारुजमिभस्य रूपं यत् सलिलं पात्रसंस्थितं पिवति ।
 तन्माहात्म्यं निगदितमेतस्योच्छ्रायतुल्यस्य ॥११५॥
 सलिलं सुरङ्गदेशानीतं निम्नेन यत्संज्ञा दूरे ।
 पद्भुतमम्भस्यान तदिह समोच्छ्रायतः फुरते ॥११६॥
 धारागृहमेकं स्यात् प्रवर्षणाएवं ततो द्वितीयं च ।
 प्राणाल जलमग्नं गन्धायतं तयान्यवपि ॥११७॥
 प्राकृतजनार्थमेतन्न विधेयं योग्यमेतदयनिभुजाम् ।
 मङ्गल्यानां सवनं विद्यमिवं तुष्टिपुष्टिकरम् ॥११८॥
 सलिलाशयस्य सविधे कस्याप्याथित्य शोभन देशम् ।
 पत्रोत्सेधाद् द्विगुणा त्रिगुणा वा नाडिका कार्या ॥११९॥
 जलनिर्वाहसहासायन्तमंशुणा बहिद्वच नीरन्ध्रा ।
 निष्पृंढाम्भसि तस्यां शुभमुहूर्ते गृह कार्याम् ॥१२०॥
 सर्वाभिरोपधीभिर्मुक्तं सहिरण्यपूर्णकुम्भंश्च ।
 सुविचित्रगन्धमाल्यं निनादित ब्रह्मघोषेण ॥१२१॥
 रत्नोद्भूयविचित्रैः स्तम्भेषुंषतं हिरण्यघटितैर्वा ।
 रजतोद्भूयैः कदाचित् सुरवारुतमुद्भूयैरथवा ॥१२२॥
 शीलण्डोत्थैरथवा सालकमुह्यप्रशस्तवृक्षोत्थैः ।
 शतसहस्रैर्द्वात्रिंशत्संख्यैर्वैद्यै वापि षोडशभिः ॥१२३॥
 अथवा चतुस्समन्वितविशतिसहस्रैर्दिनेशराहस्यैर्वा ।
 भूपितमतिरमणीयैश्चतुभिरपि वा विघातव्यम् ॥१२४॥
 प्राग्प्रोत्थैरतिचित्रैः शालंजालैर्पिभूपितं विविधैः ।
 वैद्यैः परिकरितं कपोतपालीभिरभिरामम् ॥१२५॥
 रमणीयसालभञ्जिकमनेकविधयन्त्रशकुनिकृतशोभम् ।
 विद्युत्तेश्य यानराणां जम्भकनियहैश्च नैकविधैः ॥१२६॥
 विद्यापरसिद्धभुजङ्गकिन्नरेश्चरणेश्च रमणीयम् ।
 मर्त्याः परम् (ग?गु)णैः शिलण्डिभिर्माण्डितोद्देशम् ॥१२७॥

कल्पतरुभिर्विचित्रंश्चित्रलतावल्लिगुल्मसंछन्नम् ।
 परपुष्टपट्पदालीमरालमालामनोहारि ॥१२८॥
 प्रवहत्सकलस्रोतःसुश्लिष्टनिविष्टनाडिकं मध्ये ।
 सच्छिद्रनाडिकयुतं नानाविधरूपरमणीयम् ॥१२९॥
 सुश्लिष्टनाडिकाप्रे स्तम्भतुलाभित्तिसंश्रिते परितः ।
 रुम्यक् कृत्वा दृढतरविलेपनं वज्रलेपाद्यं ॥१३०॥
 लाक्षासर्जरसदुपन्मेषविषाणोत्यचूर्णसंमिश्रम् ।
 अतसीकरञ्जतैलप्रविगाढो वज्रलेपः ॥१३१॥
 दृढसन्धिबन्धहेतोः स तत्र देवो द्विशः कदाचिद् वा ।
 शण्यल्कश्लेष्मातकसिक्थकर्तलैः प्रलेपश्च ॥१३२॥
 उच्छ्रययन्त्रेणैतद् भ्रान्तजलेनाथ तदभितः कृत्वा ।
 चित्रानुपातयुतं प्रदर्शयेद्भूषतये स्यपतिः ॥१३३॥
 कार्याण्यस्मिन्करिणां मिथुनान्यभितोऽम्बुकैलियुक्तानि ।
 धन्योन्यपुष्करोजिभक्तसीकरभयपिहितनयनानि ॥१३४॥
 वपानुकृतं चास्मिन् प्रीतिमति प्रतिमतङ्गजो वीक्ष्य ।
 दृक्कटमेहनहस्तमंदाभिवमुञ्चञ्ज् जलं कार्यः ॥१३५॥
 स्तनयोषु गेन सृजती जलभारे तत्र कापि कार्या स्त्री ।
 घ्नानन्दाश्रुलवानिव सलिलकणान् पक्ष्मभिः काचित् ॥१३६॥
 नाभिहृदनदिकामिध विनिर्गतां कापि विभ्रती धाराम् ।
 काप्यङ्गुलोनखाशुभिरिव योपित् सिञ्चती कार्या ॥१३७॥
 एवंप्रायाश्चित्रान् स्वभावचेष्टान् बहून्च रमणीयान् ।
 क्षोभान् विषाय फुर्यादाश्चर्यं नरपतेः स्यपतिः ॥१३८॥
 मध्ये तस्य विधेयं सिंहासनममलहेममणिघटितम् ।
 तत्रासीबेन्नरपतिरवनिपतिः श्रीपतिर्देवः ॥१३९॥
 स्नायान् कदाचिद्स्मिन् मङ्गलगोतैर्विषाधितानन्दः ।
 चादिगनाट्यनिपुणेनिधेयमाणः सुरेन्द्र इव ॥१४०॥
 य एतस्मिन् गाढग्लपितघनघर्मव्यतिकरे
 शुधौ घारायाम्नि स्फुटसलिलधारे नरपतिः ।
 सुगेनास्ते पशन् विविधजलशिल्पानि न भवे-
 स मर्त्यः दिग्द्वेष क्षितिहृतनिवासः गुरपतिः ॥१४१॥

कल्पतरुभिर्विचित्रंश्चित्रलतावल्लिगुल्मसच्छन्नम् ।
 परपुष्टपद्मदालीमरालमालामनोहारि ॥१२८॥
 प्रवहत्सकलस्रोत सुश्लिष्टनिविष्टनाडिक मध्ये ।
 सच्छिद्रनाडिकयुत नानाविधरूपरमणीयम् ॥१२९॥
 सुश्लिष्टनाडिकाग्रे स्तम्भतुलाभित्तिसञ्चिते परित ।
 सम्यक् कृत्वा दृढतरविलेपन वज्रलेपाद्यं ॥१३०॥
 लाक्षासजरसद्वयमेयविषाणोत्थचूर्णसमिश्रम् ।
 श्रतसीकरञ्जतलप्रविगाढो वज्रलेप ॥१३१॥
 दृढसन्धिबन्धहेतो स तत्र देयो द्विश कदाचिद् वा ।
 शण्यलकश्लेष्मातकसिक्वकतैले प्रलेपश्च ॥१३२॥
 उच्छ्रययन्त्रेणैतद् भ्रान्तजलेनाथ तदभित कृत्वा ।
 चित्रानुपातयुक्त प्रदर्शयेन्नृपतये स्यपति ॥१३३॥
 कार्याण्यस्मिन्करिणा मियुनान्यभितोऽम्बुकैलियुक्तानि ।
 घ्नन्त्योन्मपुष्करोज्जिह्वतसीकरभयपिहितनधनानि ॥१३४॥
 वपानुकृत चास्मिन् प्रीतिमति प्रतिमतङ्गजो वीक्ष्य ।
 दूषकटमेहनहस्तमंदाभिवमुञ्चञ्ज् जल कामं ॥१३५॥
 स्तनयोर्गुणेन सृजती जलभारे तत्र कापि कार्या स्त्री ।
 घ्नानन्दाश्रुलवानिव सलिलकणान् पक्षमभि काचित् ॥१३६॥
 मारिहृदनदिकामिथ विनिर्गतां कापि विभ्रती धाराम् ।
 काप्यद्गुलोनलाशुभिरिव योयित् सिञ्चती कार्या ॥१३७॥
 एवम्प्रापःश्चित्रान् स्वभावचेष्टान् बहूश्च रमणीयान् ।
 क्षोभान् विधाय कुर्यादाश्चर्यं नरपते स्यपति ॥१३८॥
 मध्ये तस्य विधेय तिहासनममलहेममणि घटितम् ।
 तत्रासीवेध्नरपतिरवनिपति धीपतिर्देव ॥१३९॥
 स्नायात् कदाचिद्स्मिन् मङ्गलगीतैर्विधयितानन्द ।
 वाद्विद्रनाट्यनिपुणैर्विधेयमाण नुरेन्द्र द्वय ॥१४०॥
 य एतस्मिन् गाढालपितघनघर्मव्यतिकरे
 गुधो धाराधाम्नि स्फुटसलिलधारे नरपतिः ।
 मुद्येतास्ते पश्यन् विविधजलशिल्पानि स भवे-
 त् स मर्त्यं स्मिन्त्येव क्षितिकृतनिवास. नुरपति ॥१४१॥

प्रणालास्रं धाराभवनमिदमत्यद्भुततरं
 स्थितिं यत्ते यस्य क्षिनिपतिलकस्याङ्गणभुवि ।
 करोत्येतद् वेद्यं स्वपतिरपि दुद्ध्या चतुरया
 जगत्येती द्वायस्यधिकमहनीयो कृतधियाम् ॥१५६॥
 चतुरश्रातिगभोरा वापी कार्या मनोरमा सुदढा ।
 गर्भगतं गृहमस्याः कर्तव्यं लिप्तसन्धि ततः ॥१५७॥
 विहितप्रवेशनिर्गति सुरङ्गयाधो निवेशितद्वारम् ॥
 विदधीत चारुखण्डं प्रवर्षकं वर्षाप्तभुपरिष्ठात् ॥१५८॥
 चित्राध्यायोदितयत्मना ततोऽलङ्कृतं च चित्रेण ।
 तस्य विधेयं मध्यं सलिलाधिपवाससंकाशम् ॥१५९॥
 ऊर्ध्वविनिर्गमिताब्जैर्नालंस्तत्पट्टकन्दकोद्भूतैः ।
 सच्छिद्रकणिकागतदिनकरकरनिर्मितोद्योतम् ॥१६०॥
 आपूरयेत् ततोऽनु च पाताम्बुभिरमलकमलयस्तम् ।
 विधिनामुनैव सम्यक् प्रविधाय मनोरमं भवनम् ॥१६१॥
 नानारूपकयुक्त्या (उ?व्यु) परिचततमङ्गतोरणद्वारम् ।
 शालाभिरायताभिश्चतसृष्वपि दिक्षु कृतशोभम् ॥१६२॥
 कृन्मिशकरीमकरीपक्षिभिरपि चाम्बुसम्भवेयुक्ताम् ।
 कुर्यात्सम्भोजयती वापीमाहाययोगेन ॥१६३॥
 सामन्तमुख्यपुरूषा राजाज्ञालब्धसंश्रयास्तत्र ।
 परराष्ट्रागतदूतास्तिष्ठेयुर्निहितमिह निभृताः ॥१६४॥
 अथ स यथाविधि सलिलक्रीडां पूर्वोक्तमार्गरूपाणाम् ।
 दृष्ट्वा मुदितः कुर्यात् पथङ्कारोहणं नृपतिः ॥१६५॥
 तत्र स्थितस्य नृपतेः परिवारितस्य
 वाराङ्गनाभिरभितो जलमग्नधाम्नि ।
 पातालसन्नि यथा भुजगेश्वरस्य
 निस्तीमसन्मृतरति भवति प्रमोदः ॥१६६॥
 पूर्वोक्तवापिकायां मध्ये स्तम्भैश्चतुर्भिरुपरचितम् ।
 मुक्ताप्रवालयुक्तं पुष्पकमथ कारयेत्सल्लटमस् ॥१६७॥
 यापीं परितः पुष्पकमापूर्य सुनिर्गमाभिरय सुदृढम् ।
 गर्भस्थस्तिकभित्तिभिरुपहितशोभं समन्ततः कुर्यात् ॥१६८॥
 पूर्वोक्तवारियोगात् पूर्णाभाकर्णतो विधाय ताम् ।

जलकेलिपु सोत्कण्ठो महीपतिः पुष्पकं धायात् ॥१६६॥
कुर्यात् नर्मसच्चिर्विलासिनीभिश्च सार्धमवनिपतिः ।
तद्भ्रूत्यन्तरवतीं निमज्जनोन्मज्जनैः क्रीडाम् ॥१७०॥
एकत्र मंत्रं परत्र दूष्टं रग्यत्र हत्वा सलिलेन नष्टैः ।
क्रीडत्यलं केलिकरैः सहायैर्नृपः सुखं मज्जनपुष्करिण्याम् ॥१७१॥
वापीतलस्थितमथ प्रपयात्रनम्रमाच्छादितस्तनभरं करपल्लवेन ।
गाढावसक्तवसनं जलरोधमुक्तावालोक्षते प्रणयिनीजनमत्र धन्यः ॥१७२॥
रथदोलादिविधानं दारयमभिवध्महे चयं सम्यक् ।
यन्त्रभ्रमणककर्म प्रकीर्तितं पंचमं यत् तत् ॥१७३॥
तत्र वसन्तः प्रथमो मदननिवासो वसन्ततिलकश्च ।
विभ्रमकस्त्रिपुराण्यः पञ्चमे दोलकाः कथिताः ॥१७४॥
निखनेच्चतुरः स्तम्भान् समकसूत्रोपगान् ऋजून् सुदृढान् ।
सबृशान्तरान् परित्रोद्यतः सुशिल(दण्ड?) पीठगतान् ॥१७५॥
प्रासादस्योक्तदिशि प्रविदध्याद् विरचिताष्टकरदध्यम् ।
भूमिगृहं रमणीयं तदधंतो विहितगाम्भीर्यम् ॥१७६॥
तद्गर्भतले स्तम्भो लोहमयाधारसस्थितः कार्यः ।
भ्रमसहितः पीठयुतो प्रस्तश्चच्छादकनुलाभिः ॥१७७॥
संस्थाप्योपरि पीठस्य कुम्भिकामतिवृद्धां विमक्तां च ।
धनुस्छिन्नैस्ततोऽमूमष्टभिरावेष्टयेद् भद्रैः ॥१७८॥
स्वेच्छमय भूमिकोच्छ्रयमस्योर्ध्वं कल्पयेद्विस्तान्तमृजुम् ।
निदधीत चेष्टनीर्ध्वं पट्टयुत स्तम्भशीर्षं च ॥१७९॥
होरग्रह(ण?) पर्यन्त मदला गजशीर्षिका विधातव्या ।
मुदृढा प्रयत्नरचिता मनोभिरामा यथाशोभम् ॥१८०॥
पट्टस्योपरि कार्या चतुष्किका क्षेत्रमानतोऽभीष्टात् ।
तस्यामुपरि विधेयस्तलबन्धो दृढतरन्यासः ॥१८१॥
स्तम्भैर्द्विदशभिरथ क्षेत्रे युयत्या समुच्छिन्नैर्मैव्यैः ।
रुपवतीकोणस्थितिरधिका भूः प्रयमिवा कार्या ॥१८२॥
मध्ये भ्रमश्च तस्या गर्भस्तन्मप्रतिष्ठितः कार्यः ।
क्षेत्रप्रमाणवशतस्तां पश्चाच्छादयेत् पट्टैः ॥१८३॥
रधिकाशिराग्निकेव ध फलका (म?) रणस्य तद्वदुपरिष्ठात् ।
भ्रमस्यन्नाभि न्यस्येन्मध्ये स्तम्भे च पञ्चयै ॥१८४॥

प्रत उपरि यथाशोभ हि भूमिका पुष्पकावृत्ति। शार्वा ।
 मध्यस्तम्भाधारा कृतकलशयिभूषणा शिरसि ॥१८५॥
 स्तम्भेऽ (व?घ) स्ताद् भ्रमिते भूश भ्रमत्यर्धभूमिकर तत्र ।
 रथिकाभ्रमरयुक्ता परस्पर चक्रयन्त्रेण । १८६॥
 वसन्तरथिकाभ्रमे समधिदृढयाराङ्गना-

परिभ्रमणसम्भूताम्यधिकविभ्रम भूपति ।

करोति नयनोत्स (वस्त्रि?व त्रि) दशधाम्नि षट्कोतन

वसन्तसमये भवत्यमलकीर्तिधामेव स ॥१८७॥

आरोप्य स्थिरमेक स्तम्भ भूमीगूहादिरहितमथ ।

हस्तचतुष्कोच्छ्रया कार्योपरि भूमिका चास्य ॥१८८॥

मध्ये भ्रमरकयुक्त शेष पूर्ववदिहाचरेदखिलम् ।

पुष्पकमपि च स्तम्भे शिथिल कलशोच्छ्रित कुर्यात् ॥१८९॥

तस्योपरि च प्रीवा चतुरासनसद्युता विधातव्या ।

घण्टास्तम्भौ कार्यौ स्तम्भेन महाबली तत्र ॥१९०॥

एव पुष्पकभूमिकान्तरतलस्थायी निगूढो जनो

यावद् भ्रामकयन्त्रचक्रनिकर सम्यक् क्रमाच्चालयेत् ।

तावत् ता रथिकासना मृगदृशस्तत्र स्थिता पुष्पके

कामावासकुतूहलापितदृशो भ्राम्यन्ति सर्वा अपि ॥१९१॥

अथ कोणगतान् स्तम्भाश्चतुरो विनिवेशयेद् ऋजून् सुदृढान्

सुश्लिष्टपीठसंस्थान् समान्तरान् मेदिनीवशत ॥१९२॥

तेषामुपरि (लता?तला) न्तरसयुक्ता भूमिका विधातव्या ।

रथिकास्तत्र चतस्रो जायन्ते पूर्ववद् दिक्स्था ॥१९३॥

तदुपरि तथार्धभूमि कार्या सुश्लिष्टदारुसन्धाना ।

मध्यभ्रमरकयुक्ता सरूपका मतवारणयुता च ॥१९४॥

नानाविधकमवती वसन्ततो बाह्यरेखा स्यात् ।

अन्वययन्त्रपरिघट्टनबोत्पमान-

निशेषचक्ररथिकाभ्रमराभिरामम् ।

दृष्ट्वा वसन्तलिलक सुरमन्दिराणां ।

भूषायमाणमुपधाति न विस्म (यस्त्र?यं क) ॥१९५॥

इह विञ्चिदर्थं मातृकामु गलित भाति ।

प्रथिपाय रगभूमि प्रथमां शास्त्रान्तराधरस्वायं (?) ।
 चतुरश्रा रूपवती सचतुर्भद्रा विधेया भू ॥१६६॥
 प्रतिशोणभाग (स?ता) स्या भद्रेषु भवन्ति सवना भ्रमरा ।
 पत उपरिष्टाद् भूम्या भ्रमराऽद्याष्टासना कार्या ॥१६७॥
 रेखा शुद्धा कार्या बहिरन्तश्चित्रिताश्चान्या ।
 पीठेषु मध्य (ग?स) स्यास्ततोऽपरा भूमिका कार्या ॥१६८॥
 पीठस्य मध्यसत्यैरन्योन्यारामिद्योजितैश्चक्रं ।
 सर्वं वेगाद् भ्राम्यन्ति सान्त (ना?रा) विभ्रमे भ्रमरा ॥१६९॥
 दोलासनो विहितवारयप (कृ?मृ) ताति-
 चित्रेण यस्त्रिदशघामगु विभ्रमेण ।
 पृथ्वीपतिमुद्मपति समुत्तसन्ती
 कीर्तिर्न माति भुवनत्रितयेऽपि तस्य ॥२००॥
 चतुरश्रमय क्षेत्र कृत्वांशंर्भाजित ततोऽष्टमि ।
 कोर्णं शेषंस्तस्मिश्चतुरश्र कल्पयेद् मद्रम् ॥२०१॥
 तद्विद्विगुणमूर्ध्वमेतस्य भूमिकाभागसाहस्या कार्यम् ।
 तत्राद्यशचतुष्केण भूमिका स्यात् समुच्छ्रयत ॥२०२॥
 तत्राष्टपट्चतुर्भाग्यजिता भूमिका उपर्युपरि ।
 क्रमशो भवन्त्ययंक्ता स्युर्निस्त्रोऽयंसयुक्ता ॥२०३॥
 शेषांशोच्छ्रययुक्ता घण्टा चतुरश्रकापता कार्या ।
 त्रिचतुर्भूम्यो कार्ये सयट्चतुर्भाग्यिस्तारे ॥२०४॥
 रङ्ग स्यादाद्यभुवि द्वितीयभुवि कोणगरस्तथा रथिका ।
 स्युर्भद्राकृतिपुक्ता दोला अपि तत्र रमणीया ॥२०५॥
 रथिकास्तृतीयभूमौ कार्या भद्रेषु चातिरमणीया ।
 कोणेष्वप्यासतान्यर्ध्यास्तुपेऽपि भ्रम कार्य ॥२०६॥
 दोलारथिके चतुरासने ग्रमोऽष्टासनो भवेत् तत्र ।
 प्रासनमिह तत् फथित युवते स्थान यवेक स्यात् ॥२०७॥
 निखिलाग्यपि भ्रमणसमुल्ल तानि चिन्ति भ्रमणम् (?) ।
 यत्रासनाः स इह भ्रम इत्युक्तोऽपराधिका (?) ॥२०८॥
 यष्टेरुध्यं स्ताद् भ्रमस्य चक्र (नि) योजयेवेकम् ।
 सपुचश्राणि च तद्विद्योजयेदासनेष्वत्र ॥२०९॥

लघुचक्रारकावृत्त संलग्नाः कीलका द्वाः कार्याः ।
 तुल्यान्तराः समस्वाः प्रलघु (क) चक्रारवृत्तगताः ॥२१०॥
 रथिकाशिखाग्रचक्रं भ्रमचक्रारक(वि?) नियोजितं कार्यम् ।
 यष्टिचतुष्टयमस्मिस्मित्येकं चक्रद्वयोपेतम् ॥२११॥
 पुनः द्वितीयभूमेस्तृतीयभूमेरयान्तरं कुर्यात् ।
 नियतं रथिकायष्टिभ्रमसलग्नानि यन्त्राणि ॥२१२॥
 आसनाधारयष्टीनां रथिकाचक्रयोजितान् ।
 अथः समान्तरान् कुर्याच्चतुरः परिवर्तकान् ॥२१३॥
 त(द्व)द् द्वितीयभूमीदोलागर्भं समान्तरे यष्टी ।
 लग्ने तथैकचक्रे याम्योत्तरचक्रयोर्न्यस्येत् ॥२१४॥
 तद्वदधो भूकोणारथिकानूडाग्रचक्रससवताः ।
 यष्टीस्ततश्चतस्रो द्विचक्रका इतरचक्रयोर्न्यस्येत् ॥२१५॥
 प्रान्तचक्रद्वये कोणरथिकाचक्रयोजिता ।
 दोलागर्भगता यष्टिस्तियेकं कार्यापरापरा ॥२१६॥
 पूर्वं भद्रे द्वारं कुर्यात् सोपानराजितमधस्तात् ।
 गर्भात् पश्चिमभागे निवेशयेद् देवतादोलाम् ॥२१७॥
 अन्वोर्न्यं चक्रभ्रममिच्छामुदितं विधानतः सम्यक् ।
 ज्ञात्वा प्रयोजनीयं शीघ्रवहं मन्दवहनं वा ॥२१८॥
 एष समासेन यथा भ्रममार्गः कीनितः स्फुटोऽस्माभिः ।
 अन्वेष्वपि कर्तव्यः सम्यग् भ्रमहेतये तद्वत् ॥२१९॥
 स्तम्भादिद्रव्याणां विन्यासैः कल्पितं दृढैः इलक्षणैः ।
 सुश्लिष्टसन्धिबन्धं धृतं तथा दोर्घमुख्यधरैः ॥२२०॥
 परिवारितमथ तिलकैः समन्ततः सिंहकर्णसंयुवतम् ।
 त्रिपुरं सम्यक् कुर्याद् विचित्ररूपं (स्व)केशिचक्रः ॥२२१॥
 बुद्ध्या वलुप्तं पूर्वयन्त्रश्च युक्तं यन्त्राध्यायं वेत्ति यः सम्यगेतम् ।
 प्राप्नोत्यर्थान् वाञ्छितान् कीर्तयुक्तान् स क्षमापालैरन्वहं पूज्यते च ॥२२२॥
 एतद् द्वादशराजचक्रमखिलं क्षमापालचूडामणे-
 दौः स्तम्भप्रतिबद्धवृत्ति परितो यस्येच्छया भ्राम्यति ।
 स धीमान् भुवनैकरामनुपतिर्देवो व्यधत्त द्रुतं
 यन्त्राध्यायमिमं स्वयुद्धिरचितंयन्त्रप्रपञ्चैः सह ॥२२३॥
 इति महाराजापिरोजयोभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रपारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 यन्त्रनिघाण्टम् नामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

पंचमः पटलः

चित्र-लक्षणम्

१. चित्र-प्रशसा
२. चित्रोद्देशा—चित्र-विषया चित्राङ्गाश्च
३. चित्र-भूमि-बन्धनम्
४. चित्र-भूमि-बन्धनोपन्यासायाय धार्तिका-निर्माण बन्धन-
क्रमश्च
५. आलेख्यकर्मणि विलेखा-लेखनी-रूचकादि निर्माणम्
६. चित्र कर्मणि मानादि-विधान-चित्रमानोत्पत्तिश्च, अण्डक-
प्रमाण देहादि-प्रमाणञ्च ।
७. चित्र-रसा चित्र रस-दृष्टयश्च ।

चित्रोद्देश-लक्षणम्

अथ प्रपञ्चयतेऽस्माभिविन्द्यासश्चित्रकर्मणः ।
 चित्रं हि सर्वशिल्पानां मुखं लोकस्य च प्रियम् ॥१॥
 पट्टे पटे वा कुड्ये वा यथा चित्रस्य सम्भवः ।
 वर्तयः कृतबन्धाश्च लेखामानं यथा भवेत् ॥२॥
 वर्णव्यक्तिक्रमो यादृग् यादृशो वर्तनाक्रमः ।
 मानोन्मानविधिश्चैव नवस्थान विधिस्तथा ॥३॥
 हस्तानां यश्च विन्द्यासो (लक्षणनात्रसशय?) ।
 दिव्यानां मानुषाणां च दिव्यामानुषजन्मनाम् ॥४॥
 गणरक्ष किन्नराणा कुञ्जवामनयोषिताम् ।
 विकल्पाकृतिमानानि रूपसस्थानमेव च ॥५॥
 वृक्षगुहमलतावल्लीवीरुधां पापकर्मणाम् ।
 शूराणां दुर्विधानां च धनिनां पृथिवी (क्षि?भू) ताम् ॥६॥
 ग्राह्याणानां विशां शूद्रजातीनाम् क्रूरकर्षणाम् ।
 मानिनामथ रङ्गोपजीविनां चेह कथ्यते ॥७॥
 रूपलक्षणनैपथ्य सतीनां राजयोषिताम् ।
 दासीप्रयजितारण्डा (यातिवल्लीषु लक्षण ॥८॥
 कन्यानामसंकाराणां च विध्यानां?) गजवाजिनाम् ।
 मकरव्यालसिंहानां तथा यज्ञोपयोगिनाम् ॥९॥
 दिवा रात्रिभिभागस्य ऋतूनां चापि लक्षणम् ।
 (अत्र योज्यं याप्यंश्च कथं भवति?) ॥१०॥
 प्रथिभागस्य देवानां रेखाणां चापि लक्षणम् ।
 लक्षणं पञ्चभूतानां तेषामारम्भ एव च ॥११॥
 वृक्षादीनां विहङ्गानां सर्वेषां जलवातिनाम् ।
 चित्रव्यासविधानस्य सूत्रः सम्प्रति लक्षणम् ॥१२॥

भूमिवन्ध-लक्षणम्

इदानीं वर्तिकालश्च भूमिवन्धश्च कथ्यते ।
 गुल्मान्तरे शुभे क्षेत्रे पश्चिन्वां सरितस्तटे ॥१॥
 पारवतानां च कक्षेषु वापिकाननान्तरे ।
 भोमा लवणविण्डा स्पुर्मूलेषु च महोरुहाम् ॥२॥
 क्षेत्रेष्वेतेषु या जाता स्थिरा इलक्षणाश्च पाण्डरा ।
 प्राह्या (मृदावसासेष्व?) विज्ञेया कट्टु शर्करा ॥३॥
 क्षेत्राणामानुपूर्व्येण मृत्तिका कथिता शुभा ।
 पेपयेत् कुट्टयित्वा ता तत कल्क समाचरेत् ॥४॥
 शालिभक्तस्य दातव्यस्तत्र भागो यथोचित ।
 प्रौढमतौ सप्तम भाग शीतकाले च पञ्चमम् ॥५॥
 षष्ठ शरदि वर्षासु चतुर्थं भागमानयेत् ।
 वर्तिकाल-धनार्थाय दाद्यमायान्ति तेन ता ॥६॥
 (अप्राया शालिवरुकाभा यथ यव्यां सुखगृहम् ।
 कुकुटाराप्रसदृशी?) कर्मभागविकल्पत ॥७॥
 शिक्षाकालेऽह गुलद्वन्द्व प्रमाणेन विधीयते ।
 कुयरेखासु शस्यन्ते वर्तिका श्यह गुलोन्मिता ॥८॥
 पटारेखासु पुर्वोत् मानेन चतुरह गुला ।
 इदानीमभिधास्यामो वसुधाबन्धनत्रियाम् ॥९॥
 पक्षिका चैव कूटाक्ष + + + पट एव च ।
 तस्य तस्य (किमान?) भूमिवन्धो निगद्यते ॥१०॥
 पुण्यनक्षत्रवारेषु माङ्गल्यदियसेषु च ।
 क्रतोपयासो भक्त्या च वर्ता भर्ताय शिक्षन ॥११॥
 अनेश्वर्यं कुमुमगन्धं (न प्रपापा ?) ।
 नानाधूपं सुरभिनिरचंगित्वारभेत ताम् ॥१२॥

[नवसूत्रात्तुलमृद्वस्तिजलेन समं समम् ।
 नवत्वामात्सदृश वृत्तनभविद्वात्पपराक्रिय' । १३॥
 लिङ्गसूत्रविनीक्षेतानिकटं सहतं नवः ।
 अनुत्तमनिस्मं च कुर्याद् यावत् क्षितौ समम् ॥१४॥
 सुस्थित जलयक्षाय?] सम्पगालोवय घोमता ।
 कृत्वा भूमिक्रियामेता पश्चाद् बन्धनमाचरेत् ॥१५॥
 (तुचिमलास्तिस्व?) व्रीहितण्डुलसन्निभाम् ।
 सगु (स्थ? ह्य) तीर्थमथवा पिण्ड्वा कल्क समाचरेत् ॥१६॥
 तेन पिण्ड प्रकुर्वीत शोषयेच्च तमातपे ।
 श्रपयेत् कल्कयेद् येन (व्यासाव्यधव्यस्तुया?) ॥१७॥
 एवमेव (चतुष्कोन्ता?) सप्त वारान् प्रघर्षयेत् ।
 हस्तेन समृशत् पश्चाद् यथा '(लोन?) च जायते ॥१८॥
 अथवा शिक्षिकाभूमौ खरबन्धनमाचरेत् ।
 पूर्वोदितस्य कल्कस्य निर्घासे बन्धन क्षिपेत् ॥१९॥
 पञ्चभागप्रमाणेन ग्रीष्मकालेषु शस्यते ।
 शरदशत्रय सार्धं त्रीनशा (समागमम्?) ॥२०॥
 वर्षाकाले हि भागेन प्रदद्यादिति निश्चयः ।
 पञ्चभागप्रमाणेन ग्रीष्मसं + + + + ॥२१॥
 बन्धन च प्रकुर्वीत पूर्वोक्तविधिना क्षितौ ।
 (लो?ले) पयेद् रोमर्क्षेण शुष्का शुष्कामनुक्रमात् ॥२२॥
 तोयेन हस्त (क्तवचि?) प्रदातव्यो विचक्षणं ।
 विधिनं च कृत्वा श्रेष्ठ शिक्षिकाभूमिवन्धनम् ॥२३॥
 बन्धन कुड्यभूमेश्च यथावत् कथ्यतेऽधुना ।
 स्नुहोद्यास्तुककूशमाब्दकुद्दालीनामुपाहरेत् ॥२४॥
 क्षीरमन्यतमस्यापामागंस्थे पुरस्य च ।
 (तेषाणां वागसूत्रे?) सप्तरात्र निधापयेत् ॥२५॥
 शिश्यासननिम्बानां त्रिकलाव्याधिघातयो ।
 स(मो?)मा हरेद् यथालाभ (कथया?) कुटजस्य च ॥२६॥
 कषाय (का?क्षा) रयुक्तेन सामुद्रलवणेन च ।
 पूर्वं कुड्य सम कृत्वा षपायं परिषेचयेत् ॥२७॥

चिक्क (ण?णा?) मृदमादाय स्थूलपायाणवजिता (म) ।
(मानुषा?) स्ताद्द्विगुणान् न्यस्य क्षोदयेद् बालुकामृदाम् ॥२८॥

ककुभस्य रस दद्यान्मायाणा शात्मलेरपि ।

श्रीफलाना रस तद्वद् दद्यात् कालानुरूपतः ॥२९॥

पूर्वकालानुसारेण यत् प्रोक्तं बन्धन क्षिते ।

तत सर्वं सिकतायुक्तं कृत्वकत्र नव बुध ॥३०॥

कुड्यमालेपयेत् पूर्वं हस्तिचर्मप्रमाणतः ।

(विशेषा ष्याय प्रतिक्षिपेत् तोय कुर्यादशसन्निभाम्?) ॥३१॥

विशुद्ध विमल स्निग्ध पाण्डुर मृदुल स्फुटम् ।

पूर्वोदितां समादाय विधियत् कटशर्कराम् ॥३२॥

तां कुट्टयित्वा घृष्ट्वा च कल्कं कुर्याद् विचक्षणः ।

पूर्वोक्तभक्तभागं च निर्यासाश्च प्रदापयेत् ॥३३॥

(विष्यङ्क) यदिवा दद्यात् कटशर्करया समम् ।

त्रीन् धारा (न्) लेपयेत् कुड्यं पूर्वोक्तेन विचक्षणः ॥३४॥

हलेन हस्तमालिप्य प्रदद्यात् कटशर्कराम् ।

जायते विधिनानेन कुड्यबन्धनमुत्तमम् ॥३५॥

साम्प्रत कययिष्याम पट्टभूमिनिबन्धनम् ।

बिम्बाबोजानि सप्रह्य त्यक्त्वा तेषां मल बुध ॥३६॥

एष विशोध्य निष्पावान् यदि वान्मशालितण्डुलान् ।

तेषामन्यतम इलक्षणं पिष्ट्वा पात्रे विपाचयेत् ॥३७॥

पट्टमालिप्य बन्धने पूर्वोक्त विधिमाचरेत् ।

पूर्वोक्तनिर्यासिपुतां विधाय कटशर्कराम् ॥३८॥

तोपेन तां द्रवीकृत्य पट्टमालेखयेत् तथा ।

अनेन विधिना बन्धद्विचक्रकर्मणि शस्यते ॥३९॥

विधिनान्येन वा कुर्यात् पट्टानाम् भूमिबन्धनम् ।

(प्राद्यद्यामिकवालपङ्कनिर्यास?) समन्विताम् ॥४०॥

निर्याससपुतां दद्यात् त्रिस्ततः कटशर्कराम् ।

पट्टानाम् भूमिबन्धोऽयं विशेषतश्च प्रयत्नतः ॥४१॥

(गोमयेन कटंपेने शस्तदनन्तरम् ?)

कटशर्करया युक्तं वारंस्त्रीन् कूर्चकेन च ॥४२॥

यथा पट्टे तथैव स्याद् भूमिबन्धः पट्टेऽपि सः ॥४३॥

इति निगदितमेवं लक्षणं वर्तिकाना-

(मिहकपदकुड्यक्षमानिविविविघेश्च ?) ।

इदमखिलमवेति (प?प्र)न्यतो योऽर्थतश्च

(प्रतिवति स विधातुविभ्रमस्यास्य योगात् ?) ॥४४॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

भूमिबन्धो नाम

एकपञ्चाशोऽध्यायः

लेप्यकर्मादिक-लक्षणम्

लेप्यकर्म समुल्लक्ष्म लेखालक्ष्म च कल्पते ।
 वायीकूवतटाकानि परिच्यो दीघिकास्तथा ॥१॥
 वृक्षमूर्त्तं नदीतीरं गुल्ममर्धं तथैव च ।
 मृत्तिकानामिति क्षेत्राण्युक्ताःपेतानि तत्स्वतः ॥२॥
 तासां वर्णः सिताक्षौद्रसन्निभो गौर एव च ।
 वापिलश्चेति ते स्निग्धाः शस्ता विप्रादिवु क्रमात् ॥३॥
 (इन्द्रांशो?) मृत्तिका प्राह्म्या स्थूलवापागवर्जिता ।
 शाल्मलीमापककुभमधूकत्रिफलोद्भयम् ॥४॥
 रसं विनिक्षिपेत् तस्यां प्रक्षिप्य सिक्ततामपि ।
 क्रमुजं (चनका?) बिल्वे सटालोमानि वाजिनः ॥५॥
 गर्वा रोमाणि वा दद्यान्नालिकेरस्य बल्यजम् ।
 मृदा संयोज्य मृदनीयाद् दद्याद् वा द्विगुणांस्तुषान् ॥६॥
 धालुका पावती चापि तावती योजयेन्मृदम् ।
 भागद्वयं मृत्तिकायां कार्पासांशिन मिश्रयेत् ॥७॥
 तदेकीकृत्य मृद्भ्रागं तृतीयमुपरि क्षिपेत् ।
 पूर्वोदितं सन्निधाय ततश्च कटशर्कराम् ॥८॥
 फ(ल्पं?ल्फं) विधाय (:?) चोरेण रूपं तत्परिवेष्टि (ता?तम्) ।
 तेन निर्घासपुक्तेन कुप्यद्विफारमादृतः ॥९॥
 कटशर्करया तिम्येत् कूर्चकेन विचक्षणः ।
 मृत्तिकाव्यापसञ्जाताह्लेष (क)मं प्रशस्यते ॥१०॥
 (रवमेत्लोहसञ्जातं तत्तंकायमुषामध्यमे ।
 पुक्तं पक्षेत् संयोज्य मोघमान योजयेत् ॥११॥
 घनेपकं समापुक्तं?) कर्तुः स्थानविनाशनम् ।

लेप्यकर्मेमृत्तिकानिरूपः॥

विलेखा(ल)क्षणं सम्प्रगिदानोमभिधीयते ॥१२॥

कूर्चनं कर्चकेनाथ द्वितीयं हस्तकूर्चकम् ।

तृतीयं भासकूर्चाख्यं चतुर्थं चल्लकूर्चनम् ॥१३॥

(वर्तनं पञ्चमं वर्तन्यकूर्चमान्यकूर्चनमिष्यते ।

लेप्यकर्मणि तच्छस्तमनामणवः ॥१४॥

जलचूर्णकमानीतमिह सत्सन्तितो?) + + ।

कूर्चकं धारयेद् धीमान् वृषश्रवणरोमभिः ॥१५॥

+ + + + तत्कृतकूर्चकं ।

वल्कलर्वा विधातव्यः खरकेशरथापि वा ॥१६॥

कूर्चको (येमतिर्यापि?) विहितोऽत्र प्रशस्यते ।

(कूर्चकं धारयेद् धीमान् वृषश्रवणरोमभिः?) ॥१७॥

तन्तूतः कूर्चकः श्रेष्ठो विले(प?खा)कर्मणि स्वतः ।

श्राघो वटाङ्कुराकारस्ततोऽवयाङ्कुराकृतिः ॥१८॥

प्लक्षसूचीनिभश्चान्यस्तृतीयः कूर्चको भवेत् ।

उदुम्बराङ्कुराकारश्चतुर्थः परिकीर्तितः ॥१९॥

स्थूला लेखा न कुर्वीत वटाङ्कुरनिमादितः ।

भ्यूनलेखा न कुर्वीत प्लक्षाङ्कुरसमेन च ॥२०॥

अश्वत्थाङ्कुररूपेण यत्र (विद्वत्सहीकरात्?) ।

उदुम्बराङ्कुराकानो लेप्यकर्मणि शस्यते ॥२१॥

ज्येष्ठः स्यादायतो दण्डो वैणवो + + + इगुलः ॥२२॥

लेप्यकर्म गदितं समासतः संस्कृ(तं?तेः)विधिरनन्तरं मृदः ।

अत्र सम्यगुदिता विलेखनी कूर्चकस्य रचना (च) पञ्चधा ॥२३॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्र

लेप्यकर्मविलेखालक्षणं नाम

द्विपञ्चाशोऽध्यायः

अण्डक-लक्षणम्

अथात्र प्रक्रमायाता कथ्यतेऽण्डकवर्तना ।
 कायप्रमाणमपि च जातिभावादिसंश्रयम् ॥१॥
 अथ (मघोतिरालिख्य तोरका सन्निवेशयेत् ।
 तारका?) त्रयमालेख्य तत्रान (न समायति ॥२॥
 ताव(त् प्रमाणमायामं गोल(क)स्योत्तमं विदुः ।
 तेन गोलकस्थेन ?) मानोन्माने तु कारयेत् ॥३॥
 मुख्वाण्डकस्य विस्तारो (लेप? षट्केन सम्मितः ।
 द्विद्वैर्घ्यं तु (?) गोलकाः सप्त वापीसंस्थानमेव च ॥४॥
 मुख्वाण्डकमिदं श्रेष्ठ कर्तव्यं चित्रकर्मणि ।
 त्रिकोटि वृ(न्ति?त्त) मालेख्यं वृत्ताण्ड(क)मिति क्रमात् ॥५॥
 (भावाण्डकान्यय धूमः सोहस्याभिप्रस्तवेडकम् ? ।
 गोलार्धान्यधिकं कार्यं (पूर्वैस्तोत्तद्विचक्षणैः?) ॥६॥
 अर्धगोलकमायामावलसाण्डकमुच्यते ।
 नयगोलकद्वैर्घ्यं तद्वद्दहासमुख (?) भवेत् ॥७॥
 पुंसां षडा (वात्त?यतं) मानं विस्तारात् पञ्चगोलकम् ।
 चनिताण्डकमालेख्यं नालिकेरफलोपमम् ॥८॥
 चतुर्गोलकविस्तीर्णमायतं पञ्चगोलकान् ।
 शिशूनामण्डकं तावत् कर्तव्यं चित्रकर्मणि ॥९॥
 (हास्योभिः प्रलभेत् ?) तस्य गोलकार्थान् विशेषयेत् ।
 आलस्याण्डकमप्येवं रोदनं तद्वदेव तु ॥१०॥
 षडगोलक(प्र)विस्तारमायतं सप्तगोलकम् ।
 राक्षस्ययाण्डकं कुर्याच्चन्द्रमण्डलसन्निभम् ॥११॥
 (हास्योभिप्रस्तवे?) तस्य गोलकार्थान् विशेषयेत् ।
 देवाण्डकं प्रमाणेन तवालस्यैऽत्र कीर्तितः (?) ॥१२॥

षड्गोलक (प्र) विस्तारं गोलकाष्टकमायतम् ।
 वृत्तायतं समालेखं दिव्याण्डकमिति स्मृतम् ॥१३॥
 अथाभिधीयते दिव्यमानुषाण्डक-लक्षणम् ।
 गोलकार्ताधिकं घञ्च कार्यं मानुषमानतः ॥१४॥
 पञ्चगोलकविस्तीर्णं षड्गोलकसमायतम् ।
 मुख्वाण्डं मानुषं कृत्वा (केतरस्य?) विधीयते ॥१५॥
 शिशुकाण्डकमानेन प्रमथानां मुख्वाण्डकम् ।
 राक्षसाण्डकमानेन यातुधानाण्डकं भवेत् ॥१६॥
 दानवस्याण्डकं कुर्याद् देवानां वदनोपमम् ।
 गन्धर्वनागयक्षाणां तद्वेवाण्डकं भवेत् ॥१७॥
 विद्याधराणां विज्ञेयं दिव्यमानुषमण्डकम् ।
 बुध्यन्ते केऽपि शास्त्रार्थं केचित् कर्माणि कुर्वन्ते ॥१८॥
 करामलकव (त्यास्यं पर?) द्वयमप्यदः ।
 न वेत्ति शास्त्रचित् कर्म न शास्त्रमपि कर्मचित् ॥१९॥
 यो वेत्ति द्वयमप्येतत् स हि चित्रकरो वरः ॥२०॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रं

अण्डक-लक्षणं नाम
 त्रिपञ्चाशोऽध्यायः

चित्रकर्म-मानोत्पत्ति-लक्षणम्

ब्रूमोऽय मानगणनम् परमाण्वादि तद् भवेत् ॥१॥
 परमाणू रजो रोम लिखा यूका यवोऽङ्ग लम् ।
 क्रमशोऽष्टगुणा वृद्धिरेवं मानाङ्गुलं भवेत् ॥२॥
 द्वयङ्गुलो गोलको ज्ञेयः कलां वा तां प्रचक्षते ।
 द्वे फले गोलको वा द्वौ भागो मानेन तेन तु ॥३॥
 प्रायामाद् विस्तृतेश्चित्रमन्यूनाधिकमाचरेत् ।
 देवादीनां शरीरं स्याद् विस्तारेणाष्टभागिकम् ॥४॥
 त्रिशद् भागायतं चेतद् विदध्याच्चित्रशास्त्रवित् ।
 असुराणां शरीरं स्याद् भागान् सप्तार्धसप्तयुतान् ॥५॥
 विस्तारेण तदायामादेकान्त्रिशदिष्यते ।
 सप्तभागं राक्षसानां विस्तारेणायतं पुनः ॥६॥
 सप्तविंशतिभागं स्याद् यत् पुनर्दिध्यमानुषम् ।
 (सार्धं तु षडंशास्त कुर्वात्याद्विशत्यायतम् ?) ॥७॥
 षड्भागविस्तृतं कार्यं शरीरं मर्त्यजन्मनि ।
 चतुर्विंशतिभागान्+सार्धान् कूर्वात देव्यः ॥८॥
 पुरुषस्योत्तमस्यैतन्मानमस्माभिरोरितम् ।
 मध्यमस्य तु सार्धं स्याद् विस्ताराद् भागपञ्चकम् ॥९॥
 आयामस्तस्य तु प्रोक्तो विंशतिस्त्रिभिरन्यता ।
 फनीयसः शरीरस्य विस्तारः पञ्चभागिकः ॥१०॥
 देव्यमस्य विधातव्यं विंशतिश्चतुरन्यता ।
 देव्यैर्देव्यैः) द्वाविंशतिर्भागा वपुषोऽस्य प्रशस्यते ॥११॥
 कार्यं शरीरं कुर्यानां विस्तारात् पञ्चभागिकम् ।
 देव्यमस्य विधातव्यं तथा भागाश्चतुर्दश ॥१२॥

भागपञ्चकस्वितारं वामनानां वपुर्भवेत् ।
 कुर्वीत सा (धर्म? धान्) सप्तैव भागा (न्) वैध्यैण तत् पुनः ॥१३॥
 किन्नराणामपि प्रोक्तं प्रमाणमिदमेव हि ।
 प्रमथानां तु विस्तारो वपुषोऽशच्चतुष्टयम् ॥१४॥
 वैध्यं भवेत् पुनस्तस्य भागषट्कप्रमाणतः ।
 उक्तं देहप्रमाणस्य भागसूत्रमिदं पृथक् ॥१५॥
 देवानामसुराणां च राक्षासानां तथैव च ।
 दिव्यामानुषमर्त्यानां कुब्जवामनयोरपि ॥१६॥
 किन्नराणां समूतानां क्रमेणास्मिन्नुदाहृतम् ॥१७३॥
 इत्यमण्डकविलेखनक्रमः
 कायमानमपि जातिभेदतः ।
 भावतश्च कथित विभा (जन्मना?) वयन्
 यो लिखेत् स खलु चित्रवित्तमः ।
 अथ भानसमुत्पत्तिर्यथावदभिधीयते ॥१८॥
 देवानां त्रीणि रूपाणि सुरजो + + कुम्भकौ ।
 स्याद् दिव्यमानुषस्यैकं शरीरं दिव्यामानुषम् ॥१९॥
 असुराणां त्रिधा रूपं चक्रमुत्तीर्णकं तथा ।
 दुर्जरः शकटः कूर्मं (त्रिदिवी? इति द्वे) रक्षसां पुनः ॥२०॥
 पुंसां रूपाणि पञ्च स्युस्तान्युच्यन्ते यथाक्रमम् ।
 हंसः शशकरुचको भद्र मालव्यएव च ॥२१॥
 कुब्जस्तु द्विविधौ ज्ञेयो मेघो घृत्तकरस्तथा ।
 वामनास्त्रिविधा ज्ञेयाः सपिण्डास्थानपथकाः ॥२२॥
 कूशमाण्डकवंटस्तिर्यक् त्रिविधा प्रमथाः पुनः ।
 मयूरः कुवंटः काशः किन्नरस्त्रिविधो भवेत् ॥२३॥
 बालका पौरुषो वृत्ता + + + वण्डका तथा ।
 त्रय (?) पञ्चधा प्रोक्ताः समस्ताश्चित्रवेदिभिः ॥२४॥
 अद्रो मन्दो मृगो मिथ इति हस्ती चतुर्विधः ।
 जन्मतस्त्रिविधं प्राहुर्गिरिनद्यूषराभयम् ॥२५॥
 द्विविधा वाजिनो रथ्याः पारसादुत्तरान्ततः ।
 सिंहादचतुर्यां शिखिरबिलगुल्मतृणाथयाः ॥२६॥

द्यालाः षोडश निदिष्टा हरिणो गृध्रकः शुक्रः ।
 कुक्कुटः सिंहशार्दूलवृकाजागण्डकीगजाः ॥२७॥
 फोडाश्वमहिपश्वानो मर्कटःखर इत्यमी ।
 शुक्लवासाः शुचिर्दक्षः स्त्रीशूद्रानभिलापुकः ॥२८॥
 आरम्भो देवतार्चना रोहिण्यामुत्तरेषु च ।
 स्थाने कर्मारभेततद् विभक्ते संवृतेऽपिच ॥२९॥
 साधकं वा भवेद् यत्तु तदारम्भो विधीयते ।
 एवं विधानतो योज्यं रूपजातमशेषतः ॥३०॥
 जातीनां वशत प्रमाणमुक्तं
 दिव्यादिष्वखिलमिदं स्फुटं विदित्वा ।
 यश्चित्रं लिखति बहुप्रकारमस्मै
 प्राधान्यं वितरति चित्रकृत्समूहः ॥३१॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते नमराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 चित्रकर्म-मानोत्पत्ति-लक्षण नाम
 चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः

रसदृष्टि-लक्षणम्

रसानाम(थ) वक्ष्यामो दृष्टीनां चेह लक्षणम् ।
 तदायत्ता यतश्चित्रे भावव्यक्तिः प्रजायते ॥१॥
 शृंगारहास्यकरुणा रौद्रप्रेयोभयानकाः ।
 वीर(प्रत्ययाक्षी?) च बीभत्सश्चाद्भुतस्तथा ॥२॥
 शा तश्चकादशैत्युक्ता रसाश्चित्रविशारदः ।
 निगद्यते क्रमेणेषां सर्वेषामपि लक्षणम् ॥३॥
 सभ्रुकम्प (कटकपेच?) तथा प्रेमगुणान्वितः ।
 यत्रेष्टललिता चेष्टा स शृंगारो रसः स्मृतः ॥४॥
 विकसिललितापाङ्गो मृदु वा (?) स्फुरिता(ध)रः ।
 लोलगा सहितो यश्च स हास्यो रस उच्यते ॥५॥
 अश्रुविलम्बकपोलान्तः लोकसङ्कुचितेक्षणः ।
 चित्तसन्तापसंगुक्तः प्रोच्यते करुणो रसः ॥६॥
 निर्माजितललाटान्तः संरक्तोद्बुत्तलोचनः ।
 दन्तदष्टाधरोष्ठो यः स रौद्रो रस उच्यते ॥७॥
 अर्थलाभमुतोत्पत्तिप्रियदर्शनहर्षजः ।
 सजातपुलकोद्भेदो रसः प्रेमा स उच्यते ॥८॥
 वैरिदर्शनवित्राससम्भ्रान्तोद्भ्रान्तलोचनः ।
 हृदि संक्षोभयोगाच्च रसो ज्ञेयो भयानकः ॥९॥
 (अष्टावष्टम्भसमेर्था?) सूत्रसङ्कुचितानतः ।
 धैर्यवीर्यबलोत्पन्न स वीरस्तु रसः स्मृतः ॥१०॥
 टि०—इह वीरादन्तरवोर्द्धयो रसयोर्लक्षणं लुप्तम् ।
 (ईषदुप्तसितत्र कस्तच्च?) स्तिमिततरकः ।
 असम्भाव्यं विलोक्यार्थमद्भुतो जायते रसः ॥११॥

प्रविकारैः प्रसन्नैश्च भ्रूनेत्रवदनादिभिः ।

अरागाद् विषयेषु स्याद यः स शान्तो रसः स्मृतः ॥१२॥

इत्येते चित्रसंयोगे रसाः प्रोचताः सलक्षणाः ।

मानुषाणि पुरस्कृत्य सर्वसत्त्वेषु योजयेत् ॥१३॥

इति रसाः ।

अथ दृष्टीरभिदध्मो ललिता हृष्टा विकसिता विकृता ।

भ्रुकुटी विभ्रमसंज्ञा सङ्कुचिता (छयितनाप्रोव?) ॥१४॥

स्याच्छङ्कितभिधाना (विधियाव?) जिह्वा च ।

मध्यस्थेति तथान्या स्थिरा चाष्टादशैवमुद्दिष्टाः ॥१५॥

ऊर्णाता योगिन्यथ दीना दृष्टा च विह्वला चैव ।

एतादृशोऽथ लक्षणमेतासामुच्यते प्रमशः ॥१६॥

विकसित (प्रगल्भाससम्भ्रमत्र?) कटाक्षविक्षेपा ।

शृङ्गारस्योदभूता दृष्टिललितेति विज्ञेया ॥१७॥

प्रियदर्शने प्रसन्ना प्रोद्गतरोमाञ्चविकसिता पाङ्गा ।

(प्रस्तरसासि?) जाता हृष्टा दृष्टिः समाह्यता ॥१८॥

विकसितनयनप्रान्ता वि(का)सितापाङ्गनयनगण्डलला ।

क्रीडाकारयुता(न्या) हास्यरसे(स्याद्) विकसिता दृष्टिः ॥१९॥

विख्याता प्रीतिविकारि(?) व्यवलमया आन्ततारका या च ।

ज्ञेया (विकृत्यकारैः सारं च?) भयानका दृष्टिः ॥२०॥

दीप्तोर्ध्वतारकाताम्रपतता मन्ददशना ।

दृष्टिरूर्ध्वं निविष्टा तु भ्रुकुटिः परिकीर्तिता ॥२१॥

सत्यस्या दृढलक्ष्मण ससौष्टवव्यवतारका सौम्या ।

(विप्रत्यपरजालाता?) दृष्टिः स्याद् विभ्रभा नाम ॥२२॥

मन्मथमदेन युक्ता स्पर्शरसोन्मीलिताक्षिपुटयुग्मा ।

सुरतमुखानन्दयुता संकुचिता नाम दृष्टिराख्याता ॥२३॥

निविकारः षवचित् तावन्नासिकाश्रवलोकिनी ।

योगिनी नाम सा दृष्टिस्तत्त्वे चित्तस्य योजनात् ॥२४॥

अर्धसस्तोत्तरपुटा किञ्चित् संरुद्धतारका ।

मन्दसञ्चारिणी साक्षा शोके दीनाभिधीयते ॥२५॥

संस्थिते तारके यस्याः स्थिरा विकसिता तथा ।
 सत्वमुग्दरतीदृष्टादृष्टिरसाहसम्भवा ॥२६॥
 म्लानभ्रूपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
 (क्राम?) प्रविष्टतारा च विह्वला नाम सा स्मृता ॥२७॥
 किञ्चित्स्थिरा स्थिरा किञ्चिदुत्ताना तिर्यगायता ।
 मूढा चकिततारा च शङ्कित्वा दृष्टिरिष्यते ॥२८॥
 श्रानिकुञ्चितपक्ष्मा या पुटंराकुञ्चिता तथा ।
 (सत्रिजन्त+?) तारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥२९॥
 लम्बिताधंपुटातिर्यपूक्षणा शनैः ।
 निगूढा गूढतारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहृता ॥३०॥
 ऋजुतारा ऋजुपुटा प्रसन्ना रागवर्जिता ।
 त्यक्तादरा च विषये मध्यस्था दृष्टिरुच्यते ॥३१॥
 समतारा समपुटा समभ्रूरविकारिणी ।
 (उपगारा?) विहीना च स्थिरा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥३२॥
 हस्तेन सूचयन्नर्थं दृष्ट्या च प्रतिपादयन् ।
 सजीव इति दृश्येते सर्वाभिनयदर्शनात् ॥३३॥
 आङ्गिके चैव चित्रे च द्वयोस्साधनमुच्यते ।
 (भवेदनादत?) स्तस्मादनधोश्चित्रमात्रितम् ॥३४॥

दृष्टिः ।

प्रोक्तं रसानामिदमत्र लक्ष्म दृशां च सङ्क्षिप्ततया तत्रै (त्ये?त्) ।
 विज्ञाय चित्रं लिखतां नराणां न संशयं धामि मनः कदाचित् ॥३५॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

रसदृष्टिलक्षणं नाम

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः

षष्ठः पटलः

प्रतिमा-लक्षणम्

आलेख्य-कर्मणः तक्षण-कौशलस्य च सामान्याङ्गम्

१. प्रतिमा-द्रव्याणि, प्रतिमाङ्गोपाङ्गनिर्माणार्थ-मान-विधिः
२. चित्र्यदेवादिरूपेषु आयुधान्मूषणलाञ्छनादिसंयोग-लक्षणम्
३. चित्र्य-देव-देवी-प्रतिमाधार-पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्
४. चित्र-प्रतिमा-गुण-दोष-निर्णयः
५. चित्र-प्रतिमा-सामान्य-मुद्राः—शरीर-मुद्राः, पाद-मुद्राः
हस्त-मुद्राश्च :—
अ ऋज्वागतादि-स्थान-मुद्राः
ब घंणघादि-स्थानक-मुद्राः
स पताकादि-चतुष्टयष्टि-हस्तमुद्राः—संयुताः, असंयुताः
नृत्याश्च ।

प्रतिमा - लक्षणम्

प्रतिमानामथ ब्रूमो लक्षणं द्रव्यमेव च ।
 सुवर्णरूप्यताम्राश्मदारुलेख्यानि शक्तिः ॥१॥
 चित्रं चेति विनिर्दिष्टं द्रव्यमर्चासु सप्तधा ।
 सुवर्णं पुष्टिकृद् विद्याद् रजतं कीर्तिवर्धनम् ॥२॥
 प्रजाविवृद्धि(जं?दं) ताम्रं शंखं भूजयावहम् ।
 आयुष्यं दा(वरच?रवं) द्रव्यं लेख्यचित्रे धनावहे ॥३॥
 प्रारभेद् विधिना प्राज्ञो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 हविष्यनियताहारो जपहोमपरायणः ॥४॥
 शयानो धरणीपृष्ठे (कुशास्तरणे तदन्तरम् ?)
 अप्राप्नाया(?) द्वयोर्मध्यं भवेत् पञ्चाक्षिसम्मितम् ॥५॥
 नेत्रश्रवणयोर्मध्यं भवेदङ्गुलपञ्चकम् ।
 कर्णौ चाक्षिसमौ ज्ञेयाबुत्सेधाद् द्विगुणायतौ ॥६॥
 (सा कर्णपाली स्यान्मध्यं पत्पिष्यत्यकुकूटयोः ।
 द्विभागोलकायता पिष्यत्याश्रिताङ्गुलविस्तृता?) ॥७॥
 अरोमप्रभवा ज्ञेया व्याकृष्टधनुराकृतिः ।
 एवंप्रमाणं स्यादेयां कर्णपृष्ठाश्रयोऽपिच ॥८॥
 ऊर्ध्वबन्धादधोबन्धः कर्णमूलसमाश्रि (ता?तः) ।
 अर्ध्यधं गोलकं ज्ञेयः पृष्ठइचैवमेव सः ॥९॥
 निष्पावसदृशाकारा कर्तव्या कर्णपिप्पली ।
 आयामेनाङ्गुलं ज्ञा स्याद् विस्तारेण चतुर्य(या?वा) ॥१०॥
 पिष्यत्याघातयोर्मध्ये (?) लकार इति संज्ञितः ।
 स्याद(ध्य) धिङ्गुलायामो विस्तारेण च सोऽङ्गुलम् ॥११॥

मध्ये लकारो निम्नः स्यान्मानाद् यवचतुष्टयम् ।
 मूले पित्तिकायाः स्याच्छोत्रच्छिद्रं चतुर्थयम् ॥१२॥
 या (गोलकारपीगुल्मो स्तृतिकेति ?) प्रकीर्तिता ।
 अर्धाद्गुलायता सा स्याद् यवद्वितयविस्तृता ॥१३॥
 लकारावर्तयोर्मध्ये पीयूषी सा प्रकीर्तिता ।
 अद्गुलद्वितयायामा विस्तृता सार्धमद्गुलम् ॥१४॥
 कर्णस्य बाह्या रेखा या तामावर्तं प्रचक्षते ।
 षडद्गुलप्रमाणं स्याद् वक्रो वृत्तायतश्च सः ॥१५॥
 मूलांशीऽर्धाद्गुलः कायः क्रमान्मध्ये यवद्वयम् ।
 अग्रे यवप्रमाणश्च विस्तारेण विधीयते ॥१६॥
 लकारावर्तयोर्मध्यमुद्धात इति कीर्तितम् ।
 अधोभागे+पीयूष्या विस्तारेण यवत्रयम् ॥१७॥
 ऊर्ध्वतः कर्णवित्तारो गोलकाद् द्विययान्वितः ।
 मध्ये च द्विगुणं नालं मूले मात्रा स(पञ्च?षड्य)या ॥१८॥
 समुदायप्रमाणेन गोलक द्वितयायतः ।
 कर्णप्रसप्तः (?) कर्तव्यो निम्नो(च्चूमत?) विभागवान् ॥१९॥
 अद्गुलं पश्चिमं नालं पूर्वमर्धाद्गुल भवेत् ।
 कुर्वीत कोमले नाले क(स?सा) द्वितयमायते ॥२०॥
 श्रवणस्य विभागोऽयं (पर्वा?यया)वत् परिकीर्तितः ।
 अयूनाधिकमानः स्यात् प्रशस्तो वूपितोऽन्यथा ॥२१॥
 चिबुकं द्व्यद्गुलायामं तस्यार्धमधरं विदुः ।
 तदर्धमुत्तरोष्ठः स्याद् भाजी चार्धाद्गुली (षट्धा?च्छ्रया) । २२॥
 नासापुटी तु विज्ञेयो चतुर्थं भाग(मष्ट?मोष्ठ)योः ।
 तयोः प्रान्तौ तु कर्तव्यौ करवीरसमौ शुभौ ॥२३॥
 तारकान्तःसमे श्वं सृक्कणी परिचक्षते ।
 नासिका स्या(त्) प्रमाणेन चतुरद्गुलमाय(ते?ता) ॥२४॥
 पुट(भा?प्रा)न्ते च विस्तारो नासाप्रस्याद्गुलद्वयम् ।
 विस्तारेणाद्गुलान्वष्टौ तदर्धमपि चायतम् ॥२५॥

प्रमाणगुणसंयुक्तं ललाटं परिकीर्तितम् ।

आरन्ध्र चिब्रु(कां?काद्) याद्यत् (कु?के)शान्तं पश्चिमात् तथा ॥२६॥

ग(निक?ण्डा)न्तं शिरसो मानं भवेद् द्वात्रिंशदङ्गुलम् ।

+ + + कर्णयोर्मध्ये (मष्टको?)ऽष्टादशाङ्गुलः ॥२७॥

+ ग्रीवयोः परीणाहो विंशतिश्चतुरन्विता ।

(श्री?ग्री)वातः स्याद्गुरोभा(गा?ग) उरसो नाभिरेव च ॥२८॥

नाभेर्मंडं भवेद् भागो द्वाघ्रुद्वयमेव च ।

ऊर्वोः समे मते जङ्घे जानुनी चतुरङ्गुले ॥२९॥

चतुर्दशाङ्गुलो पावो स्मृतावायाममानतः ।

पङ्कङ्गुली तु विस्ताराद्दुत्सेषाच्चतुरङ्गुली ॥३०॥

पञ्चाङ्गुलपरीणाहावङ्गुली ष्यङ्गुलायतौ ।

भङ्गुण्ठकसमा चंघ स्यादायामा(त्) प्रदेशिनी ॥३१॥

तस्याः षोडशभागेन हीना स्यान्मध्यमाङ्गुलिः ।

अष्टभागेन म(ध्ये?ध्या)या हीनां विद्यादनामिकाम् ॥३२॥

तस्याश्चैवाष्टभागेन हीना ज्ञेया कनिष्ठिका ।

पादोनमङ्गुल कुर्यादङ्गुण्ठस्य नखं बुधः ॥३३॥

अङ्गुलीनां नखान् कुर्यात् (खं?) पञ्चत्रयंशसंमितान् ।

कुर्याताङ्गुण्ठकोत्सेधं त्रियवान्वितमङ्गुलम् ॥३४॥

प्रदेशिन्यङ्गुलोत्सेधा हीना (:) शेषा यथाक्रमम् ।

जङ्घामध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥३५॥

जानुमध्ये परीणाहोऽङ्गुलान्येकाविंशतिः ।

तस्यैव सप्तमं भागं विद्याज्जानुकपालकम् ॥३६॥

(कु?ऊ)रुमध्ये परीणाहो भवेद् द्वात्रिंशदङ्गुलः ।

(भागार्धमाशं?) वृषणी मेढं वृषणसंथितम् ॥३७॥

पङ्कङ्गुलपरीणाहं कोशस्तु चतुरङ्गुलः ।

अष्टादशाङ्गुलमिता विस्तारेण कटिभवेत् ॥३८॥

अङ्गुलाधं (भवेन्नारीरोधोवदवाङ्गुलं?) भवेत् ।

नाभिमध्ये परीणाहः पञ्चत्वारिंशदङ्गुलः ॥३९॥

द्वादशाङ्गुलमात्रं तु स्तनयोरन्तरं विदुः ।
 स्तनोरुपरिष्ठात् कक्षप्रान्तौ षडङ्गुली ॥४०॥
 उत्सेधात् पृष्ठविस्तारो विशतिश्चतुरन्विता ।
 उरसः सह पृष्ठेन परीणाहः प्रकीर्तितः ॥४१॥
 षडङ्गात् परीमाणादङ्गुलानीति निश्चयः (?) ।
 परीणाहाच्चतुर्विंशत्यङ्गुलाष्टौ च विस्तृता ॥४२॥
 ग्रीवा कार्या भुजायामः पट्चत्वारिंशदङ्गुलः ।
 पर्वोपरितानं बाहोः कार्यमष्टादशाङ्गुलम् ॥४३॥
 षोडशाङ्गुलमात्रं तु द्वितीयं पदं कथ्यते ।
 बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥४४॥
 प्रबाहोस्तु परीणाहो भवति द्वादशाङ्गुलः ।
 प्रायामेव तलश्चापि कीर्तितो द्वादशाङ्गुलः ॥४५॥
 अङ्गुलीरहितः प्राज्ञैः सप्ताङ्गुल उदाहृतः ।
 पञ्चाङ्गुलानि विस्तीर्णौ लेखालक्षणसंज्ञितः ॥४६॥
 पञ्चाङ्गुलानि मानेन कर्तव्या मध्यमाङ्गुलिः ।
 पर्वणोऽर्धं तु मध्याया हीनां विद्यात् प्रवेशिनीम् ॥४७॥
 प्रवेशिनोसमा चेद स्यादायामादनरामिका ।
 पर्वार्धमानहीना च प्रमाणेन कनिष्ठिका ॥४८॥
 अङ्गुलीनां नखाः कार्याः सर्वे पर्वार्धसंमिताः ।
 आयाममात्रमेतासां परीणाहं प्रचक्षते ॥४९॥
 अङ्गुलकस्त्व वृष्यं स्यादङ्गुलानां चतुष्टयम् ।
 पञ्चाङ्गुलं परीणाहः स्पष्टचारुयवाङ्कितः ॥५०॥
 तुङ्गात्तमानपर्यन्तात् किञ्चिद्दीना नखा मताः ।
 अङ्गुलकप्रवेशिन्योरन्तरं द्वयङ्गुलं भवेत् ॥५१॥
 स्त्रीणामप्येवमेतत् स्यात् स्तनोरुत्तघनाधिकम् ।
 श्रीणि चत्वारि चत्वारि श्रीणि चत्वार्यंथापिच ॥५२॥
 एकावशंकादश या दशवा विशतिस्त्रयम् ।
 विशतिस्त्रीणि च स्त्रीणां मानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥५३॥

कनिष्ठं मानमेतत् स्यान्मध्यं सत्र्यंशमष्टकम् ।

कलानामष्टकं सार्धमुत्तमं परिकीर्तितम् ॥५४॥

उरसश्च भवेत् सासां विस्तारोऽष्टादशाङ्गुलः ।

कर्णद्वयः कटिविस्तारो विशतिश्चतुरन्विता ॥५५॥

एतत् प्रमाणमुद्दिष्टं प्रतिमानां समासतः ॥५६३॥

प्रमाणमेतत् सकलामराणामर्चासु निर्दिष्टमनुक्रमेण ।

कार्यं सदा शिल्पिरप्रमत्तैर्यथोचितद्वयसमुद्भवासु ॥५७॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

प्रतिमालक्षणं नाम

षट्पञ्चाशोऽध्यायः

देवादिरूपप्रहरणसंयोग-लक्षणम्

त्रिदशानामयाकारान् ब्रूमः प्रहरणानि च ।
 वेत्यानामथ यक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥१॥
 विद्याधरपिशाचनां + + + + यथायथम् ।
 ब्रह्मानलाचिःप्रतिमः कर्तव्यः सुमहाद्युतिः ॥२॥
 स्यूलाङ्गःश्वेतपुष्पश्च श्वेतवेष्टनवेष्टितः ।
 कृष्णाजिनोत्तरीयश्च श्वेतवासश्चतुर्मुखः ॥३॥
 दण्डः कमण्डलुरचास्य कर्तव्यो वामहस्तयोः ।
 अक्षसूत्रधरस्तद्वद् मौञ्ज्या मेखलया धृतः ॥४॥
 कार्यो वर्धयमानस्तृ जगद् दक्षिणपाणिना ।
 एवं कृते तु लोकेऽक्षेमं भवति सर्वतः ॥५॥
 ब्राह्मणा सर्वे वर्धन्ते सर्वकामैर्न संशयः ।
 यदा विरूपा दीना वा कृशा रौद्रा कृशोदरी ॥६॥
 ब्रह्मणोऽर्चा भवेद् वर्णा (?) सा नेष्टा भयदायिनी ।
 निहन्ति कारकं रौद्रा दीनरूपा च शिल्पिनम् ॥७॥
 कृशा व्याधि विनाशं च कुर्यात् कारयितुः सदा ।
 कृशोदरी तु दुर्भिक्षं विरूपा चानपत्यताम् ॥८॥
 एतान् बोधान् परित्यज्य कर्तव्या सा सुशोभना ।
 ब्रह्मणोऽर्चा विधानज्ञः प्रयमे योवने स्थिता ॥९॥
 चन्द्राङ्कितजटः श्रीमान् नीलकण्ठः सुसंयतः ।
 विचित्रमुकुटः शम्भुनिशाकरसमप्रभः ॥१०॥
 दोन्व्या द्वाभ्यां चतुर्भिर्वा युवतो वा दोर्भिरष्टभिः ।
 पट्टिशव्यग्रहस्तश्च पद्मपाणिनसंपुतः ॥११॥
 सर्वलक्षणसन्पूर्णे नेत्रत्रितयमूषणः ।
 एवंविधगुणैर्युक्तो यत्र लोकेऽवरो हरः ॥१२॥

परा तत्र भवेद् धृष्टिर्वेशस्य च नृपस्य च ।
 यवारण्ये इमशाने वा विधीयेत महेश्वरः ॥१३॥
 एष्वरूपस्तथा कार्यः फारकस्य शुभायहः ।
 अष्टादशभुजो दोष्णा विशतया वा समन्वितः ॥१४॥
 शतबाहुः कदाचिदवा सहस्रभुज एव च ।
 रौद्ररूपो गणयुतः सिंहचर्मोत्तरीयकः ॥१५॥
 सीकणवंपट्टाप्रवेशनः शिरोमासाविभूषितः ।
 घन्द्राङ्कितशिराः श्रीमान् पीनोरस्कोपवशनः ॥१६॥
 भद्रमूर्तिस्तु कर्तव्यः इमशानस्यो महेश्वरः ।
 द्विभुजो राजधान्या तु पत्तने स्याच्चतुभुजः ॥१७॥
 कर्तव्यो विशतिभुजः इमशानारण्यमध्यगः ।
 एकोऽपि भगवान् भद्रः स्थानभेदविकल्पितः ॥१८॥
 रौद्रसौम्यस्वभावश्च त्रिपमाणो भवेद् युधः ।
 उद्यन् यथा भवेद्भानुभंगवान् सौम्यवशनः ॥१९॥
 रा एव सीकणतामेति मध्यन्विनगप्तः पुनः ।
 सयारण्यस्थितो निर्यं रौद्रो भवति शङ्करः ॥२०॥
 स एव सौम्यो भवति स्थाने सौम्य एवस्थितः ।
 स्थानान्येतानि सर्वाणि ज्ञात्वा किम्पुरुषादिभिः ॥२१॥
 प्रमथः सहितः कार्यः शङ्कुरो लोकशङ्करः ।
 एतद् यथायत् कथितं संस्थानं त्रिपुरद्वहः ॥२२॥
 कार्तिकेयस्य संस्थानमिदानीमभिधीयते ।
 तदणार्कनिभो रक्तयासाः पायकसप्रभः ॥२३॥
 ईषद्वासाहृतिः कान्तो मङ्गल्यः प्रियवशनः ।
 प्रसन्नयवनः श्रीमानोजस्तेजोऽन्वितः शुभः ॥२४॥
 विशेषान्मुकुटैश्चित्रैः मुक्तामणिविभूषितः ।
 यन्मुखो पंक्तयुत्रो वा शक्तिं रोचिष्मतीं वपन् ॥२५॥
 नगरे द्वारदशभुजः सेटकैः पद्भुजो भवेन् ।
 ग्रामे भुजद्वयोपतः कर्तव्यः शुभमिच्छता ॥२६॥
 शक्तिः शरत्तया लङ्को मुष्टण्ठी मुद्गरोऽपि च ।
 हस्तैश्च दक्षिणैवेतान्यायुधान्यस्य दशयेन् ॥२७॥

एकः प्रसारितश्चान्यः षष्ठो हस्तः प्रकीर्तितः ।
 धनुः पताका घण्टा च खेटः कुक्कुटकस्तथा ॥२८॥
 वामहस्तेषु षष्ठस्तु तत्र संबर्धनः करः ।
 एवमायुधसम्पन्नः सङ्ग्रामस्यो विधीयते ॥२९॥
 अन्यदा तु विधातव्यः क्रीडालीलान्वितश्च स
 छागकुक्कुटसंयुक्तः शिखियुवतो मनोरमः ॥३०॥
 नगरेषु सदा कार्यः स्कन्दः परजयविभिः ।
 खटके तु विधातव्यः पण्मुखो ज्वलनप्रभः ॥३१॥
 तथा तीक्ष्णायुधोपेतः स्रग्दामभिरल्ङ्कृतः ।
 ग्रामेऽपि द्विभुजः कार्यः कान्तिद्युतिसमन्वित ।
 दक्षिणे च भवेच्छक्तिर्वामे हस्ते तु कुक्कुटः ।
 विचित्रपक्षः (स?सु) महान् कर्तव्योऽतिमनोहरः ॥३३॥
 एवं पुरे खेटके च ग्रामे (वामिलं?) शुभम् ।
 कार्तिकेयं + + कुर्यादाचार्यः शास्त्रकोविदः ॥३४॥
 अविच्छेदेषु कार्येषु खेटे ग्रामे पुरोत्तमे ।
 कार्तिकेस्य संस्थानमेतद् यत्नेन कारयेत् ॥३५॥
 बलस्तु सुभुजः श्रीमांस्तालफेतुर्महाद्युतिः ।
 वनमालाकुलोरस्को निशाकरसमप्रभः ॥३५॥
 गृहीतसौरमुसलः कार्यो दिव्यमदोत्कटः ।
 चतुर्भुजः सौम्यवक्रो नीलाम्बरसमावृतः ॥३७॥
 मुकुटलङ्कृतशिरोरोहो रागविभूषितः ।
 रेवतीसहितः कार्यो बलदेवः प्रतापवान् ॥३८॥
 विष्णुवैद्यसंकाशः पीतवासाः धियावृतः ।
 वराहो वामनश्च स्यान्नरसिंहो भयानकः ॥३९॥
 कार्यो वा दाशरथी रामो जामदग्न्यश्च यीरवान् ।
 द्विभुजो षट्भुजो वापि चतुर्द्विररिन्दमः ॥४०॥
 शङ्खचक्रगदापाणिरोजस्वी कान्तिसपुतः ।
 नानारूपस्तु कर्तव्यो ज्ञात्वा कार्यान्तरं विभुः ॥४१॥
 इत्येषु विष्णुः कथितः सुरागुरनमस्कृतः ।
 त्रिदशेशः सहस्राक्षो यज्जभूत् सुभुजो यत्नी ॥४२॥

किरोटी सगदः श्रीमान् श्वेताम्बरधरस्तथा ।

श्रोणिसूत्रेण महता दिव्याभरणभूषितः ॥४३॥

कार्यो राजश्रिया युक्तः पुरोहितसहायवान् ।

वैवस्वतस्तु विज्ञेयः (कालेः केसं?) परायणः ॥४४॥

तेजसा सूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ।

सम्पूर्णचन्द्रवदनः पीतवासा (स्तु?ःशु) भक्षणः ॥४५॥

विचित्रमुकुटः कार्यो वराङ्गदविभूषितः ।

तेजसा सूर्यसङ्काशः कर्तव्यो बलवाञ्छुभः ॥४६॥

धन्वन्तरिर्भरद्वाजः प्रजानीयतयस्तथा ।

दक्षार्याः सदृशा कार्या कार्यो रूपाणिरपि ? ॥४७॥

अचिष्मान् ज्वलनः कार्यः (यत्कण्ठाश्व?) समीरणः ।

सौम्यः कार्यस्तया (विस्था?) + + रुद्रशरीरिणः ॥४८॥

रक्तवस्त्रधराः कृष्णा नानाभरणभूषिताः ।

कर्तव्या राक्षसाः सर्वे बहुप्रहरणान्विताः ॥४९॥

पूर्णचन्द्रमुखा शुभ्रा विम्बोष्ठी चाह्वासिनी ।

श्वेतवस्त्रधरा कान्ता दिव्यालङ्कारभूषिता ॥५०॥

कटिदेशनिविष्टेन वामहस्तेन शोभना ।

सपद्मेन (वान्तेन?) दक्षिणेन शुचिस्मिता ॥५१॥

कर्तव्या धीः प्रसन्नास्या प्रथमे यौवने स्थिता ।

गृहीतशूलपरिघ (पाहिका?) पट्टिसध्वजा ॥५२॥

विभ्राणा खेटकोपेतलघुखड्गं च पाणिना ।

घण्टामेकरं च सौवर्णीं दधती घोररूपिणी ॥५३॥

कौशिकी पीतकौशेयवसना सिंहवा(ह)ना ।

(सेचोष्ठी?) + विधातव्याः शुक्लाम्बरधराः + + ॥५४॥

शोभमानाश्च मुकुटनिवारत्नविभूषितैः ।

सदृशावश्विनौ कार्यौ लोकस्य शुभदायकौ ।

शुपलमाल्याम्बरधरौ जाम्बूनदविभूषितौ ।

त्रिपञ्चदशपूतिरस्येदं भृङ्गवन्मेचकप्रभाम् ॥५६॥

वन्द्यंशकंसङ्काशा? हरिततश्मश्रवोऽपि च ।

रोहिता विकृता रक्तलोचना बहुरूपिणः ॥५७॥
 नागः शिरोरुहालीर्नैविरागाभरणाम्बराः ।
 कार्याः पिशाचा भूताश्च परुषास्त्यवादिनः ॥५८॥
 (बहुप्रकारमन्दहा ?) विरूपा विकृताननाः ।
 घोररूपा विघातव्या ह्रस्वा नाना (सु?यु) घाश्च ते ॥५९॥
 सुभीमविक्रमा भीमाः (:)सञ्ज्ञा यज्ञोपवीतिनः ।
 बर्मभिः शाटिकाचिर्भ्रूताः कार्याः सदा बुधैः ॥६०॥
 येऽपि नोयता विघातध्यास्तेपि कार्यानुरूपतः ।
 यस्य यस्य च यत्लिङ्गमसुरस्य सुरस्य च ॥६१॥
 यक्षराक्षसयोवापि ना (ना?ग) गन्धर्वयोरपि ।
 तेन लिङ्गेन कार्यः स यथा सा (शु ? घु) विजान (जा?ता) ॥६२॥
 प्रायेण (वा ?) धीर्धन्तो हि वानवाः क्रूरकर्मिणः ।
 किरीटिनश्च कर्तव्या विविधायुधपाणयः ॥६३॥
 तेभ्योऽपीषत् कनीयांसो-द्वंत्याः कार्या गुणैरपि ।
 वंत्येभ्यः परिहीणास्तु यक्षाः कार्याः मवोत्कटाः ॥६४॥
 हीनास्तेभ्योऽपि गन्धर्वा गन्धर्वेभ्योऽपि पन्तगाः ।
 नागेभ्यो राक्षसा हीनाः क्रूर (विक्रिमतसूचिणः ?) ॥६५॥
 विद्याधराश्च यक्षेभ्यो हीनदेहधराः स्मृताः ।
 चित्रमाल्याम्बरधराश्चित्रचर्मसिपाणयः ॥६६॥
 नानावेधधरा घोरा भूतसञ्ज्ञा भयानकाः ।
 पिशाचेभ्योऽधिकाः स्यूलास्तेजसा परुषास्तया ॥६७॥
 अन्धूनाधिकरूपांश्च कुर्वीत प्रायशः शुभान् ॥६८३॥
 “पूर्णं भूष्टमिदं पद्यम्” ॥६८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 देवादिरूपप्रहरणसंयोगसक्षणं नाम
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः

पंच-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्

पञ्चानां हंसमुखानां वेहवन्धादिकं नृणाम् ।
 वण्डिनीप्रमुखानां च स्त्रीणां तद् द्रूमहे पृथक् ॥१॥
 हंसः शशोऽय रचको भद्रो मालव्य एव च ।
 पञ्चंते पुरुषास्तेषु मानं हंसस्य कथ्यते ॥२॥
 श्रष्टाशीत्यङ्गुलो हंसस्यायामः परिकीर्तितः ।
 विजया वृद्धिरन्येषां चतुर्णां द्वयङ्गुलक्रमात् ॥३॥
 तस्याङ्गुलद्वयं सार्धं सलाटं नासिका मुखम् ।
 प्रीवा च वक्षश्चायामात् भवेदेकादशङ्गुलम् ।
 एयमेधोदरं नाभिमेद्वयोरन्तरं दश ।
 विशतिश्चाङ्गुलान्पूरु जङ्घे च त्रीणि जानुनी ॥५॥
 श्रोण्यङ्गुलान्यङ्गुले च केशनूरङ्गुलद्वयम् ।
 केशान्तमानं सर्वेषामाधिकं स्यात् स्वमानतः ॥६॥
 विस्तारेण भवेद् वक्षस्तस्यैवाङ्गुलविशतिः ।
 द्वादशाङ्गुलविस्तारो बाहू हंसस्य निर्दिशेत् ॥७॥
 दशाङ्गुली प्रकोष्ठी च (हस्ततथे) + +
 तथा पृथक्पृथक् षड्रोणिः पीनाङ्गुलि (?) ततो भवेत् ॥७॥
 हंसस्यभावेन पृथग + + स्मरनासिकः (?) ।
 दशस्य त्र्यङ्गुलं + + नासिका वक्षत्रमेव च ॥८॥
 प्रीवापि तत्प्रमाणेन वक्षस्तथेकादशाङ्गुलम् ।
 तथोदरं तथा नाभिमेद्वयोरन्तरं दश ॥९॥
 ऊरु विशतिमाश्री च दशस्य परिकीर्तितौ ।
 त्र्यङ्गुले जानुनी जङ्घे मात्राविशतिमायते ॥११॥
 गुल्फी च श्यङ्गुलायामो हावन्मात्रं शिरो भवेत् ।
 श्यायामोऽयं दशस्यं च स्यान्नवत्यङ्गुलोन्मितः ॥१२॥

द्वाविंशत्यङ्गुलं वक्षो विस्तारेणास्य कीर्तितम् ।
 बाहुप्रबाहू पाणी च शशकस्यापि हंसवत् ॥१३॥
 समयाच्च, स कर्तुं व्यः स्वभावच्च कृशोदरः ।
 (तथोयवेत् केशोरुजङ्घने द्विद्वान् ?) विचक्षणः ॥१४॥
 रुचकस्य मुखायामः प्रोक्तः सार्धदशाङ्गुलः ।
 ग्रीवाङ्गुलत्रयं सार्धमायामेनास्य कीर्तितम् ॥१५॥
 एकादशाङ्गुलान्याहुर्वक्षस्तस्य प्रमाणतः ।
 ताव त्पेवोदरं तस्य नाभिमेढ्रान्तरं दश ॥१६॥
 विंशतिश्चाङ्गुलान्पूरु जानुनी चाङ्गुलत्रयम् ।
 विंशत्यङ्गुलमायामं जङ्घयोस्तस्य निर्दिशेत् ॥१७॥
 अङ्गुलत्रितयं गुल्फो कुर्यात् तस्य शिरोऽपि च ।
 द्विन्वत्यङ्गुलायामो रुचकः परिकीर्तितः ॥१८॥
 इत्यायामोऽस्य विस्तारो वक्षसोऽङ्गुलविंशतिः ।
 भुजौ दशाङ्गुलायामो प्रकोष्ठौ तद्वदेव च ॥१९॥
 एकादशाङ्गुलौ हस्तौ विस्तारेणास्य कीर्तितौ ।
 पीनसिः पीनबाहुश्च स, लि? लो) लगतिचेष्टितः ॥२०॥
 बलवान् वृत्तबाहुः स्याद् रुचको रुचकाकृतिः ।
 भद्रस्य प्राहुरायामं मस्तकस्याङ्गुलात्रयम् ॥२१॥
 एकादशाङ्गुला + + ग्रीवा सार्धदशाङ्गुलप्रया ।
 वक्षो जठरमध्यस्य सपादकादशाङ्गुलम् ॥२२॥
 नाभिमेढ्रान्तरं चास्य विद्यात् सार्धदशाङ्गुलम् ।
 श्रायाममूर्ध्वोर्जानीयात् सपादाङ्गुलविंशतम् ॥२३॥
 जङ्घे च तावदायामे जानुगुल्फ त्रिमात्रकम् ।
 चतुर्नवतिरायामो भद्रस्यैव प्रकीर्तितः ॥२४॥
 श्रायाम एष विस्तारो वक्षसस्त्वेकविंशतिः ।
 पृथग् वक्षः पृथक् श्रोणिः वृत्ताःवाहः सुसंस्कृतिः (?) ॥२५॥
 भद्राकारो भवेद् भद्रो वृत्तवक्त्रः स्वभावतः ।
 मालव्यस्य भयेन्मूर्धा प्रमाणेनाङ्गुलत्रयम् ॥२६॥
 (चतुर्मात्रललाटं च नाश वक्ष्याशिरोधरा ।
 मात्रा द्वादश वक्षस्ये नाभिमेढ्रान्तरोदरे?) ॥२७॥

अष्टादशाङ्गुली चौरु जङ्घे अप्येवमेव हि ।
 चतुरङ्गुलकी + + जानुनी चतुरङ्गुले ॥२८॥
 मालव्यस्यायमायामः षण्ण वत्यङ्गुली मतः ।
 विस्तारो वक्षसस्तस्य मात्राः षड्विंशतिः स्मृतः ॥२९॥
 बाह्वोः षोडशमात्रश्च प्रबाह्वो रेवमेव सः ।
 (पाण्यो द्वादमाशत्रस्ये मालव्यस्त्वेष विस्तुतिः?) ॥३०॥
 पीनांसो दीर्घबाहुश्च पृथुवक्षाः कृशोदरः ।
 वृत्तोरुकटिजङ्घश्च मालवः पुरुषोत्तमः ॥३१॥
 हसस्य वक्रं पृथग् ? थु गण्डभागं
 कृशं शशस्यायतमास्यमाहुः ।
 विस्तारदेर्घ्याद् भवकस्य तुल्यं (१)
 सुखं सुवृत्तं त्विहच (?) भद्रवक्रे ॥३२॥
 (स्यान्मालावस्या लेपनं तु कान्तमयोज्यं ।
 देहो तु रूपैश्च भवन्ति युक्तास्ते कर्मणि सर्वगुणान्वितास्ते) ॥३३॥
 (स कुलभं स्यात् पुरुषः प्रमेय-
 मानोऽस्ति कीर्णं इति ह षष्टः?) ॥३४॥
 (मांसलेन शरीरेण श्रीवाप्तिरा अया + + ।
 मांसलापतशाखा च नारी वृत्तेति सा मता) ॥३५॥
 पृथुवक्त्रा फटिहस्वा ह्रस्वग्रीवा पृथुदरी ।
 पुं वत्काण्डकतुल्या स्यात् सा नारी पौरुषी मता ॥३६॥
 अल्पकायशिरोग्रीवा लघुशाखा-भवेच्च या
 कृशाल्पब्रह्मसत्त्वा च सा नारी बालकी स्मृता (?) ॥३७॥
 पुंस्पर्शात् पश्यता (?) या स्यात् कौमारे प्राप्तयोधना ।
 अन्य सा बालकी प्रोक्ता स्त्रीलक्षणविचक्षणैः ॥३८॥
 हंसादिपुंसांमिदमेवमुक्तं
 यद्वा यथालक्षणमानमत्र ।
 स्त्रीणां च तस्यन् (गदिता सुखानाद्)
 यो वेत्ति मान्यः स भवेन्नृपाणाम् ॥३९॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 पञ्चपुरुषस्त्रीलक्षण नाम अष्टषट्चाशोऽध्यायः

दोष-गुण-निरूपण-लक्षणम्

कथं वर्ज्यानि रूपाणि ब्रूमहेऽर्चादिकर्मसु ।
 यथोक्तं शास्त्रतत्त्वज्ञैर्गोब्राह्मणहितार्थाभिः ॥१॥
 अशास्त्रज्ञेन घटि(ता?तं) शिल्पना दोषसंयुतम् ।
 अपि माधुर्यसम्पन्नं न प्राह्यं शास्त्रवेदिभिः ॥२॥
 कश्चिद्विद्वत्सन्धि विभ्रान्तां वक्रां चावनतां तथा ।
 अस्यितामुन्नतां चैव काकजङ्घां तथैव च ॥३॥
 प्रत्यङ्गहीना विकटां मध्ये प्रस्थितां तथा ।
 ईवृशो देवतां प्राप्तां हितार्थैर्नैव कारयेत् ॥४॥
 अद्विष्टसन्ध्या मरणं भ्रान्तया स्थानविभ्रमम् ।
 वक्रया कलहं विद्यान्नतया वयसः क्षयम् ॥५॥
 नित्यमस्थितया पुंसामर्थस्य क्षयमादिशेत् ।
 भयमुन्नतया विद्याद्द्रोणं च न सशयः ॥ ६॥
 देशान्धरेषु गमनं सततं काकजङ्घया ।
 प्रत्यङ्गहीनया नित्यं भतुः स्यादतपस्वता ॥७॥
 विकटाकारया ज्ञेयं भय दारुणमर्चया ।
 अघोमुख्या शिरोरोगं (तथानयापि च?) ॥८॥
 एतं रूपेता बोधैर्या वर्जयेत् तां प्रयत्नतः ।
 घन्यैरपि युता दोषैरर्चा घ्नोऽप्य सम्प्रति ॥९॥
 (उद्ध्विष्टिका सात्तिसासि?) स्वामिनो दुःखमावहेत् ।
 (कुक्षिष्टिप्राय?) दुर्भिक्षं रोगान् कुब्जाधिता नृणाम् ॥१०॥
 पाश्वर्हीना तु भवति राज्यस्याशुभदर्शनी ।
 (शालायासनया स्थानं स्त्रीध्र?) प्रतिमया भवेत् ॥११॥
 आसनास्यहीनायां घन्यनं स्थानविच्युतिः ।
 नानाकाष्ठसमायुक्ता या चैवायसपिण्डिता ॥१२॥

सन्धिभिः (प्रविसहिर्या?) सानयभयदा भवेत् ।
 (सम्बन्धाकृष्ट?) लोहेन त्रपुणा वा कदाचन ॥१३॥
 वारुणा च तथैवोक्ता प्रतिमा (यास्तु?शास्त्र) वेदिभिः ।
 सन्ध्यश्चापि कर्तव्याः सुशिलष्टः पुष्टिमिच्छता ॥१४॥
 अचंनाम धराधेन (?) शास्त्रदृष्टवियानतः ।
 बघ्नीयात् ताम्रलोहेन सुवर्णरजतेन वा ॥१५॥
 (कृतेन केणुना चान्यथा स्तुं सामबद्धाधरुजावहा?) ।
 तस्मात् सर्वप्रपत्नेन स्थपतिः शास्त्रकोविदः ॥१६॥
 कुर्यादर्चा यथान्यायं सुविभक्तां प्रमाणतः ।
 (न क्षतां नोपदिगां च न च विवर्जिता ॥१७॥
 न प्रत्यङ्गः प्रहीनं च घाणपदं नखादिभिः?) ।
 सुविभक्तां यथोत्सेधां प्रसन्नबदनां शुभाम् ॥१८॥
 निगूढसन्धिकरणां समायतिमृजुस्थिताम् ।
 ईदृशीं कारयेदर्चा प्रमाणगुणसंग्रुताम् ॥१९॥
 समोपचितमांसाङ्गाः पुरुषाः स्युः समासतः ।
 प्रमाणलक्षणयुता बलरत्नविभूयिताः ॥२०॥
 ज्ञात्वा गुणान् परिकल्प्य च दोषजात-
 मर्चा यथोदितगुणां विदधोत मूर्त्यं ।
 शिष्यत्वमेत्य विविध(त्स?) मुपासतेऽन्ये
 तं शिल्पिनः कृतधियश्च मुहुः स्तुवन्ति ॥२१॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 दोषगुणनिरूपणनाम एकोनषष्टितमोऽध्यायः ।

ऋज्वागतादि-स्थान-लक्षणम्

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नवस्थानविधिक्रमम् ।
 (सपात्यारुघाणां?) हि जायन्ते नव वृत्तयः ॥१॥
 पूर्वभृज्वागतं तेषां ततोऽर्धज्वागतं भवेत् ।
 ततः साचीकृतं विद्यादध्यर्धाक्षमनन्तरम् ॥२॥
 चत्वार्यूर्ध्वगतादीनि परावृत्तानि तानि च ।
 ऋज्वागतपरावृ (त्त? त्तं) ततोऽर्धज्वागतादिकम् । ३॥
 साचीकृतं परावृत्तं ततोऽध्यर्धाक्षपूर्वकम् ।
 पाश्वर्गतं च नवम स्थानं भित्तिकविप्रहम् ॥४॥
 ऋज्वर्धंऋजुनोमध्ये चत्वारि व्यन्तराणि च ।
 अर्धजुंसाचीकृतयोर्मध्ये च व्यन्तरत्रयम् ॥५॥
 (द्व्यर्धज्वा?) साचीकृतयोर्मध्ये द्वे व्यन्तरे परे ।
 (परोऽर्धक्षपाश्व?) व्यन्तरं चैकमन्तरे । ६॥
 ऋज्वागतपरावृत्तपाश्वर्ध्यागतयोर्दश ।
 अन्तरे व्यन्तराणि स्युः स्थानकान्यपराण्यपि ॥७॥
 ऋज्वागताद्यं मध्यं च विप्रहं (वेन्वा + + + ।
 ऋज्वागतां + + + + शेषभाव्यन्तरा व्यया ?) ॥८॥
 अर्धापाङ्गमर्धपुटमर्धाधंपुटमेव च ।
 अर्धज्वंसेऽपि कथितं सिलीद्व्यन्तरं व्ययः ?) ॥९॥
 अर्धसाचीकृतं चैव स्वस्तिकं च ततः परम् ।
 (साचीकृतोशे?) द्वावुक्तावंशौ द्वर्धाक्षसंज्ञिते ॥१०॥
 द्व्यर्धाक्षांशपरावृत्तं द्व्यर्धाक्षांशं च ते उभे (?) ।
 (द्विज्वाक्ष?) व्यन्तरे प्रोक्ते चित्रशास्त्रविशारदः ॥११॥
 ऋज्वागतादध्यर्धाक्षं (?) यथा प्रोक्तानि संज्ञया ।
 व्यन्तराणि तथैव स्युः परावृत्ते यथाक्रमम् ॥१२॥

वचित्र्यं भित्तिके नास्तीत्येव चित्र(चिचित्र्यं वि?) विदो विदुः ।
 एकान्त्रिशदेवं च स्थानानि व्यस्तवर्त्मना ॥१३॥
 वतस्त्यमन्तरं स्थाप्यं पादयोः सुप्रतिष्ठितम् ।
 हिवकायां पादयोश्चान्तमूमौ लम्बे प्रतिष्ठिते ॥१४॥
 प्रोक्तमृज्वागत पूर्वं प्रमाणेन निरूपितम् ।
 ततोऽर्धज्वागतस्येदं प्रमाणमुपलक्षयेत् ॥१५॥
 ग्रहसूत्रं तु कर्तव्यं मुखस्यैव तु मध्य(गः?गम्) ।
 नेत्ररेखासमत्वेन तिर्यक्तालो भवेन्मुखम् (?) ॥१६॥
 अपाङ्गस्याक्षिकूटस्य कर्णस्य च भवे(त्) क्षयः ।
 अन्यत्र कर्णमानं स्यादर्धाङ्गुलविशेषितम् ॥१७॥
 दृक्सूत्रे ग्रहलेखाया अपरे स्यात् (कलाहवम् ।
 यच्छमात्राधुपातोक्षि धीयतान्योपवस्तथा?) ॥१८॥
 त्रिययाः श्वेतभागः स्यात् तारा च प्रोक्तमानतः ।
 विस्तारः श्वेतभागश्च करवीरोऽपि चोक्तवत् ॥१९॥
 परभाः (?) करवीरं स्याद् ग्रहसूत्रात् तथाङ्गुलम् ।
 पूर्वभाकरवीरात्तु (?) सङ्गमश्चरङ्गुलं भवेत् ॥२०॥
 कर्णनेत्रान्तरं प्रोक्तं कला(भ्य?द्य)र्धाङ्गुलाधि (कम्?का) ।
 (पूर्वकू सवंदिस्याविक्षायत् कथयेत् पराम ?) ॥२१॥
 पुटोङ्गुलं ग्रहसूत्रात् कपोलाद् द्व्यङ्गुलं भवेत् ।
 पूर्वं परत्र मात्रार्धं पुटः स्याच्छेषमुक्तवत् ॥२२॥
 (परभागान्तराष्ट?) स्यादङ्गुलं द्वियथाधिकम् ।
 अपरः परभागे तु पचपट्कं विधीयते ॥२३॥
 अघरान्ता कला (?) गण्डो ग्रहसूत्रात् पुनर्हनुः ।
 परभागेऽङ्गुलं सार्धं मुखलेखाङ्गुलं ततः ॥२४॥
 (घारुड वा यत्कार्यं मुखया पर्यन्तलेखाया ।
 परिवर्तन्मुखादेशा?) ज्ञात्वा कार्या प्रयत्नतः ॥२५॥
 अपादमप्यं हि ज्ञातः ?) सूत्रेऽन्यस्मिन् प्रवर्तिते ।
 (एते लुप्येत तुर्पाज्ञः पूर्वत्येवावियर्धते ?) ॥२६॥
 कक्षापरः परे भागे सूत्रतः पञ्चगोलकः ।
 पूर्वभागे (वृत्त ?) विद्यात् (पद्मो ? पङ्गो) तपरिमाणतः ॥२७॥

मध्ये सूत्रात् (पर?) पाश्वलेखा + + यावच्चतुष्कलम् ।
 उरसो मध्य (मो? मात्) सूत्रात् कक्षा स्यान्नव (माभवा?) ॥१८॥
 (द्गतलेखात्तस्मात्वं विधाकलत्रयम् ।
 स्तनाः पाश्वकलां कुर्यात् स्तनं वा पतमण्डलम् ?) ॥२६॥
 परतो हस्तकः कार्यः कर्मयोगानुसारतः ।
 (पाश्वर्पर्यन्त सर्वा भागे षण्डलालम्?) ॥३०॥
 तथैव पूर्वहस्तस्य यथायोगं प्रकल्पना ।
 (अभ्ययस्वाग + दीना?) क्रिया स्याद् वक्षिणे करे ॥३१॥
 मध्ये षडङ्गुला रेखा बाह्यसूत्रात् परे भवेत् ।
 पूर्वस्मिन् बाह्यलेखा तु मध्ये (सा?स्या) दष्टमात्रका ॥३२॥
 नाभिदेशे परे भागे बाह्यासौ सप्तमात्रका ।
 कलामात्रं भवेन्नाभिस्तस्याः पूर्वं नवाङ्गुला ॥३३॥
 परे भागे कटिः सप्त मात्रा दश च पूर्वतः ।
 ऊरुलेखा परे भागे मुखमानस्य मध्यतः ॥३४॥
 प्राग्भागस्य बहिलेखा + + + परजानुतः ।
 (परभागेन्द्रवास्तेश्च सूत्रस्यात् तद्वदङ्गुले?) ॥३५॥
 परस्य नलकस्य स्याल्लेखा प्रागङ्गुलान्तरे ।
 पंरभागस्य षट्ठांशाः (सूत्रा प्रागङ्गुलद्वयोः?) ॥३६॥
 नलेन परपादस्य भूमिलेखा विधीयते ।
 ततोऽङ्गुष्ठोऽङ्गुलेनाघः पाणिणरूढ्वं तदधतः ॥३७॥
 अङ्गुष्ठाग्रं अह्यसूत्रात् परस्मिन् पञ्चमात्रकम् ।
 तलं च परभागनेस्तियक् पञ्चाङ्गुलं स्मृतम् ॥३८॥
 (सत्त्वितस्तलघाष्ये?) स्यादङ्गुष्ठाग्रं कलात्रये ।
 अङ्गुल्योऽङ्गुष्ठतः सर्वा (यजत्परयं?) कमात् ॥३९॥
 (सन्निवेशसवासाद् द्विरङ्गुल्यतो?) नवाङ्गुलः ।
 यथोक्तं जानु पूर्वं स्यात् सूत्रतश्चतुरङ्गुले ॥४०॥
 नलकस्तद्वेवास्य नलकी त्र्यङ्गुलान्तरो ।
 (सूत्रादक्षः कलास्तिस्राङ्गुष्ठस्त्वङ्गुलत्रयम् ॥४१॥
 भूमिसूत्राद् गतोऽधस्तात् पूर्वाङ्गुष्ठो भवेत् कला ।
 अङ्गुष्ठोऽङ्गुलयश्चेति सर्वमन्यद् यथोदितम् ॥४२॥

(दृश्यपाश्र्वंतलप्रविपारंही ?) मध्यमे तलम् ।

एवमुक्तप्रमाणेन ज्ञात्वा युवत्पा समादिशेत् ॥४३॥

श्रृङ्गर्वागतमित्येतत् प्रवरं स्थानमीरितम् ।

लक्ष्म साक्षीकृतस्याथ स्थानकस्याभिधीयते ॥४४॥

विन्ध्यस्येद् ब्रह्मसूत्रं प्राक् स्थानबोधस्यक सिद्धये ।

ललाट परभागे स्यात् केशलेखा तथा कला ॥४५॥

परभागश्चुवो लेखा + + + धंमुदाहृता ।

(परता + क्षिलेखायां कालिका द्वियतो ज्ञत?) ॥४६॥

ज्योतिषः स्यात् परे भागे तारा दृश्या यवोन्मिता ।

यवमात्रं ततो ज्योतिस्तस्मात् तारा यवद्वयम् ॥४७॥

श्वेतं च करवीरं च ततः प्रागुक्तमानतः ।

कनीनिका तु नासाया मूलं विद्याद् यवान्तरम् ॥४८॥

नासामूलं प्रमाणेन ततो ज्ञेय यवत्रये ।

ब्रह्मसूत्रात् पूर्वभागे (नगःतो?) ध्वंगोलकौ ॥४९॥

(प्रापाङ्गं स्तात्रेतो?) विद्याद् द्विगोलकमितेऽन्तरे ।

तस्माद् भागेन कर्णान्तः कर्णः स्याद् विस्तरेण तु ॥५०॥

द्वियवोना कला चक्षुर्व्यवित्या परिर्वधितः ।

पूर्वस्य करवीरेण सह श्वेतं यवत्रयम् ॥५१॥

द्वितीयश्वेत्यदृक्ताराप्रसृतिः प्रोक्तमानतः ।

कपोललेखा परतो (यवद्वयं ता?) कला भवेत् ॥५२॥

ब्रह्मसूत्रान्नासिकाग्रं परस्मिन् सप्तभिर्यवैः ।

नासापुटः पूर्वभागे स्याद् यवाधिकमङ्गुलम् ॥५३॥

पूर्वे भागे यव शोजी तत्रीपान्ते विधीयते ।

परभागोत्तष्ठः स्यात् प्रमाणेनार्धमात्रकः ॥५४॥

त्रियवदश्चाधरोष्ठः स्याच्छेषेऽश्चापचयस्तयोः ।

पाल्या मध्ये भवेत् सूत्रं पाल्यास्तु चिबुकं परे ॥५५॥

हनुपयन्तलेखा च सूत्रावर्धाङ्गुले भवेत् ।

हनोर्मध्यगतं सूत्रं परे स्यात् परिमण्डलम् ॥५६॥

सहैकसूत्रे परदृक् पयन्तेन परिस्फुटा ।

मुखपयन्तलेखार्धहनोरुपरि चाधरः ॥५७॥

कुर्याल्लेखाभिरेताभिः परभागं विचक्षणः ।
 (सूत्राङ्गुलोर्ध्वमात्रायां तस्माद् प्रोवा ययोदित्वा ॥५८॥
 सूत्रसंयोगात् पूर्वस्मिन्नङ्गुले सयवेऽङ्गुलः ?) ।
 ह्रिक्काष्पघाङ्गुलं सूत्रात् पूर्वं स्यात् सुप्रतिष्ठिता ॥५९॥
 बाह्यलेखा हि तत्सूत्रात् परस्मिन्नङ्गुलाष्टके ।
 (तालं यद्योनप्रोवातो नप्रोवजेयोसूनद्वर्कौ ?) ॥६०॥
 ह्रिक्कासूत्रात् समारम्भः यक्षोभागोऽप्रिकं (?) भवेत् ।
 (तावन्मात्रे तरेवाहु ?) तस्मात् प्रभृति निर्दिशेत् ॥६१॥
 ह्रिक्कासूत्रात् परे भागे स्तनश्चाङ्गुलपञ्चके ।
 रेखान्तसूचकः कार्यो मण्डलं सार्धमङ्गुलम् ॥६२॥
 तस्मादनन्तर बाह्यभागमात्रं विनिर्दिशेत् ।
 ह्रिक्कासूत्रात् समारम्भः स्तनः (पूर्वपङ्कङ्गुले?) ॥६३॥
 स्तनात् षडङ्गुले (तिर्यगक्षो स्मा द्वौ ?) द्विभागिकः ।
 कक्षतो द्विकलेऽधस्ताद् बाह्यलेखा विधीयते ॥६४॥
 ग्राम्यन्तरा बाह्यालेखा स्तनात् पञ्चाङ्गुलेऽन्तरे ।
 ब्रह्मसूत्राच्च भागेन मध्यभागे (परि?) विदुः ॥६५॥
 (मध्यात्त्वकक्यावहः परे?) तिर्यग् विभज्यते ।
 मध्यप्रान्तः पूर्वभागे भवेत् सूत्राद् दशाङ्गुलः ॥६६॥
 तिर्यग् नाभिप्रदेशः स्यात् परतो ब्रह्मसूत्रतः ।
 यवेश्चतुर्भरधिकमङ्गुलानां चतुष्टयम् ॥६७॥
 पूर्वभागे विनिर्दिष्टः स एवं कावशाङ्गुलः ।
 मध्येनेति परस्योरोः सूत्रं नाभ्यन्तराधितम् ॥६८॥
 प्रयात्यपरजाच्चैतात् (?) पूर्वतः कलया च तत् ।
 जान्वधोभागतश्चार्धकलया त्रियवेन च ॥६९॥
 जङ्घामध्येन लेखायाः प्रसक्तं नलकस्य तु ।
 (यति वरव ?) परतश्चतुर्भिः सूत्रमिष्यते ॥७०॥
 अनेनेवःनुसारेण बहिल्लेखा विधीयते ।
 ब्रह्मसूत्रात् परे भागे कटिरङ्गुलपञ्चके ॥७१॥
 (तामात्रमात्रा तु सा पूर्वं मेङ्गाप्रं सूत्रसङ्गतम् ।
 सूत्रादरभागोरू मूलाघ्राये ?) ॥७२॥

सूत्रादपरभागोरुमध्ये रेखा कलाद्वये ।
सूत्रात् पूर्वोरुमूलं स्यात् पूर्वतः कलया तथा ॥७३॥
कलाद्वये ऽ विज्ञेया रेखा पूर्वस्य जानुतः ।
सार्धाङ्गुलययं जानु तत्पादवर्षं चार्धमङ्गुलम् ॥७४॥
सूत्रेण परपादस्य मध्यरेखा विभज्यते ।
श्रादिमध्यान्तलेखायां सूत्रशीचमुदाहृता (?) ॥७५॥
सूत्रात् प्राग्भागमलके (?) प्रान्तः मञ्चभिरङ्गुलैः ।
अर्धाङ्गुलं क्षयः कार्यः परभागोरुजङ्घयोः ॥७६॥
पराक्षिभध्यगं सूत्रं लम्बभूमिप्रतिष्ठितम् ।
परपादतलान्तात् प्रागङ्गुलेन विधीयते ॥७७॥
+ + सूत्रात् पूवपादस्य तलमष्टाङ्गुलं भवेत् ।
अधस्तात् तलयोः सूक्ष्मा स्याल्लेखाष्टादशाङ्गुलम् ॥७८॥
अङ्गुष्ठकाद्रफमात् (?) प्रदेशिन्यङ्गुलाधिका ।
(परपादतलायस्तून पूर्वार्धङ्गुष्ठमूलगम् ॥७९॥
सूत्रं यथाति?) सा भूमिलेखेति परिकीर्तिता ।
सूत्रावर्धाङ्गुलेनोर्ध्वं तस्मात् पाणिः परस्य च ॥८०॥
अङ्गुष्ठावङ्गुलीपातः पूवपादेऽनुसारतः ।
उपप्रदेशिनीमानात् कुर्यादत्र प्रवेशिनीम् ॥८१॥
अपरादचाङ्गुलीः सर्वाः क्रमेण क्षपयेत् ततः ।
इति साचीकृतं स्थानमेतदुक्तं यथार्थतः ८२॥
अध्यर्थाक्षिमिवानीं च स्थानकं सप्रचक्ष्महे ।
अहमसूत्र मुखे कृत्वा मानमत्र विधीयते ॥८३॥
केशान्तलेखा सूत्रात् स्यान्मात्रंका यवसंयुता ।
[अयः सद्विषयामात्रा लेखा कुशयवाङ्गुलाः ॥८४॥
उक्तोपमन्तरे घटमं ताराय अर्धमालिखेत ।
स्यैत्य चतुर्थयं दृश्यशेषं सा तिरस्कृतम् ॥८५॥
कपोतरेखा परतो यवर्धजितमङ्गुलम् ।
सूत्रापूर्वापुटान्तः स्याद्वर्धाङ्गुलमितेन्तरे ॥८६॥
नासिकान्तोऽङ्गुलं सूत्रात् परे पूर्वतपाङ्गुलम् ।
मूले नासापुटः साद्वः सूत्रं गोज्याश्च मध्यगम् ?] ॥८७॥

यवार्धभात्रा गोजी स्यादुत्तरोष्ठः परस्य यः ।
 स ब्रह्मसूत्रादारस्य विज्ञेयो द्वियवोन्मितः ॥८८॥
 परे त्वधस्तान्नासाया रेखा चार्धाङ्गुलं भवेत् ।
 परभागेऽधरोष्ठस्य प्रमाणं + यवं मतम् ॥८९॥
 हनुपर्यन्तलेखाया मध्ये सूत्रं प्रतिष्ठितम् ।
 सूत्रात् प्राक् करवीरः स्याद् द्वियवोनाङ्गुलद्वयम् ॥९०॥
 यवार्धं स च दृश्येत इयंत्यं सार्धयवं ततः ।
 + तारा त्रियवा ज्ञेया शेषमुक्तप्रमाणतः ॥९१॥
 कर्णावर्तादधः कर्णमध्यभागेन संमितम् (?) ।
 द्व्यङ्गुलः कर्णविस्तारः कर्णावर्ताच्चतुर्व्यं ॥९२॥
 शिरःपृष्ठस्य लेखा स्यादिति ज्ञात्वोक्तमाचरेत् ।
 कर्णसूत्राद् बहिर्ग्रीवा विधातव्यं कमङ्गुलम् ॥९३॥
 गलो ग्रीवा च हिवका च सूत्राद् प्रागङ्गुलीतरे ।
 हिवकासूत्राद् भवेदूर्ध्वमंसलेखा तथाङ्गुलम् ॥९४॥
 ब्रह्मसूत्रात् परे भागे स्यादं सोऽङ्गुलसमिते ।
 (चक्षोऽङ्गुलं ब्रह्मसूत्रां + + नस्ति कलान्तरे (?) ॥९५॥
 भागमात्रं भवेत् कक्षासूत्रात् पूर्वः स्तनस्य च ।
 कक्षातस्त्रिकलं यावत् पाशवंलेखा विधीयते ॥९६॥
 (दूरादग्रभुजस्तस्यादग्रे कर्मानुसारतः ।
 प्रासादमध्यः सूत्रः स्यादेकादशभिरङ्गुलैः ॥९७॥
 परभागस्य मध्यस्त?) सूत्रात् स्यादङ्गुलंस्त्रिभिः ।
 अङ्गुलेन परे भागे सूत्रतो नाभिरिष्यते ॥९८॥
 नाभेरुदरलेखा तु विज्ञातव्याङ्गुलत्रये ।
 श्रोणी कर्णो भवेन्नाभे(?) मुखमर्धाङ्गुलान्वितम् ॥९९॥
 ब्रह्मसूत्रात् कटिः पूर्वं त्रिभागा द्व्यङ्गुला परे ।
 (ब्रह्मसूत्राभित मेढ्रस्तेल चापरतो भवेत् ॥१००॥
 पूर्वोक्तः मध्यभेलास्यात् सूत्रात् प्रत्यङ्गुलमन्तरे?) ।
 तस्यैव मूलरेखा च सूत्रात् प्रागु व्यङ्गुलेऽन्तरे ॥१०१॥
 मूललेखा परस्योरोः सूत्रात् स्याद् द्विकलेऽन्तरे ।
 त्वन्तजानुनो भागे पर्यन्तोपरि जानतः ॥१०२॥

परभागिका जातद्वै(?) सूत्रस्य सम्यक् प्रतिष्ठितम् ।
 जानुमध्ये गता लेखा बाह्यलेखाश्रिता भवेत् ॥१०३॥
 अर्ध्याङ्गुलेन सा सूत्रात् पूर्वतः प्रविधीयते ॥१०४॥
 सूत्रात् परे पराङ्गुष्ठमूलपादोन्मङ्गुलम् ।
 मूलादङ्गुष्ठकस्याग्रं सार्धैः स्यादङ्गुलंस्त्रिभिः ॥१०५॥
 सूत्रात् परं स्याज्जङ्घाया लेखाङ्गुलचतुष्टये ।
 तस्मास्तु पूर्वजङ्घाया लेखा स्यादङ्गुलद्वये ॥१०६॥
 पूर्वजानु कलामानं शेषं कुर्याद् यथोचितम् ।
 परपादतले (स्तम्भं?) यत् त्रियंक् सुप्रतिष्ठितम् ॥१०७॥
 (तत्प्राक्प्रदेलस्योर्ध्वं?) सार्धया कलया भवेत् ।
 (प्राग्भङ्गोऽङ्गुष्ठमूलेच्छस्तत्र स्वीया?) कनिष्ठिका ॥१०८॥
 (कलामात्रं निजाङ्गुष्ठादंघासागं?) प्रपद्यते ।
 (यत् पराङ्गुलम्बसूत्रं प्रतिपद्यते?)
 यत् पराङ्गुष्ठमूलोत्थं लम्बसूत्रं प्रपद्यते ॥१०९॥
 (मध्येन पूर्वभागात्ति सञ्चन्धाङ्गुष्ठकस्य तत् ।
 पूर्वपाणिगतसादूर्ध्वं विदध्यादङ्गुलत्रये ॥११०॥
 पाण्यैः परस्य पादस्य पूर्वपाद तिरस्कृतम् ।
 अर्ध्याङ्गुलं यथाशास्त्रमेवं स्यान्कमात्तिलेत् ॥१११॥
 अथ पादार्थागतं नाम स्यान् पञ्चममुच्यते ।
 व्याप्यतितमुत्स्यान्ते ब्रह्मसूत्रं विधीयते ॥११२॥
 तत्ताट्याह्यलेखां च सूत्रस्पृष्टां प्रवर्शयेत् ।
 सूत्रात् सु नासिकायंशः (सयद्भ्य्य द्वाक्षमानतः?) ॥११३॥
 अथाङ्गुलि द्विकले सूत्रात् कर्णो (यशात्?) कलाद्वये ।
 कर्णो द्व्यङ्गुलविस्तारः शिरःपृष्ठं कला ततः ॥११४॥
 अस्य मध्यगतं सूत्रमात्स्यायं स्थापयेत् ततः ।
 अङ्गुले विष्णुं सूत्राद्भ्रुमध्यं चतुर्थये ॥११५॥
 सार्धाङ्गुले ततः ऋष्ठ त्रिषोढाङ्गुले नतः ।
 अङ्गुलेन ततो ह्रिषका चतुर्भिर्ब्रह्मसूत्रतः ॥११६॥
 मूर्ध्ना ध्वजपात्स्यन्तेनंनि सूत्रं तदुच्यते ।

प्रीवायाङ्गुल्यमप्येन (?) मध्यसूत्रं तदुच्यते ॥११७॥
 भागे ह्येकामध्यसूत्रादण्डमूलं कलाद्वये ।
 मात्राष्टके च पृष्ठं तो (?) हृत्लेखाप्येवमेव हि ॥११८॥
 स्तनस्य मण्डलं तस्मादङ्गुलेन विधीयते ।
 कक्षा च पूर्वभागे स्यान् सूत्रात् पञ्चभिरङ्गुलैः ॥११९॥
 मात्रात्रयेणापरस्मिन् भागे कक्षा विधीयते ।
 उभयोरन्तयोः प्राहुर्मध्यमष्टाङ्गुलं बुधाः ॥१२०॥
 अङ्गुलैर्दशभिर्मध्यं पर्यन्तो मध्यसूत्रम् ।
 मध्यपृष्ठं चतुभिः स्यान्नाभिपृष्ठं च पञ्चभिः ॥१२१॥
 नाम्यन्तरेणा नवभिः कटिपृष्ठं कलात्रये ।
 उदरप्रान्तलेखा च ज्ञेया दशभिरङ्गुलैः ॥१२२॥
 मात्राभिरष्टिभिः सूत्रात् स्फिजो मध्यं प्रचक्षते ।
 वस्तिशोर्ध्वं च नवभिः स्फिगन्तोऽष्टभिरङ्गुलं ॥१२३॥
 अष्टभिर्मूढमूलं स्याद्दूरमध्यं च सप्तभिः ।
 अङ्गुलं पञ्चभिर्मूलमूरोः पाश्चात्यमुच्यते ॥१२४॥
 चतुर्भिरङ्गुलैः सार्धं करमध्यं च पृष्ठतः ।
 अग्रतः पञ्चभिः सार्धंस्तदेव प्राहुरङ्गुलैः ॥१२५॥
 करमध्याङ्गुलैर्मध्यं सूत्रमध्ये विधीयते ।
 जान्वर्धं मध्यसूत्रं स्याद् भागो लेखा च जानुतः ॥१२६॥
 भयेदुमयतः सूत्रं जङ्घा मध्ये च कीर्तिता ।
 जङ्घा षड्ङ्गुला सूत्रं मध्ये स्यात्तलकस्य च ॥१२७॥
 उभयोः पाश्र्वयोः कार्यो नलकश्चाङ्गुलद्वयम् ।
 चतुर्भिरङ्गुलैः पाणिमध्यसूत्राद् विधीयते ॥१२८॥
 यथोक्तमानेनाङ्गुल्यस्तथा पादतलं भवेत् ।
 पाश्र्व्यागतमिदं प्रोक्तं स्थानं भित्तिकांजकम् ॥१२९॥
 पाश्र्व्यागतस्यानम् ॥
 अतः परं परावृत्तस्यानकान्यभिधत्सहे ।
 अज्यागतपरावृत्तं तत्रादायविधीयते ॥१३०॥
 तत्राङ्गुलद्वयं कर्णौ विधातव्यौ पृथक् पृथक्
 पाणिपर्यन्तधोमध्यं तथा सप्ताङ्गुलं भवेत् ॥१३१॥

अङ्गुलत्रितयं सार्धं पाष्णीं कायो पृथक् पृथक् ।
 कनिष्ठानामिकामध्या दशयेच्चतुरङ्गुलम् ॥१३२॥
 अङ्गुष्ठानामिकामध्याकनिष्ठ(धलिखेन्तरे?) ।
 परावृत्तमिदं शेषमृज्वागतवदादिशेत् ॥१३३॥
 अर्धधाक्षादिकादीनि यानि स्थानानि तेषु यत् ।
 भवेद् यस्य परावृत्तं तद्वशात् तस्य तद् भवेत् ॥१३४॥
 + + यस्य हि यद् दृश्यं स्थानकस्याङ्गुलीरितम् ।
 तद्दृश्यं परावृत्ते तस्याद्दृश्यं च दृश्यते(?) ॥१३५॥
 स्थानानि गदितानि + जीवेषु द्विपदेषु च ।
 निर्जावेष्वपि ज नीयाद् यानासनगृहादिषु ॥१३६॥
 स्थानानि मूलभूतानि नवैतानि वस्तुतः ।
 यानि विशति-भक्तानि तद्भूदानेव तान् विदुः ॥१३७॥
 मूर्धस्थिता यदा दृष्टा ऋज्वादीनि विलोकयेत् (?) ।
 स्थानानि तेषां यन्मानं तदस्मात् तदिहोच्यते ॥१३८॥
 विस्तृत्याष्टादश न्यस्येदायत्या द्विगुणानि च ।
 (अङ्गुल्यन्यादाराम्त्र?) यथाभागं यथोचितम् ॥१३९॥
 श्रायामस्याध्वेशे च विस्तारोऽस्याप्रतोऽष्टभि ।
 + + + + + (पृष्ठप्रदेशाद् + मङ्गुयेत् ?) ॥१४०॥
 तन्मध्यगामिनी (स्त?सू)त्रे न्यस्येदायतविस्तृते ।
 अङ्गानां स्यात् तदवधिनिर्गमो (वष्टमाणकः ॥१४१॥
 सू नस्योगतो गभंसूत्रावित्यादि?) ।
 स्तनगर्भो गभंसूत्राद् विस्तृ(तो?ती) स्यात् पञ्चङ्गुलः ॥१४२॥
 पञ्चङ्गुलः स्यात् स्तनयोस्त्रियं गभं(वि)निर्गमः ।
 त्रियं गर्भा(त्) पृष्ठपक्षो स्मिजावपि दशाङ्गुले ॥१४३॥
 (ने?न)षाङ्गुले पृष्ठवंशः स्फिजो(ः)सप्तान्ङुलेऽन्त(रम्?रे) ।
 कक्षाया मूलमायामाव् गर्भतश्च दशाङ्गुलम् ॥१४४॥
 निर्गंरोऽप्रेङ्गुलं तस्य सूत्रात् सप्त च पृष्ठतः ।
 गर्भसूत्रात् ततस्त्रियं पादांशोऽष्टादशाङ्गुलः ॥१४५॥
 गर्भादि यवप्रदेशश्च (?) भवेत् पञ्चभिरङ्गुलैः ।

अष्टाभिजंठरं गर्भात् पाश्वर्योः पुरतोऽपि च ॥१४६॥

उदरस्य + मं पृष्ठं पश्चात् सप्तभिरङ्गुलैः ।

सा (धेँ द्वा? धेँर्द्वा) दशभिर्मूलगुर्वो (रयो?) मतोऽङ्गुलैः ॥१४७॥

पश्चाद्गुलं निर्गमस्तत् + स्यात् सप्त च पृष्ठतः ।

ऊरुमूलस्य पृष्ठात् तु स्फिजो त्र्यङ्गुलनिर्गता ॥१४८॥

मेढ्रमग्रे ततो ज्ञेय गर्भसूत्रात् षडङ्गुले ।

तिचं कसूत्राज्जानुपाश्वर्यं सा (धेँ? धेँ) नवभिरङ्गुलैः ॥१४९॥

आयामसूत्राज्जान्वन्तपृष्ठेऽग्रे चतुरङ्गुलः (?) ।

नलकश्च भवेद् गर्भात् तिर्यगस्य षडङ्गुलः ॥१५०॥

गर्भसूत्रात् नु नलकः पृष्ठतश्चतुरङ्गुलः ।

सूत्रान्ताङ्गुल्यपर्यन्तः (?) स्यात् सार्धैः षड्भिरङ्गुलैः ॥१५१॥

अक्षः (?) सार्धाङ्गुले सूत्राद् भवेद् विस्तृतिदर्शनात् ।

चतुर्दशाङ्गुला (ल?) पादो दैर्घ्येणात्र प्रकीर्तितः ॥१५२॥

गर्भादष्टाङ्गुलाप्रोऽसौ पश्चादपि षडङ्गुलः ।

जानुनोरक्षश्च स्यादन्तरमङ्गुलं मिथः (?) ॥१५३॥

ऊर्वोरङ्गुलमुद्दिष्टं (न भलयो?) चतुरङ्गुलम् ।

ऋज्वागतमिति प्रोक्तमर्धजौ मध्यसूत्रतः ॥१५४॥

(परिवर्ततगुलगं सावावप्यङ्गुलद्वयम् ।

तस्मात् सावेस्त सार्धक्षिये? त्र्यङ्गुले परिवर्तनी ॥१५५॥

+ + + भित्रिके परायृत्तेऽप्ययं विधिः ।

ऋज्वागताधेजुं कसाधिसंज्ञाध्यर्धाधिपाश्वर्यागतसंज्ञकानि ॥१५६॥

तेषां परायृत्तचतुष्टयं च प्रोक्तान्यथो विशति (र)न्तराणि ।

इति महाराजाधिराजप्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

ऋज्वागतादिस्थानलक्षणं नाम

षष्ठितमोऽध्यायः

वैष्णवादि-स्थानक-लक्षणम्

अथान्यान्यभिधीयन्ते चेष्टास्थानान्यान्यनेकशः ।
 यानि ज्ञात्वा न मुह्यन्ति + + चित्रविचक्षणाः ॥१॥
 वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।
 प्रत्यालीढमयालीढं स्थानान्येतानि लक्षयेत् ॥२॥
 (अथक्रामत्तमथायामविहितानाकत्रयं स्त्रीणाम् ?) ।
 द्वौ तालावधंतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६॥
 तयोः समन्वितस्त्यैकस्यथः पक्षस्थितोऽपरः ।
 किञ्चित्तदञ्चित्तदङ्घ्रं च (शगात्रोज्यचसंयुतम्?) ॥४॥
 वैष्णवस्थानमेतद्वि विष्णुरत्राधिदेवतम् ।
 समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५॥
 स्वभाषसोष्ठवोपेतौ ग्रहा चात्राधिदेवतम् ।
 तालास्त्रयोऽधतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६॥
 अथमेकं द्वितीयं च पाद पक्षस्थित लिखेत ।
 (नैपमोरु?) भवत्येवं स्थानं वैशाखसंज्ञितम् ॥७॥
 विशाखो भगवानस्य स्थानकस्याधिदेवतम् ।
 ऐद्वं स्थानमण्डलं पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ॥८॥
 अथपक्षस्थितिश्चैव कटिर्जानुसमा तथा ।
 प्रसार्यं दक्षिणं पादं पञ्चतालान्तरस्थितम् ॥९॥
 मयालीढं स्थानकं कुर्याद् रुद्रश्चात्राधिदेवतम् ।
 कुञ्चित्त दक्षिणं कृत्या यामपादं प्रसारयेत् ॥१०॥
 मयालीढं परिवर्तेन प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
 दक्षिणस्तत्र समः (?) पादस्यथः पक्षस्थितोऽपरः ॥११॥
 समुन्नतकटिर्वामिश्चावहित्यं तदुच्येत ।
 एकः सप्तस्थितः पादो द्वितयोऽप्रतलान्वितः ॥१२॥
 (शूद्रमविद्धं घात?) इचत्रान्त उच्यते ।
 स्थानत्रयमिदं स्त्रीणां नृणामपि भवेत् वयचित् ॥१३॥
 षट्ठीपादेषु करो षष्त्रमुरो घोषा शिरस्तया ।
 स्थानत्रेषु समस्तेषु वार्यमेतत् त्रियानुगम् ॥१४॥
 त्रियानां पुनरानन्त्यात् समस्तेन न शक्यते ।

यवतु तथापि दिङ्मात्रमस्माभिः संप्रदश्यंते ॥१५॥
 हृष्टायाः प्रियसविधे नार्याः पुरुषस्य वा प्रियाम्यर्णो ।
 भवति स्थितसंस्थानं त्रिभिरिति तच्च कथयाम (?) ॥१६॥
 यद्ब्रह्मसूत्रमृज्वागते भवेत् (तन्मत्तुभ मेऽपि?) ।
 अथयव विभागतस्तत् कथयामः साम्प्रतं क्रमशः ॥१७॥
 (शोनं सत्रय वि?) नातिकाधरपुटेषु सृगकणि च ।
 (कंगंते परचूचुकपूर्वेण कलान्तरे?) नाभौ ॥१८॥
 पश्चाद्दूरोर्मध्ये पश्चिमगुल्फस्य तद्वदन्ते च ।
 स्थाने त्रिभङ्गनामनि सूत्रस्य गतिविनिदिष्टा ॥१९॥
 पादौ तालान्तरितौ कर्तव्यौ स्थानके त्रिभङ्गाख्ये ।
 षोडशविंशत्यङ्गुलमध्येऽन्तरितौ (पितुद्विदाक्षे?) ॥२०॥
 गमनं त्रिविधं प्राहुर्द्वैतमध्यविलम्बितप्रभेदेन ।
 (स्थानेष्वर्धनेत्राख्यभित्तिषु त्रयगमध्ये?) ॥२१॥
 प्रान्ते करवीरस्याथ + + + सूक्वपयन्ते ।
 कण्ठान्ते (परभागा स्तनतोगुलदुग्मपयन्ते?) ॥२२॥
 नान्यासन्ने मध्ये मेहुस्य तथा परस्य नलकस्य ।
 प्रान्ते यज्जा?) याते गमने स्याद ब्रह्मसूत्रगतिः ॥२३॥
 (सोधोगमने तु पूर्वं लोचनखीरके पुटे तद्वि ।
 तविवृकरान्ते स्तनचूकस्य मध्ये?) तथा नाभौ ॥२४॥
 मध्ये मेहुस्थान्ते + + + परजानुनः क्रमेणैव ।
 अपराङ्गुलकमूले विज्ञेयं ब्रह्मसूत्रमिति ॥२५॥
 परपादद्वाद्वि (?) स्थित्या क्रियते तथाच पूर्वाह्नि ।
 कुर्यात् तलमिह सूतलसूत्रार्थं + गुलोद्विष्यन्तम् ॥२६॥
 सूत्रप्रगतेऽप्याङ्गे (चिबुकांशो?) गोलकान्तरे नाभेः ।
 सूत्रपरत्त्रतः पूर्वेण परावसाधार्धक्षे (?) ॥२७॥
 पादशङ्कते सस्थाने पश्चिमपादोऽत्र सप्तगोलः स्यात् ।
 द्वाद्विष्यन्तसूक्तं सूत्रः पश्चिमपदेऽप्यन्तम् ॥२८॥
 श्रावते + + कूटे गण्डप्रान्ते च सूक्वकभागस्य ।
 गलवत्सौ स्तनमध्ये गोलत्रितयान्तरे नाभेः ॥२९॥
 (स्फिक्पादशङ्कपश्चिमजानुनश्चा पूर्वात्तंमामूर्ते सूत्रम् ।

स्यादपरपाणिपूर्वस्थितं चभिवेत्योने?) ॥३०॥
 क्षपयेत् परभागाह्नि (?) स्वस्मान्माताद् यथोदिताश्च ।
 (पूर्वाह्नि ?) रङ्गुष्ठः कतंढ्यो भूमिसूत्रस्थः ॥३१॥
 पश्चादङ्गुष्ठाग्रं सुश्लिष्टं स्याद् विलम्बिते गमने ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुले ब्रह्मसूत्रतस्तालिके मध्ये (?) ॥३२॥
 द्रुतगमनेऽङ्गुष्ठाग्रं कतंढ्यं षोडशाङ्गुले तस्मात् ।
 (परपादाभूनेसः?) प्रोत्क्षिप्तो भवति पूर्वपादश्च ॥३३॥
 इति सर्वेषु ज्ञेयं गमनस्थानेषु संस्थानम् ।
 सूत्राणामन्येषां विदधोत बुधः स्थितिं यथायोगम् ॥३४॥
 (विन्यासयोपणक्षिप्तण?) दृष्टिहस्तादिविनिवेशः ।
 अथ स्थानचतुष्कस्य प्रविच्छन्दककीर्तनात् ॥३५॥
 अन्या अपि क्रिया लेख्याः सम्भवन्तीश्च या नृणाम् ।
 शिष्याणां प्रतिपत्त्यर्थं सूत्राणि त्रीणि पातयेत् ॥३६॥
 ब्रह्मसूत्रगते सूत्रे ये च पार्श्वे समाश्रये ।
 ऊर्ध्वानि त्रीणि सूत्राणि स्थाकेष्व(भिष्वपि?) ॥३७॥
 कुर्वीत तेषु मध्ये यद् ब्रह्मसूत्रं तदुच्यते ।
 भित्तिके पुनरन्यस्य भागस्वापेक्षया मतम् ॥३८॥
 पार्श्वस्थं ब्रह्मसूत्रं स्यात् कायतो मध्यग हि तत् ।
 ये द्वयोः पार्श्वयोः सूत्रे + + + हि ते स्मृते ॥३९॥
 प्रदेशावयवस्यात्र निष्पत्यं यद्यदीप्सितम् ।
 तत्र सूत्रं विधातव्यं तिर्यंगूर्ध्वानुसारतः ॥४०॥
 अपेक्षितानि यावन्ति प्रत्यङ्गव्यक्तिसिद्धये ।
 तावन्त्यवयवव्यक्तिसिद्धये तिर्यङ् निषोजयेत् ॥४१॥
 ऊर्ध्वानि त्रीणि सूत्राणि तिर्यङ्मानानुसारतः ॥४२॥
 स्थानानि वैष्णवमुखान्पुदितान सम्यक् ।
 (त्रिमंगितडिते?) गमनं रूपेते ॥
 सूत्रस्य पातनविधिश्च यथाबहुक्तो ।
 ज्ञाते न भवेत् तदिह सूत्रभूतां वरिष्ठः ॥४३॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवकिरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 वैष्णवादिस्थानकलक्षणं नाम एकपठितमोऽध्यायः ।

पताकादिचतुष्पष्टिहस्तलक्षणम्

चतु पष्टिरिहेदानीं हस्तानामभिधीयते ।
 लक्षण विनियोगश्च योगायोगविभागतः ॥१॥
 पताकस्त्रिपताकश्च तृतीयः कर्तरीमुखः ।
 अर्धचन्द्रस्तथारालः शुक्रतुण्डस्तथापरः ॥२॥
 मुष्टिश्च शिखरश्चैव कपित्थ्य खटकामुखः ।
 सूच्यास्य पद्मकोशाहि शिरसी मृगशीर्षकः ॥३॥
 काङ्गूलकालपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ।
 हस्तास्यो हसपक्षश्च सन्वशमुकुलावपि ॥४॥
 ऊर्णनाभस्ताभ्रचूड इत्येषा चतुरन्विता ।
 हस्तानां विशतिस्तेषां लक्षणं कर्म चोच्यते ॥५॥
 प्रसाररिताप्रा सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुल्ये स पताक इति स्मृतः ॥६॥
 उत्क्षिप्तेन शिरो यावत्परिणना उरसा पुनः ।
 नतेन वामतः किञ्चिद् भ्रुकुटोकुटिलभ्रु च ॥७॥
 स्तोकावष्कारिताक्षण प्रहारमभिनिदिशेत् ।
 प्रतापन तयोद्मूलो नरेसोप्रतेन च ॥८॥
 तयैवाविकृतास्येन भालस्थ किञ्चिद् विचलित करः ।
 पताकस्फोरिताक्षेण भ्रुकुटीकुञ्चितभ्रुवा ॥९॥
 कार्योऽहमिति गर्ध स्याच्चित्रशास्त्रविशारदः ।
 अर्थेषु वक्ष्यमाणेषु सपुत चैनमाचरेत् ॥१०॥
 द्वितीयहस्तपुक्तो य स हस्त सपुत स्मृतः ।
 (तत्राग्निमूषणाचाम पुरतो क्षिणत पुन ?) ॥११॥
 ऊर्ध्वं प्रसर्प्यं कतव्यः प्रचलद्विरसाङ्गुलि ।
 ।वदध्यादित्यमेवोक्तं वर्षधारानिरूपणम्

(कित्त्वधामियंतं तो तावमच्छन्ती च?) दर्शयेत् ।

पुष्पवृष्टिप्रपतेन प्रचलद्विरलाद्गुलिः ॥१३॥

कार्यं हस्तद्वयं वक्रं त्रयोऽप्यत्राधिकारिघः(?) ।

(कैतेव ?) + + चोत्तानं विधाय स्वस्तिरुं युध. ॥१४॥

कुर्वाणो विच्युतिं तस्य पत्त्वलं सम्प्रदर्शयेत् ।

पुष्पोपहारं (सष्पाणि?) ये चार्था भूतलस्थिता (:) ॥१५॥

तानुन्नमितवामभ्रूः किञ्चित्तदुद्वाहयञ्छिरः ।

तादशं हस्तपुष्पं तु कुर्यादविकृताननः ॥१६॥

अधोमुखं च तेनय कर्तव्या घटना मियः ।

संवृतं वाथ विशिलष्टं तारः + + + + ॥१७॥

दर्शनीयं च वदनमस्मिन्नविकृतं सदा ।

पात्यं छन्नं च कर्तव्यं संवतेन परस्परम् ॥१८॥

किञ्चिद्विनसमूर्धा च विधायाधोमुखौ तलौ ।

मिबिडं निबिडेनैव निधिकारमुजाम्बुजः ॥१९॥

उरसोऽप्रे तथोर्ध्वेन परावृत्ते च हस्तयोः ।

युगलेन मनशशक्ति प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥२०॥

गोप्यं वामेन गुप्तेन किञ्चिद्विनतमस्तकः ।

किञ्चिदाकुञ्चितां वामां भ्रुवं कृत्वा प्रदर्शयेत् ॥२१॥

पाश्वस्येन पताकेन (पाण्यङ्गद्वितयेन तु ।

अधिकस्येन पताकेन?) पाण्यङ्गद्वितयेन तु ॥२२॥

अविकारिमुखो वायोः कुर्यादभिनय ततः ।

नतोत्त + शिरास्तेन (द्विहित भ्रुकुटिमानके?) ॥२३॥

वेलामुर्धौ च मतिमान् पाणिपुष्पेन दर्शयेत् ।

पुरःस्थितेन वानेन दक्षिणेन तु पाणिना ॥२४॥

(तस्रुष्टे?) सर्पता स्तोकमुद्वाहितशिरा नरः ।

वेग प्रदर्शयेन्नित्यमविकारि दधन्मुखम् ॥२५॥

(इत्युश्वेनुश्च?) चलता हस्तयोर्द्वितयेन तु ।

मूर्ध्ना तदनुगेनैव तथैव विकृताननः ॥२६॥

क्षोभस्यारभिनयं कुर्याद्विस्ताभिनयकोविदः ।

(उधस्तुधो मुखेनावः यतःपरायंतापि च?) ॥२७॥

पताकादिचतुष्षष्टिहस्तलक्षणम्

चतुःषष्टिरिहेदानीं हस्तानामभिधीयते ।
 लक्षणं विनियोगश्च योगायोगविभागतः ॥१॥
 पताकस्त्रिपताकश्च तृतीयः कर्तरीमुखः ।
 अर्धचन्द्रस्तथारालः शुक्रतुण्डस्तथापरः ॥२॥
 मुष्टिश्च शिखरश्चैव कपित्थः खटकामुलः ।
 सूच्यास्य पद्मकोशाहि शिरसी मृगशीर्षकः ॥३॥
 काङ्गुलकालपद्मश्च चतुरो भ्रनरस्तथा ।
 हसास्यो हंसपक्षश्च सन्दशमुकुलावपि ॥४॥
 ऊर्णनाभस्ताम्रचूड इत्येषा चतुरन्विता ।
 हस्तानां विशतिस्तेषां लक्षणं कर्म चोच्यते ॥५॥
 प्रसाररिताप्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुलः स पताक इति स्मृतः ॥६॥
 उत्क्षिप्तेन शिरो यावत्पाणिना उरसा पुनः ।
 नतेन वामतः किञ्चिद् भ्रुकुटीकुटिलभ्रु च ॥७॥
 स्तोकावष्फारिताक्षेण प्रहारमभिनिर्दिशेत् ।
 प्रतापन तथोद्भूतो नरेसोप्रतेन च? ॥८॥
 तथैवाविकृतास्येन भालस्यः किञ्चिद् विचलितः करः ।
 पताकस्फोरिताक्षेण भ्रुकुटीकुञ्चितभ्रुवा ॥९॥
 कार्योऽहमिति गर्वः स्याच्चित्रशास्त्रविशारदः ।
 अयंयु वक्ष्यमाणेषु संपुतं चैनमाचरेत् ॥१०॥
 द्वितीयहस्तपुक्तो यः स हस्तः संपुतः स्मृतः ।
 (तत्राग्निस्त्रयणाचामः पुरतो क्षिणतः पुनः ?) ॥११॥
 ऊर्ध्वं प्रसर्प्य कतव्यः प्रचलद्विरस्ताङ्गुलिः ।
 विदध्यादित्यमेवोक्तं वर्यधारानिरूपणम्

(कित्वधामियंतं तो तावमच्छन्तौ च ?) दर्शयेत् ।

पुष्पवृष्टिप्रपतेन प्रचलद्विरलाङ्गुलिः ॥१३॥

कार्यं हस्तद्वयं ब्रह्म त्रयोऽप्यत्राधिकारिघः (?) ।

(कंतेव ?) + + चोत्तानं विधाय स्वस्तिकं बुधः ॥१४॥

कुर्वाणो विच्युति तस्य पत्वलं सम्प्रदर्शयेत् ।

पुष्पोपहारं (सध्वाणि ?) ये चार्या भूतलस्थिता (:) ॥१५॥

तानुन्नमितवामभ्रूः किञ्चिदुद्वाहयञ्छिरः ।

तादृशं हस्तयुग्मं तु कुर्यादविकृताननः ॥१६॥

अधोमुखं च तेनैव कतंव्या घटना मियः ।

संवृतं वायु विदिलष्टं तारः + + + + + ॥१७॥

दर्शनीयं च वदनमस्मिन्नविकृतं सदा ।

पाल्यं छन्नं च कतंव्यं संकतं परस्परम् ॥१८॥

किञ्चिद्विनसमूर्धा च विधायधोमुखौ तलो ।

निबिडं निबिडेनैव निविकारमुखाम्बुजः ॥१९॥

उरसोऽप्रे तथोर्ध्वेन परावृत्ते च हस्तयोः ।

युगलेन मनशक्ति प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥२०॥

गोप्यं वामेन गुप्तेन किञ्चिद्विनतमस्तकः ।

किञ्चिदाकुञ्चितां वामा भ्रुवं कृत्वा प्रदर्शयेत् ॥२१॥

पाश्वस्थेन पताकेन (पाण्यञ्जद्वितयेन तु ।

अधिकस्थेन पताकेन ?) पाण्यञ्जद्वितयेन तु ॥२२॥

अविकारिमुखो वायोः कुर्यादभिनयं ततः ।

नतोत्त + शिरास्तेन (द्विहित भ्रुकुटिमानके ?) ॥२३॥

बेलामुर्धौ च मतिमान् पाणियुग्मेन दर्शयेत् ।

पुरःस्थितेन वानेन दक्षिणेन तु पाणिना ॥२४॥

(तसृष्टे ?) सर्पता स्तोकमुद्वाहितशिरा नरः ।

वेग प्रदर्शयेन्नित्यमविकारि दधन्मुखम् ॥२५॥

(इत्युश्वेनुश्व ?) चलता हस्तयोर्द्वितयेन तु ।

मूर्ध्ना तदनुगेनैव तथैव विकृताननः ॥२६॥

क्षोभस्याभिनयं कुर्याद्विस्ताभिनयकोविदः ।

(उघस्तूघो भुक्तेनावः यतःपरार्थतापि च ?) ॥२७॥

पताकेनाभिनेतव्यो विधाय भ्रुकुटि मनाक् ।
 पाश्र्वव्यवस्थितेनोर्ध्वं चलदङ्गुलिना मुहुः ॥२८॥
 उत्साहनं विधातव्यमुन्नम्य च शिरोधराम् ।
 तिर्यग्बिष्फार्यमाणेन प्रभूतमभिनिदिशेत् ॥२९॥
 महतोऽभिनयः कार्यः पाश्र्वयोर्दृष्ट्यं सपिणा ।
 भ्रान्तेनोत्तानितेनाविकृतास्येन महाजनम् ॥३०॥
 रूपयेदुच्चमुच्चैः पताकेनैव पाणिना ।
 इतस्ततः प्रचलता दशयेत् पुष्कराहतिम् ॥३१॥
 (सत्ताक्षपेण वक्त्रेण चलयं + मुखेन च?) ।
 स्थितेन पाश्र्वयोस्तिर्यग् रिच्यमानेन दशयेत् ॥३२॥
 पक्षोत्क्षेपक्रियां नित्यं वक्त्रेण विकृतेन च ।
 उत्तानितेन वामेन विधृतेनेतरेण तु ॥३३॥
 पुरःप्रसपिणा धीतं हस्तानुगतदृष्टिना ।
 निघृष्टतलहस्तेन भ्रुकुट्या मृदितं पुनः ॥३४॥
 प्रघृष्टमेकरूपेण द्वितीयेन प्रसर्पता ।
 (तेन?) स्थोपरि हस्तेन निविष्टेन विधीयते ॥३५॥
 अन्योन्यघर्षणात् पिष्टं भ्रुकुट्या च प्रदर्शयेत् ।
 पाश्र्वंस्थितेन शैलेन्द्रं दूरविष्फारितेन च ॥३६॥
 प्रदर्शयेत् समुत्क्षिप्य मनाग् भ्रूलतिकां शनैः ।
 शैलधारणमन्योन्यसक्तनाभिमुखेन च ॥३७॥
 पाश्र्वयोः सम्प्रदेशयाधः कृतभ्रुकुटिना ततः ।
 कार्यमुत्क्षिप्यमानेन शैलप्रोत्पादनं तथा ॥३८॥
 शिरःप्रदेशसंस्थेन दूरमुत्तानितेन च ।
 समुन्नतभ्रुवा कार्या पर्वतोद्धरणक्रिया ॥३९॥

इति पताकहस्तः॥

पताके तु यदा वक्र नाभिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
 त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्याभिधीयते ॥४०॥
 (अयं + + अवि?) चलन्मध्याकनिष्ठिकः ।
 अत्रोहेन विधातव्यो नतमूर्ध्ना तथा मनाक् ॥४१॥
 उन्नामेन समुत्क्षिप्तपुरोभागेन चामुना ।

नमता शिरसा कुर्यात् तथावतरणक्रियाम् ॥४२॥
 पाश्वंतः सर्पता कायंममुनंब विसर्जनम् ।
 पराङ्मुखाणा (रयोग्र?) अ्रुफुटि विरचय्य वा ॥४३॥
 धारणं पाश्वंसंस्थेन प्रवेशोऽधो नतेन च ।
 प्रवेशं कुर्वताकारो (वेकुब्जमविकारिताः?) ॥४४॥
 उस्किप्ताङ्गुलियुग्मेन तथोत्तानेन चामुना ।
 उन्नामनं विधातव्यमविकारिमुखेन च ॥४५॥
 पाश्वंतो नमता क.यः प्रणामो नतमस्तर्कः ।
 निदर्शनं तथोद्वृत्तेनोर्ध्वाङ्गुलिशिखेन च ॥४६॥
 प्रसर्पितमुखस्याग्रे निदर्शनं विविधवचनं च ।
 उत्तानेना (भुमाङ्गुल्या इवहीत्वा?) नामिकाह्वया ॥४७॥
 मङ्गल्यानां समालम्भः पदार्थानां विधीयते ।
 पराङ्मुखेन शिरसः प्रदेशे सर्पता तथा ॥४८॥
 प्रदर्शयेच्छिरःसन्निवेशमेतेन पाणिना ।
 एतानि दर्शनीयानि सर्वाण्यविकृताननैः ॥४९॥
 हस्तद्वयेनोभयतः केशानासप्रवर्तिना ।
 उष्णीषमुकुटादीनि प्राप्नोतीति निरूपयेत् ॥५०॥
 कर्तव्यः श्रोत्रनासास्पिधाने तु समीपगः ।
 पाणिः कृतभ्रुकुटिना तथोर्ध्वस्थाङ्गुलिद्वयः ॥५१॥
 अधोमुखं प्रस्थिताभ्या (मङ्गुलीभ्यां) प्रदर्शयेत् ।
 चलाम्बां मुकुलाम्बां च हस्तस्यास्यैव षट्पदान् ॥५२॥
 दर्शयेत् पाणिपुग्मेन कदाचित् पक्षिणो लघून् ।
 पवनप्रभृतीश्चैव पदार्थानपरानपि ॥५३॥
 चलिताङ्गुलिना हस्तद्वयेना धो नतेन च ।
 अधोमुखेन वा स्रोतो दर्शयेत् सर्पता पुरः ॥५४॥
 ऊर्ध्वावस्थितिना गङ्गास्रोतः सूत्रनिभेन च ।
 अधोविनमता पाणिद्वितयेन प्रदर्शयेत् ॥५५॥
 पुरः प्रसर्पनैकेन चलता विकृताननः ।
 हस्तेन सर्पाभिनयं विदधीत विचक्षणः ॥५६॥
 षड्गुलिद्वितयेनाधोमुखेनाश्रुप्रमाजंनम् ।

कुर्यात् कनीनिकादेशसर्पिणा विनताननः ॥५७॥
 अथश्चाधं च सपन्त्या भालदेशे त्वनामया ।
 तिलकं रचयेदेकाम्भ्रम्य श्रूलतां शनः ॥५८॥
 तथा चंवानामिकया कार्या स्याद् रोचनाक्रिया ।
 भ्रालम्य रोचनां मूर्ध्नि तथैव च विचिक्षिपेत् ॥५९॥
 तथैव च विघातव्यमलकानां प्रदर्शनम् ।
 उत्तानितेन हासश्च त्रिपताकेन पाणिना ॥६०॥
 वदनस्याप्रतस्त्रियंगड्गुलिद्वयचालनात् ।
 त्रिपताकाद्गुलीभ्यां तु चलित्ताभ्यामुरोपतः ॥६१॥
 शिखण्डिशारिकाकाककोकिलादीन् प्रदर्शयेत् ।
 हस्तस्यानुगतां दृष्टि (त्रैलोक्य?) + + कारयेत् ॥६२॥

इतित्रिपताकः ॥

त्रिपताके यदा हस्ते भवेद पृष्ठावलोकनी ।
 तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥६३॥
 नमता संयुतेनेत स्ततः तञ्चरणं पदः ।
 (तेतस्य स्तंढलनंत्व हि युगस्य तदमातया?) ॥६४॥
 अधोमुखेन कतंव्यमनयेव च रङ्गणम् ।
 ललाटवतिना शृङ्खलं संयुतेनोन्नतभ्रुवा ॥६५॥
 प्रदर्शयेत् तदुल्लिखता लेख्यमभ्युन्नतभ्रुवा ।
 अधोमुखेन चंकेन तथाधो नमता मनाक् ॥६६॥
 दर्शयेत् पतनं चाधो गच्छता मरणं तथा ।
 नमतेतस्ततः शक्रविक्षेपेण(?) विवर्जितम् ॥६७॥
 पाणिना व्रजताघस्तात् कुञ्चितभ्रूनमच्छिराः ।
 न्यस्तं प्रदर्शयेत् (कार्यादिकसंयम्यमाचस्तं कुर्यान्निर्घाटनं तथा ॥
 पीनं बालद्रुमीः कञ्चुकरानुगा?) । इति कर्तरीमुखः ॥
 यस्याद्गुह्यस्तु विनताः सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ॥६८॥
 सोऽर्धचन्द्र इति प्रोक्तः करः कर्मस्य कथ्यते ।
 तेनोन्नतभ्रुरेकेन शशिलेखां प्रदर्शयेत् ॥७०॥
 मध्यमोपग्य + मायस्तं कुर्यान्निर्घाटनं तथा ।
 पीनं बालद्रुमाः कम्बु कलशा बलयानि च । ७१॥

प्रदर्शनीयान्येतेन संयुतेनेति चापरे ।

रशनाकुण्डलादीनां तलपत्रस्य चामुना ॥७२॥

कोटजघनयोश्चाभिनयस्तद्देशवतिना ।

अस्याप्यनुगता दृष्टिः कार्या सर्वत्र नतंकः ॥७३॥इति अर्धचन्द्रः ॥

प्राद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।

शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता भरालेऽङ्गुलयः स्मृताः ॥७४॥

प्रास्तृतेनाग्रतोऽनेन किञ्चिदभ्युत्थितेन च ।

सत्त्वशीण्डीर्धगाम्भीर्यधृतिकान्तोः प्रदर्शयेत् ॥७५॥

दिव्याः पदार्था ये चान्ये तानप्यविकृताननः ।

दर्शयेदुन्नतभ्रूश्च पाणिनानेन नतंकः ॥७६॥

आशीर्वाद तथैकेन स्त्रीकेशग्रहणे च यत् ।

निर्वणनं च सर्वाङ्गमात्मनो यद विधीयते ॥७७॥

उत्कर्षणं च तत् सर्वं कार्यमभ्युन्नतभ्रूवा ।

दर्शयेद्वस्तयुग्मेन प्रदक्षिणगतेन च ॥७८॥

विवाह संप्रयोगं च कौतुकानि बहूनि च ।

अङ्गुल्यग्रसमायोगरचितस्वस्तिकेन च ॥७९॥

परिमण्डलयातेन प्रादक्षिण्यं प्रदर्शयेत् ।

परिमण्डलसंस्थानं तथानेन महाजनम् ॥८०॥

द्रव्यं महीतले यच्च रचितं तत् प्रदर्शयेत् ।

दानं वारणमाह्वानमनेकवचनं तथा ॥८१॥

दर्शयेच्चलता तेन हस्तेनासंयुतेन च ।

खेदापनयनं कार्यं गन्धाघ्राणं तथामुना ॥८२॥

तत्प्रदेशे प्रवृत्तेन पाणिना नृत्तकोविदेः ।

योधितां विषये चैव पाणि प्रायेण युज्यते ॥८३॥

कर्माण्येतानि सर्वाणि त्रिपताकवदाचरेत् ।

नाहमित्यभिनेतव्यमास्पदेशस्थितेन च ॥८४॥

अस्थानुयायित्तो दृष्टि विदधीत भ्रूवो तथः ।

इत्यरासः ॥

भरालस्य घटा यक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ॥८५॥

शुकतुण्डः स विज्ञेयः कर्म चास्याभिधीयते ।

न त्वमित्यमुना तिर्यक् प्रसृतेन प्रदर्शयेत् ॥८६॥

व्यावृत्तेन तु हस्तेन न कृत्यमिति निर्दिशेत् ।
 प्रसारितेन पुरतो नमतताभिमुखं मुहुः ॥८७॥
 कुर्यादावाहनं तिर्यङ्मता तु विसर्जनम् ।
 व्यावृत्तेन तु हस्तेन न कृत्यमिति वारताम् ॥८८॥
 (श्रवक्षे नियोनियेक श्र?) परावृत्तेन शस्यते ।
 दृष्टिभ्रूवौ चानुगते हस्तस्यास्य समाचरेत् ॥८९॥ इति शुकतुण्डः ॥
 अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽप्रसंस्थिताः ।
 तासामुपरि चागुड्ढाः स मुष्टिरभिधीयते ॥९०॥
 एष प्रहारे व्यायामे कार्यः स भ्रुकुटिमुखैः ।
 पार्श्वस्थहस्तयुग्मेन निर्गमे तु विधीयते ॥९१॥
 यष्टचसिग्रहणे गात्रमर्दने स्तनपीडने ।
 असंयुतो विधातव्यो सुदृष्टिभ्रूवो तथा ॥९२॥ इति मुष्टिः ॥
 अस्मैव तु यदा मुष्टेरुर्ध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।
 हस्तः स शिखरो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥९३॥
 अयं वामो विधातव्यः कुशरश्मिधनुर्ग्रहे ।
 हस्तद्वयं व्याप्रियतो(?) सृणिग्रहणकर्मणि ॥९४॥
 शक्तिसंरमोक्षे तु सव्यहस्तः प्रयुज्यते ।
 पादोष्ठरञ्जने चैव चलितारङ्गुष्ठको भवेत् ॥९५॥
 अलकस्य समुत्क्षेपे तत्प्रदेशस्थितो भवेत् ।
 कुर्यादनुगतामस्य दृष्टिं भ्रूयुगलं तथा ॥९६॥ इति शिखरः ॥
 अस्मैव शिखराख्यस्य द्यङ्गुष्ठकनिपीडिता ।
 यदा प्रदेशिनी वक्रा स कपित्थस्तवा स्मृतः ॥९७॥
 चापतोमरचक्रासिशक्तिवज्रगदादिना ।
 एतेनान्यानि शस्त्राणि सर्वाण्यभिनयेद् बुधः ॥९८॥
 सत्यप्यभिनये जन्म + + + विक्षिपेन्मुहुः ।
 अत्रापि हस्तानुगत दृष्टिभ्रूकम शस्यते ॥९९॥ इति कपित्थः ॥
 उत्क्षिप्तवक्रा तु यदानामिका संकनीयसी ।
 अस्मैव तु कपित्थस्य तदासौ खटकामुखः ॥१००॥
 अनेन हीत्रं हृद्यं च नमतान्नं विधीयते ।

द्वाम्यामाकर्षणच्छत्रप्रग्रहाणा प्रदर्शनम् ॥१०१॥

एकेन च स्यादादशंधारण व्यञ्जन पुन ।

श्रवक्षेपसमुत्क्षेपी व्यावर्त्तेन तु खण्डनम् ॥१०२॥

श्रमता तु विधातव्यममुना परिषेपणम् ।

दोषदण्डग्रहे च वस्त्रान्तालम्बने तथा ॥१०३॥

कुशकेशकलापादिग्रहे स्रग्दामसग्रहे ।

दृष्टिभ्रूसहितो हस्त प्रयोक्तव्यो निचक्षण ॥१०४॥ इति खटकामुख ॥

खटकाल्पे यदा हस्ते तर्जनी सप्रसारिता ।

हस्त सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेय प्रयोक्तृभि ॥१०५॥

एतदीयप्रदेशिन्या व्यापार प्रायशो भवेत् ।

नतोऽर्वाक् कम्पितो लोलव्यालोद्वाहितकम्पमा ॥१०६॥

(ते स तत्र नत्र कर्मणि युज्यते ।

भ्रूमाया?) भिनयेच्चक्र जम्भित चलयानया ॥१०७॥

विलोलया पताकादीन् -- या ।

धूपदीपस्तुतावल्लीपल्लवान् बालपत्रमात् ॥१०८॥

(भ्रूमाया?) पुष्पमञ्जरीम् ।

चलया षक्रगमन चूलिकामुद्ध + + या ॥१०९॥

(सा बुधा चादाहु विधातधकम्पितपा?) ।

धूपदीपलतावल्लीपल्लवान् बालपत्रगान ॥११०॥

शिखण्डकान् मण्डल च नयन चोर्ध्वलोलया ।

तारकानासिकादण्डयष्टीरूध्वस्थयानया ॥१११॥

दृष्टिणो दशयेद वक्त्रासन्नयाधो नताग्रया ।

तिपडमण्डलया सर्वं तथा लोक प्रदर्शयेत् ॥११२॥

ग्रामे दीर्घे च दिवसे विदध्यादुन्नतामिमाम् ।

दिनमन्तीं पुन कुर्यादपराह्लुप्रदर्शने ॥११३॥

कतव्या घटनाभ्याशे सा कुञ्चितविजृम्भिता ।

ग्रहगुलि नूततत्त्वज्ञैर्वाक्यार्यस्य निरूपणे ॥११४॥

सोऽय तदिति निर्देशे प्रसूतोत्तानकम्पिता ।

रोष प्रकम्पिताप्राच हस्तेनाभ्युन्नतेन च ॥११५॥

प्रसूताप्रेण नमता च कतव्या स्येदरूपणे ।

कुन्तलाङ्गदगण्डानां कुण्डसानां च रूपणे ॥११६॥

तद्देशवर्तिनी कार्या प्रचलन्ती च सा मुहुः ।

ललाटसंवृत्तोद्धृता कार्याहमिति रूपणे ॥११७॥

प्रसारितोन्नमिता या रिपूद्देशे विधीयते ।

कार्या प्रकम्पिनी साग्रे चोप्रकोपप्रदर्शने ११८॥

कोऽसावित्यपि निर्देशे कार्या तिर्यग्विनिर्गमा ।

कणकण्डूयने शब्दश्रवणे श्रोत्रसध्रया ॥११९॥

कार्ये हस्तद्वयाङ्गुल्यो संयुते संमुखे युते ।

वियोगे विघटन्त्यौ तु कलहे स्वस्तिकाकृती ॥१२०॥

(चतुर्धनिता?) कार्ये परस्परनिपीडने ।

ऊर्ध्वाप्रचलिता यावत् कर्तव्यं के+वर्णने ॥१२१॥

कुर्याद् दृशं भ्रूवो चास्य हस्तस्यानुगते बुधः ।

इति सूचीमुखः ॥

यस्याङ्गुल्यस्तु विरलाः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ॥१२२॥

ऊर्ध्वाश्च सङ्गताप्राश्च स भवेत् पद्यकोशकः ।

श्रीफलस्य कपित्थस्य ग्रहणं तेन रूपयेत् ॥१२३॥

बीजपूरकमुत्पानामन्येषामपि दर्शनम् ।

कार्ये फलानां तत्तुल्यरूपेणोर्ध्वस्थितेन च ॥१२४॥

कुर्यात् प्रसारितास्येन योषित्कुचनिरूपणम् ।

कुर्याद् दृष्टिभ्रूवो चास्य हस्तस्यानुगते बुधः ॥१२५॥ इति पद्मकोशकः ॥

मङ्गुल्यः संहताः सर्वाः सहाङ्गुष्ठेन यस्य तु ।

तथा निम्नतलाश्चैव स तु सर्पशिराः करः । १२६॥

वृत्तानित तु कुर्वीत सेचनोदकदानयोः ।

अयोमुख विचलितं भुजगस्य गतौ पुनः ॥१२७॥

(विधात द्विगुणां वामबाहुतस्थिशरादधः?) ।

विदध्यात् सर्पशिरसा हस्तेनास्फोटनक्रियाम् ॥१२८॥

रचितभ्रूकुटिः कुर्यादेवं तिर्यक्छिरो दधत् ।

पुरतोऽधोमुखेनेभकुम्भास्फालनमाचरेत् ॥१२९॥

दृष्टिभ्रू सहिता कार्या हस्तस्यास्यानुयायिनी । इति सर्पशिराः ॥

अयोमुखीनां सर्वांसामङ्गुलीनां समागतिः ॥१३०॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वं तदासौ मृगशीर्षकः ।

इह साम्प्रतमस्त्यद्यत्यत्र चैनं प्रयोजयेत् ॥१३१॥

स्याच्छस्त्रालम्बने तिर्यगुत्क्षिप्तश्चाक्षपातने ।

स्वेदापमार्जने कार्योऽधोमुखस्तत्प्रदेशगः ॥१३२॥

कुट्टामते संचलितः कतंव्योऽधोमुखश्च सः ।

अस्यानुपायिनी दृष्टिः पाणेः कुर्याद् भ्रुवोः ॥१३३॥ इति मृगशीर्षकः ॥

त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठका मताः ।

काङ्गुलेऽनामिका वक्रा तथाचोर्ध्वा कनोयसी ॥१३४॥

तेनोत्तानेन कर्कन्धूप्रभृतीनि प्रवर्शयेत् ।

तरुणानि फलान्यन्यद् वस्तु किञ्चिच्च यत्तद्यु ॥१३५॥

वाक्यान्यङ्गुलिबिक्षेपैः स्त्रीणां रोपकृतानि च ।

मुक्तामरकतादीनां रत्नानां च प्रदर्शनम् ॥१३६॥

हस्तेनानेन कतंव्यं भ्रुवो चोत्सृष्टदृष्टिगे ।

इति काङ्गुलः ॥

आर्वातिन्यः करतले यस्याङ्गुत्यो भवन्ति हि ॥१३७॥

पाशवागता विकीर्णाश्च सोऽल्पघ्नः प्रकीर्तितः ।

तिर्यक् पुरःस्थितः कार्यो हस्तोऽयं प्रतिषेधने ॥१३८॥

कस्य त्वमिति नास्तीति वाक्ये शून्ये च धीमता ।

आत्मोपन्यसने स्त्रीणां सन्देशे चोच्छ्रितो भवेत् ॥१३९॥

अस्य चानुगता दृष्टिर्धिपातघ्ना भ्रुवो तथा ।

इत्यल्पघ्नः ॥

अङ्गुल्यः प्रसृतास्तिस्त्रस्तथाचोर्ध्वा कनोयसी ॥१४०॥

तासां मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः स करश्चतुरः स्मृतः ।

अधोमुखः प्रचलितो (मतस्येन ततस्कया?) ॥१४१॥

दिनये च नये चायं कार्योऽभिनयवेदिना ।

नेपुण तून्नतशिराः सत्त्वे कृत्योन्नतां भ्रुवम् ॥१४२॥

विवध्याच्चतुरं हस्तमुत्तानं नियमे पुनः ।

किन्तु भ्रुवं च फुटिर्त्वा दिनयं प्रति नाचरेत् ॥१४३॥

अधोमुखेन हस्तेन तेन बालं प्रदर्शयेत् ।

बालप्रदर्शने कुर्याद् मृकुटीदिनतं शिरः ॥१४४॥

तेनोत्तानेन यत्नता दशयेदातुरं नरम् ।

तिर्यक् प्रसर्प्य सूतानो ग्रहिश्चायिकृताननैः ॥१४५॥

सत्ये चानुमती चैव हस्त एव विधीयते ।

एवमेव प्रयोक्तव्यो युक्त पथ्ये शमे यमे ॥१४६॥
 द्वाभ्यामेकेन वा स्तोकं मण्डलावस्थितेन च ।
 विचारितं प्रयोक्तव्यं विहृतं लज्जितं तथा ॥१४७॥
 वदनं तत्र कतं व्यमविकार्यं नतभ्रुवा ।
 विर्ताकिनमुरोम्यर्णं मण्डलावस्थितेन तु ॥१४८॥
 ग्रधोमुखेन पुरतः कार्यं विद्विलष्यता तथा ।
 मुखं चाधिकृतं तत्र कायमभ्युन्नते भ्रुवौ ॥१४९॥
 शिरस्तु वामतो (तत्र नतं च पुनः?) ।
 उभाभ्यां नयनाभ्यां तु मृगकर्णप्रदर्शनम् ॥१५०॥
 कार्यं तद्देशवर्तिभ्यां सभ्रूक्षेपं विचक्षणः ।
 उत्तानेन युतेनाय पत्राकारं प्रदर्शयेत् ॥१५१॥
 हस्तेन चंतुराख्येन विनमय्य भ्रुवं मनाक् ।
 लीलां रति स्मृति बुद्धि संज्ञामायाविचारणाः ॥१५२॥
 सङ्गतं प्रणयं शौचं माधुर्यं भावमक्षमम् ।
 पुष्टि (सविच?) शीलं च चातुर्यं मादवं सुखम् ॥१५३॥
 प्रश्न वार्ता च वेणुं च युक्ति दाक्षिण्ययौवने ।
 विभवाखिभवौ स्तोकं सुरतं शाद्वलं मृदु ॥१५४॥
 गुणागुणौ गृहा दारा वर्णा नानाविधाश्रयाः ।
 चतुरेणाभिनेतव्यास्ते सर्वेऽपि यथोचितम् ॥१५५॥
 क्वचित् प्रभावता क्व,पि (भ्रमता?) मृदुता क्वचित् ।
 प्रतीतिर्जायतेऽर्थस्य यस्य यस्य यथा यथा ॥१५६॥
 प्राज्ञस्तथा तथा शीर्षेऽभिनेयान्युक्तपाणिना ।
 भ्रूदृष्टि (चक्रुरगोश्च?) कार्यास्तदनुसारतः ॥१५७॥
 मण्डलस्थेन हस्तेन पीतं रक्तं च दर्शयेत् ।
 किञ्चिन्नतभ्रूः शिरसा परिमण्डलितेन च ॥१५८॥
 तेन प्रदर्शयेत् कृष्णं नीलं च परिमृद्नता ।
 चतुरेण कपोतादीन् वर्णान् स्वाभाविकेन च ॥१५९॥ इति चतुरः ॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसंदंशो वक्रा चैव प्रवेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णं द्वे अङ्गुल्यौ अमरे करे ॥१६०॥
 कुमुदोत्पलपद्मानां ग्रहणं तेन पाणिना ।

तथैव दीर्घवृत्तानामन्येषामपि रूपयेत् ॥१६१॥
 कर्णपूरो विधातव्यः कर्णदेशे स्थितेन च ।
 दृष्टिभ्रूवौ चाभिनये तेषां कार्ये करानुगे ॥१६२॥ इति भ्रमरः ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रैताग्निस्या निरन्तराः ।
 भवेद्युहंसवक्त्रस्य शेष द्वे सम्प्रसारिते ॥१६३॥
 किञ्चित् प्रस्पन्विताङ्गुष्ठेनामुनोत्क्षिप्य च भ्रूवौ ।
 निस्सारमल्पं सूक्ष्मं च दर्शयेन्मृदुलं लघु ॥१६४॥
 कर्तव्योऽभिनये चेषां दृग्भ्रूवौ च करानुगे । इति हंसवक्त्रः ॥
 श्रद्गुल्यः प्रसृतास्तिलस्तयाचोर्ध्वा कनीयसी ॥१६५॥
 श्रद्गुष्ठः कुञ्चितदचं च हंसपक्ष इति स्मृतः ।
 उत्तानेन बहिस्तियद् निवापजलमोक्षणम् ॥१६६॥
 कर्तव्यं तेन गण्डस्य रूपस्य गण्डवर्तनम् ।
 कुर्वीत् चैनमुत्तान भोजने च प्रतिग्रहे ॥१६७॥
 तथाचमनकार्ये च कर्तव्योऽयं द्विजन्मनाम् ।
 श्रधस्तादन्तयोरेनं कुर्यात् स्वस्तिकयोगिनम् ॥१६८॥
 किञ्चिन्नतेन शिरसा + + + ।
 उभाभ्यां पाश्वयोस्तिर्यग्धैताभ्यां स्तम्भदर्शनम् ॥१६९॥
 कुर्वीतकेन रोमाञ्च वामबाहुप्रसर्पिणा ।
 सवाहनेऽनुलेपे च स्पर्श तद्देशवर्तिनम् ॥१७०॥
 विषादे विभ्रमे स्त्रीणां स्तनान्तःस्थं यथारसम् ।
 श्रधस्तलं प्रयुञ्जीत तथैवं हनुधारणे ॥१७१॥
 श्रध्यानुयायिनीं दृष्टि पाणेः कुर्याद् भ्रूवौ तथा । इति हसपक्षः ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठसन्देशस्त्वरालस्य यदा भवेत् ॥१७२॥
 श्राभुग्नतलमध्यश्च सन्देश इति स स्मृतः ।
 स चाप्रमुखपाश्वानां भेदेन त्रिविधो भवेत् ॥१७३॥
 तं पुष्पावचये पुष्पप्रथने च प्रयोजयेत् ।
 तृणपणग्रहे केशसूत्रादेश्च परिग्रहे ॥१७४॥
 शिल्पिकादेशग्रहणे त्वग्रसंदाकं स्थिरम् ।
 आकर्षणे तथा कृष्णे वृन्तात् पुष्पस्यचोद्धृते ॥१७५॥
 विदध्यादेवमेवं शलाकादिनिरूपणे ।

रोवे धिगिति वाक्ये च बहिर्भागप्रसर्पिणम् ॥१७६॥

(यज्ञोपचितं?) तत्प्रदेशे स्थितेन च ।

उत्तानेनोरसोऽग्रे तु संयुतेन च वेधनम् ॥१७७॥

(वचनं बलहा किञ्चित् समध्येनाधोमुखेन च ?) ।

ग्रहणं गुणसूत्रस्य वाणलक्षणिरूपणम् ॥१७८॥

ध्यानं योगं च हृद्देशवर्तिना संप्रदर्शयेत् ।

स्तोकाभिनये कर्तव्यः संयुतस्तूरसः पुरः ॥१७९॥

कुत्सासूयाकोमलेषु सदोषवचनेषु च ।

विवर्तिताग्रः कर्तव्यो वामो विघटितो मनस्क ॥१८०॥

प्रवालचरने वर्तिग्रहणे नेत्ररञ्जने ।

भ्रालेख्ये चैव कर्तव्यस्तथालक्तकपीडने ॥१८१॥

अस्य भ्रुवौ च दृष्टिं च कुर्यादनुगतां ततः ।

इति सन्दंशः ॥

समागताप्रसहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति द्वि ॥१८२॥

ऊर्ध्वं हंसमुखस्येव स भवेन्मुकुलः करः ।

कर्तव्यः संहतोऽघ्रातो मुकुलाम्मोरुहादिषु ॥१८३॥

पुरः प्रसर्प्योच्चलितः कर्तव्यो विटक्षुम्बकः ।

इति मुकुलः ॥

पद्यकोशस्य हस्तस्य त्वङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ॥१८४॥

ऊर्णनाभः स विज्ञेयश्चौर्यकेशप्रहादिषु ।

चौर्यकेशग्रहे चैव कर्तव्योऽधोमुखः करः ॥१८५॥

शिरःकण्डूयने मूर्ध्नः प्रदेशे प्रचलन्मुहुः ।

तिर्यंग्वर्तो विधातव्यः कुष्ठव्याघ्रेनिरूपणे ॥१८६॥

अधोमुखः स्थितेनाघः सिंहव्याघ्रादिरूपणे ।

कार्यो भ्रुकुटिचक्ष्रेण संयतोऽस्य ग्रहस्तथा ॥१८७॥

अत्रापि दृष्टिभ्रूकमं प्राग्बदेय विधीयते ।

इत्पूर्णनाभः ॥

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो षक्रा चैव प्रदेशिनी ॥१८८॥

मृगथ्यालादिविघ्रासे बालसन्धारणे तथा ।

अयं हस्तो विधातव्यो भस्मिने भ्रुकुटोयुतः ॥१८९॥

सिंहव्याघ्रादियोगे च विच्युतः शब्दवान् भवेत् ।

दृष्टिभ्रूवौ च कर्तव्ये नि त्यमस्यानुगे युधः ॥१९०॥

अपरः छिदितासंज्ञो हस्तोऽयं परिकीर्तितः ।

इति ताम्रचूडः ॥

प्रसंयुतानां हस्तानां चतुर्विंशतिरोरिता ॥१६१॥

त्रयोऽशाथ कथ्यन्ते संयुता नामलक्षणः ।

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥१६२॥

खटकावधमानश्चाप्युत्तङ्गनिघधावपि ।

डोलः पुष्पपुटस्तद्वन्मकरो गजदन्तकः ॥१६३॥

अवन्तिथाभिधानश्च बधमानस्तथापरः ।

प्रयोदशैते कथिता हरताः संयुक्तसंज्ञिताः ॥१६४॥

पताकाभ्यां तु हस्तान्यां संज्ञेयात् सोऽञ्जलिः स्मृतः ।

शिरश्च विनतं किञ्चित् तत्र कार्यं विपश्चिता ॥१६५॥

कार्यो गुरुनमस्कारो मुखस्यासन्नवर्तिना ।

वक्ष स्थितेन मित्राणां न स्थाननियमः स्त्रियाः ॥१६६॥ इत्यञ्जलिः ॥

उभान्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसङ्ग्रहात् ।

हस्तः कपोतनामा स्यात् कर्म चास्याभिधीयते ॥१६७॥

कुर्यान् प्रणमनं वक्ष स्थितेन तु नमस्चिराः ।

गुरुगंभावर्णं कुर्यात् तेन शीतं भयं तथा ॥१६८॥

विश्वस्याभ्युपगमे चापमित्यभिधीयते ।

तेनैतत् गुलिसंघृष्यमाणमुक्तेन पाणिना ॥१६९॥

एतावदिति नेदानीं कृत्यं चेति प्रदर्शयेत् ।

इति कपोतः ॥

अष्टगुणो यस्य हस्तस्यान्योन्याभ्यन्तरनिःसृताः ॥२००॥

स षोडश इति ज्ञेयः करः कर्मास्य कथ्यते ।

रागुणतशिरा, किञ्चिदुत्क्षिप्तभ्रूश्च जूम्भणम् ॥२०१॥

अनेनैवाङ्गमर्द्धं च कामार्तानां निरूपयेत् ।

इति कर्कटः ॥

मणिवन्धनविन्यस्तावरात्तो स्त्रीप्रयोजितौ ॥२०२॥

उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ।

समन्ततस्तदूर्ध्वं च विस्तीर्णं च वनूनि च ॥२०३॥

श्रुतयो यगनं मेघाः .....? ।

इति स्वस्तिकः ॥

खटकः खटके न्यस्तः खटकावधमानकः ॥२०४॥

शृङ्गारार्थं प्रयोक्तव्यः परावृत्तस्तथापरः ।

बाधो दिग्गतौ नक्षत्रमूर्धा + तत्प्रमाणतः ॥२०५॥

इति खटकः ॥

एतौ तु विपर्यस्तावृत्तानौ वयनागनी ।

उत्तानौ च तत्र + स्वस्तिकेण चरः ॥२०६॥

उत्सङ्गसंज्ञा स्थातां हस्तौ तत्कर्म चोच्यते ।

विनियोगस्तयोः कार्यं. (वालाकः प्रहरेणः तु?) ॥२०७॥

विधातव्याविमौ हस्तौ स्त्रोणामीर्ष्यायिते तथा ।

दक्षिणं वापि वाम वा न्यस्येत् कूर्पेरमध्यगम् ॥२०८॥ इत्युत्सङ्गः ॥

ध्रंसौ प्रशियिलौ मुक्तौ पताकी तु प्रलम्बितौ ।

यदा भवेतां करणे स दोल इति संस्मृतः ॥२०९॥ इति दोलः ॥

यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।

द्वितीयः पाश्वर्यश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः (पराणि च ॥२१०॥

ग्रास्यान्यथो यानि यानि?) द्रव्याप्येतेन दर्शयेत् ।

जलादानापयने कुर्यात् + + + + + ॥२११॥ इति पुष्पपुटः ॥

पताकी तु यदा हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ।

उपर्युपरि विन्यस्तौ तदासौ मकरध्वजः ॥२१२॥ इति मकरः ॥

कूर्परे सन्धितौ हस्तौ यदा स्तां सर्पशीर्षकौ ।

गजदन्तः स विज्ञेयः करः कर्मास्य तस्य च ॥२१३॥ इति गजदन्तः ॥

शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्याभिमुखाञ्चितौ ।

शनैरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्य इति स्मृतः ॥२१४॥

उत्कण्ठाप्रभृतीनि च कुर्यादितेन हस्तेन ।

इत्यवहित्यः ॥

हंसपक्षस्थितौ यदि स्थातां पूर्वमुक्तौ पराङ्मुखौ ॥२१५॥

वर्धमानः सः विज्ञेयः कर्म चास्य निगद्यते ।

इतिवर्धमानः ॥

.. .... लक्षणम् भ्रष्टम् ॥२१६॥

इति निषधः ॥

एतेषां नृत्तहस्तस्येऽप्यभिनीत्युपयोगिताम् ।

समा + + जितां तत्र स्वयमभ्युह्य कल्पयेत् ॥२१७॥

चेष्टयांगेन हस्तेन प्रयोगः सत्त्वरूपि ।

गण्डोष्ठनामापाश्वर्योऽवपादचारादिभिस्तथा ॥२१८॥

यथा यथा प्रतीतिः स्यात् प्रयतेत तथा तथा ।

कृतानुकरणं ..... ॥२१९॥

नृत्त हस्तः—लक्षणं नृत्तहस्तस्य मृदातीमभिधीयत

चतुरश्री तयोद्भूतो स्वस्तिको विप्रकीर्णको ॥२२०॥

पञ्चकोशामिधानी धाप्यरात्तल्लटकागुलौ ।

ध्यायिद्वयमङ्गको सूचोमृगरेचितमङ्गदी ॥२२१॥

अधरेचितमङ्गो तु तययोत्तानवञ्चितौ ।

पल्लवाद्यो करो चाथ केशवन्धो लताकरो ॥२२२॥

करिहस्तौ तथा पक्षवञ्चिनाद्यौ तत परम् ।

पक्षप्रद्योतकौ चैव तथा गरुडपक्षकौ ॥२२३॥

ततश्च वण्डपक्षाख्याध्वमण्डलिनी तत ।

पाश्वर्मण्डलिनी तद्वदुरोमण्डलिनावपि ॥२२४॥

अनन्तर करो जेषावुर पाश्वर्धमण्डली ।

मुष्टिकस्वस्तिहाद्यौ च मलिनीपद्मबोशकौ ॥२२५॥

ततश्च कथितौ हस्तावलपल्लवरौल्वणौ ।

ललितौ घटिताद्यावित्येकान्निशदीरिता ॥२२६॥

पुरस्ताव वक्षसो हस्तौ प्रवेशेऽण्टाङ्गुले स्थितौ ।

समाङ्कूपरासौ तु रामुखौ लटकामुखौ ॥२२७॥

चतुरथाविति प्रोक्तौ नृत्तहस्तविशारदौ । इति चतुरथौ ॥

ताथेव हसपक्षाद्यौ व्यावृत्तिपरितनात् ॥२२८॥

नीतौ स्वस्तिकता पश्चात् च्यावितौ मण्डियन्धनात् ।

विप्रकीर्णविति प्रोक्तौ नृत्ताभिन्नयज्ञोविद ॥२२९॥ इति विप्रकीर्णौ ॥

ताथेव हसपक्षाद्यौ कृत्वा व्यावृत्तनक्षिपान ।

अक्षपल्लवता नीतौ ततश्च परियतितौ ॥२३०॥

विधायोद्धमणौ हस्तौ काठ्यौ पद्मकोशकौ । इति पद्मकोशकौ ॥

पुनरियतित कृत्वा परियननक तत ॥२३१॥

अराल दक्षिण कुर्याद वाम च लटकासुखम् ।

लटकाद्यास्त्रयो हस्ता स्वक्षेत्रसौ विधीयते ॥२३२॥

भुजासक्परं सार्धं कुटिलावर्तितौ गदा इत्यराललटकामुखौ ॥

हस्तावधोमुखतत्तावाविद्धावृद्धताद्युभौ ॥२३३॥

विगतौ नामतो विद्यादिमायाविद्वङ्कप्रयो ।

आविद्धवक्त्रकौ चैव गदायेष्टनयोगत ॥२३४॥ इत्याविद्धवक्त्रकौ ॥

गदा तु सपक्षिरसौ तलस्याङ्गुष्ठकौ करो ।

तिथवस्थौ प्रसृताद्यौ च सूच्याद्यौ करो तदा ॥२३५॥ इति सूचीमुखौ ॥

हस्तौ सूचिमुखावेव मण्डियन्धनदिचतुर्णौ ।

व्यावृत्तिपरिवृत्तिभ्यां यतितौ तदा तरम् ॥२३६॥

हसपक्षस्थमागीय कु ई वमलपरितिताम् ।

तथा इतभ्रमो कृत्वा रेचिनी पाश्वयो दात् ॥२३७॥

प्रकथनम्

वास्तु-शास्त्रीय-ग्रन्थेषु चित्रशास्त्रप्रतिपादकानां ग्रन्थानामतीव वैरल्य-
मस्ति । तेषु सर्वप्रख्याततमं पुराणे विष्णु-धर्मोत्तरे चित्रसूत्रं तु सर्वे जानन्त्येव
नम्रजित-चित्रलक्षण मूलरूपेण नोपलभ्यते । वास्तु-शास्त्रीय-ग्रन्थेषु च त्रयो
ग्रन्था एव चित्रशास्त्रं प्रतिपादयन्ति—समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तु शास्त्रम्,
अपराजित पृच्छा, शिल्प-रत्नञ्च ।

मानसोत्सासापराभिधऽभिलषितार्थचिन्तामणावपि आलेख्यकर्म मुदुढ
निहृष्यते । अतः ग्रन्थपञ्चकमिदमालोडय चित्रलक्षणमिदं संकलितम् । यश्च
विषयविभागं प्रपञ्चितं, या च नवीना सरणिरासादिता, यश्च प्रबन्धप्रवाहः
प्रवर्तितः तेन सर्वेणाशामे ग्रन्थोऽयं मौलिक इव समुत्पत्स्यते, विश्वविद्यालयीय-
बलाद्यात्राणाञ्च कृते पाठ्यपुस्तकमिवोपकरिष्यते ।

समराङ्गणीयश्चित्र-खण्डोऽत्र परिशिष्टे निष्कासितः केवलं टिप्पणीभि
त्रियया निर्दिष्टाः यतोहि पञ्चमे खण्डे अविफल भागः समराङ्गणीय-
निवेशित पूर्वमेव प्रकाशितरिति दिक् ।

विषयानुक्रमणी

विषयाः	पृष्ठाङ्का.
प्राक्कथनम्	१२८
विषयानुक्रमणी	१२९-३०
चित्रप्रशंसा	१३१-३२
चित्रोत्पत्तिः	१३२
चित्र नृत्य गीतञ्च	१३२-३३
पङ्क्तं चित्रम्	१३३
चित्रप्रकाराणि	१३३-३४
चित्रोद्देशाः चित्रविषयाः वा	१३४-३६
चित्राङ्गानि	१३६
भूमिवन्धन चित्रभित्तिर्वा	१३६-३७
लेप्यकर्म	१३७-४०
अण्डकवर्तनम्	१४०
चित्रकर्मणि देवादीनां शरीरप्रमाणादि-	१४१-४५
अ. शरीरप्रमाणम्	१४१
ब. हस्तादि-पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्	१४१
स. चित्रकर्मणि मूर्त्यवयव-प्रमाणम्	१४१-४२
य. चित्रकर्मण्यङ्गप्रत्यङ्गमानेन स्त्रीणां निर्माणम्	१४२-४३
र. तेनैव सामान्यमानवर्णनम्	१४३-४४
ल. चित्रकर्मणि देवतानेत्राद्यङ्गवर्णनम्	१४४-४५
नानावर्णानुगता शुभाकारविहाराः ऋज्वागतसाचीकृताद्यनेक- भेदोपसहिताश्चित्रकर्मणो नवभेदाः	१४५-४९
चित्रे देवतुपपिगन्धर्वदेत्यदानवादीनां सपरिच्छदानां निर्माण- देशविशेषानुरूपसंनयनयानवेगसरित्सागरवाहनशैलशिखर- सद्वीपभूमण्डलशङ्खपद्मनिधिचन्द्रनक्षत्ररात्रिसन्ध्यादिनिर्माणम्	१४९-५५

विषया

पृष्ठाङ्क

१४.	विलेखा-लक्षणम्	१५५
१५.	वर्णिका	१५५-५६
१६.	चित्रलेखन विधि	१५६
१७.	अ. घटनानिधि ब. पट्टपत्रवर्तनादिप्रकारश्च	१५६-५७
१८.	चित्रपत्रोत्पत्ति	१५७-५९
१९.	कण्टकलक्षणम्	१५९-६१
२०.	चित्ररमंगि वर्णभेदः—सुद्ववर्णमिश्रवर्णदिशश्च स्वर्णप्रयोगोऽपि	१६१-६६
२१.	चित्रेषु रमोन्मेष —रम-चित्राणि	१६६-६८
२२.	चित्रदोषाः	१६८
२३.	चित्रगुणा.	१६८-६९
२४.	चित्रकार	१६९
	सन्ध्यामर्तुग्रन्थसमापनम्तय.	१६९-७०

चित्रलक्षण

१ चित्रप्रशसा

(i) वि०घ०

(ii) स० सू० ७१

(iii) अ० पू० २२४

कलाना प्रवर चित्र धर्मकामार्थमोक्षदम् ।

मङ्गल्य प्रथम चैतद्गृहे यत्र प्रतिष्ठितम् ॥

यथा सुमेरु प्रवरो नगाना ।

यथाण्डजाना गरुड प्रधान ।

यथा नराणा प्रवर क्षितीश—

स्तथा कलानामिह चित्ररूप ॥

चित्र हि सर्वशिल्पाना मुख लोकस्य च प्रियम्

चित्रमूलोद्भव सर्व त्रैलोक्य सचराचरम् ।

ब्रह्माविष्णुभवाद्याश्च सुरासुरनरोरगा ॥

स्थावर जङ्गम चैव सूर्यचन्द्रौ च मेदिनी ।

चित्रमूलोद्भव सर्व जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥

वृक्षगुल्मलातावल्ग्वस्वेदजाणुजरायुजा ।

सर्वे चित्रोद्भवा वत्स भूधरा द्वीपसागरा ॥

चतुरशीतिलक्षाणि जीवयोनिरनेकधा ।

चित्रमूलोद्भवा सर्वे ससारद्वीपसागरा ॥

श्वेतरवतपीतकृष्णा वर्णं वै चित्ररूपका ।

तनौ च नखकेशादि चित्ररूपमिवाम्भसाम् ॥

भगवान् भवरूपश्च पश्यतीद परात्परम् ।

आत्मवद्वै सर्वमिद ब्रह्मतेजोऽनुपश्यताम् ॥

पश्यन्ति भावरूपश्च जले चन्द्रमम यथा ।

तद्वच्चित्रमय सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मवादिन ॥

विश्व विश्वावतारश्च त्वनाद्यन्तश्च सम्भवेत् ।

आदिचित्रमय सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मचक्षुषा ॥

शिवशत्रुनेर्यथारूप ससारे मृष्टिकोद्भव ।

चित्ररूपमिद सर्वं दिन रात्रिस्तथैव च ॥

निमिषश्च पत्र घञ्चो याम पक्षव एव च ।

मासाश्च शतवर्षश्चैव काल भवत्सारादिव ॥

चित्ररूपमिद सर्वं भवत्सारगुणादिवम् ।

विषया.

पृष्ठाङ्क.

१४.	विलेखा-लक्षणम्	१५५
१५.	वर्तिका	१५५-५६
१६.	चित्रलेखन विधिः	१५६
१७.	अ. वर्तनाविधिः ब. पट्टपत्रवर्तनादिप्रकारश्च	१५६-५७
१८.	चित्रपत्रोत्पत्तिः	१५७-५९
१९.	कण्टकलक्षणम्	१५९-६१
२०.	चित्रकर्मणि वर्णभेदः—शुद्धवर्णमिश्रवर्णगदियश्च स्वर्णप्रयोगोऽपि	१६१-६६
२१.	चित्रेषु रमोन्मेष —रम-चित्राणि	१६६-६८
२२.	चित्रदोषाः	१६८
२३.	चित्रगुणाः	१६८-६९
२४.	चित्रकारः	१६९
	ग्रन्थकर्तृग्रन्थसमापनस्तवः	१६९-७०

चित्रलक्षणे

१ चित्रप्रशसा

(I) वि०घ०

(II) स० सू० ७१

(III) अ० पृ० २२४

कलाना प्रवर चित्र धर्मकामार्थभोक्षदम् ।
 मङ्गल्य प्रथम चैतद्गहे यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
 यथा सुमेरु प्रवरो नगाना ।
 यथाण्डजाना गरुड प्रधान ।
 यथा नराणा प्रवर क्षितीश—
 स्तथा कलानामिह चित्ररूप ॥
 'चित्र हि सर्वंशिल्पाना मुख लोकस्य च प्रियम्'
 चित्रमूलोद्भव सर्व त्रैलोक्य सचराचरम् ।
 ब्रह्मविष्णुभवाद्याश्च सुरासुरनरोरगा ॥
 स्यावर जङ्गम चैव सूर्यचन्द्रौ च मेदिनी ।
 चित्रमूलोद्भव सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 वृक्षगुल्मलातावल्ल्य-स्वेदजाणुजरायुजा ।
 सर्वे चित्रोद्भवा वत्स भूधरा द्वीपसागरा ॥
 चतुरशीतिलक्षाणि जीवयोनिरनेकधा ।
 चित्रमूलोद्भवा सर्वे सप्तारद्वीपसागरा ॥
 श्वेतरक्तपीतकृष्णा वर्णं वै चित्ररूपका ।
 तनौ च नखकेशादि चित्ररूपमिवाम्भसाम् ॥
 भगवान् भवरूपश्च पश्यतीद परात्परम् ।
 आत्मवद्वै सर्वमिदं ब्रह्मतेजोजुपश्यताम् ॥
 पश्यन्ति भावरूपैश्च जने चन्द्रमस यथा ।
 तद्वच्चित्रमयं सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मवादिन ॥
 विद्व विश्वायतारश्च त्वनाद्यन्तश्च सम्भवेत् ।
 आदिचित्रमयं सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मचक्षुषा ॥
 शिवशम्भोर्ययारूप समारे मृष्टिकोद्भव ।
 चित्ररूपमिदं सर्वं दिन रात्रिस्तयैव च ॥
 निमिषश्च पल घण्टो याम पञ्च एव च ।
 मासाश्च श्रुतवर्षैश्च पात्र नवत्यरादिश्च ॥
 चित्ररूपमिदं सर्वं नवत्यरयुगादितम् ।

वल्पादिकोद्भव सर्वे सृष्ट्याद्य सर्वकर्मणाम् ।
 ब्रह्माण्डादिसमुत्पत्ती रचिनारचिता तथा ।
 तेषां चित्रमिदं ज्ञेयं नानात्वं चित्रकर्मणाम् ॥
 ब्रह्माण्डादिगणां सर्वे तद्रूपा पिण्डमध्यगाः ।
 आत्मा चात्मस्वरूपेण चित्रवत् सृष्टिकर्मणि ॥
 आत्मरूपमिदं पश्येद् दृश्यमानं चराचरम् ।
 चित्रावतारे भावश्च विधातुर्भाववर्णितः ॥
 आत्मानं च शिवं पश्येद् यद्व्यज्य जलचन्द्रमा ।
 तद्वच्चित्रमयं सर्वं शिवशक्तिमयं परम् ॥
 ऊर्ध्वमूलमधः शालं वृक्षं चित्रमयं तथा ।
 शिवशक्त्यात्स्य चैवं चन्द्रार्कपवनात्मकम् ॥
 सूर्यपीठोद्भवा शक्तिः सलग्ना ब्रह्ममार्गतः ।
 लीयमाना चन्द्रमध्ये चित्रकृत् सृष्टिकर्मणि ॥
 चित्रावताररूपं तु कथितं च परात्परम् ।
 यतस्तु वतते चित्रं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 देवो देवी शिव शक्ति व्याप्तं यतश्चराचरम् ।
 चित्ररूपमिदं ज्ञाय जीमवध्ये च जीवकम् ॥
 कूपो जले जलं कूपे विधिपर्यायितस्तथा ।
 तद्वच्चित्रमयं विश्वं चित्रं विश्वे तथैव च ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रं तवानघ ॥

२ चित्रोत्पत्तिः.

वि० घ०

उर्वशी सृजत पूर्वं चित्रसूत्रं नृपात्मजः ॥
 नारायणेन मुनिना लोकानां हितकाम्यया ।
 प्राप्तानां वञ्चनायैव देवस्त्रीणां महामुनिः ॥
 सहकाररसं गृह्य उर्वर्यां चक्रे वरस्त्रियम् ।
 चित्रेण सा ततो जाता रूपयुक्ता वराप्सरा ॥
 या दृष्ट्वा व्रीडिता सर्वा जगमुस्ता देवयोपिता ।
 एव महामुनिः कृत्वा चित्रं लक्षणसयुतम् ॥
 शाहयामास स तदा विश्वकर्मणिमभ्युतम् ।
 यथा नृत्ते तथा चित्रे त्रैलोक्यानुकृतिः स्मृता ।
 दृष्टयश्च तथा भावा अङ्गोपाङ्गानि सर्वशः ॥

३ चित्र नृत्य गीतञ्च

वि० घ०

कराश्च ये महानृत्ते पूर्वोक्ता नृपसत्तम् ।
 त एव चित्रे विज्ञेया नृत्त चित्र परं मतम् ॥
 नृत्ते प्रमाण येनोक्त तत्प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ।
 देवतारूपनिर्माणं कथयस्व ममानघ ॥
 यस्मात्सन्निहिता नित्यं शास्त्रवत्साकृतिर्भवेत् ।
 चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यङ् नराधिप ॥
 प्रतिमालक्षणं वेत्तु न शक्यन्तेन कर्हिचित् ।
 चित्रसूत्रं समाचक्ष्व भृगुवंशविवर्धन ! ॥
 चित्रसूत्रविदेवाथ वेत्ति वाग्लक्षणं यतः ।
 विना तु नृत्यशास्त्रेण चित्रसूत्रं मुदुविदम् ॥
 जगतो न त्रिया कार्या द्वयोरपि यतो नृप ।
 नृत्यशास्त्रं समाचक्ष्व चित्रसूत्रं वदिष्यसि ॥
 नृत्यशास्त्रविधानं न चित्रं वेत्ति यतो द्विज ।
 आतोद्य यो न जानाति तस्य नृत्तं हि दुर्विदम् ॥
 आतोद्येन विना नृत्तं विद्यते न कथञ्चन ।
 आतोद्य त्वं हि धर्मज्ञं नृत्यशास्त्रं वदिष्यसि ।
 तस्मिन्सुविदिते वेत्ति नृत्यं भागवसत्तम ।
 रूपभेदाः प्रमाणानि तावप्य भावयोजनम् ।
 सादृश्यं वैणिकाभङ्ग इति चित्रं षडङ्गकम् ॥
 सत्यं च वैणिकं चैव नागरं मिश्रमेव च ।
 चित्रं चतुर्विधं प्रोक्तं तस्य वक्ष्यामि सदाणम् ॥
 यत्किञ्चल्लोकासादृश्यं चित्रं तत्सत्यमुच्यते ।
 दीर्घाङ्गं सप्रमाणं च सुकुमारं सुभूमिवम् ॥
 चतुरस्रं सूक्ष्मपूर्णं न दीर्घं नोत्पणाकृतिम् ।
 प्रमाणं स्थानलम्भादप्य वैणिकं तन्निगद्यते ॥
 दृढोपचितसर्वाङ्गं चतुर्ल नयनोन्वणम् ।
 चित्रं तं नागरं शेषं स्वल्पमात्यविभूषणम् ॥
 चित्रमिश्रं समाख्यातं सामान्यं मनुजोत्तम ।
 असंख्यातानि मत्पानि शक्यन्ते नैव भाषिणुम् ॥
 तत्तद्भूषणानुसारेण तैस्सनीयानि शोचिरेः ॥

४ षडङ्ग चित्रम्

यशो० (का० सू०)

५. चित्रप्रकाराणि

वि० ध०

(ii)

सादृश्यं लिख्यते यत्तु दर्पणे प्रतिविम्बवत् ।
 तच्चित्रं विद्वमित्याहुर्द्विकर्मादयो बुधाः ॥
 आकस्मिके लिखामीति यदा तूद्दिश्य लिख्यते ।
 आकरामात्रसंपत्वे तदविद्वमिति स्मृतम् ।
 शृङ्गारादिरसो यत्र दर्शनादेव गम्यते
 भावचित्रं तदाख्यातं चित्रकौतुककारकम् ॥
 सद्रववर्णकैलेख्यं रसचित्रं विचक्षणैः ।
 चूर्णितैर्वर्णकैलेख्यं धूलिचित्रं विदुर्बुधाः ॥
 सुप्रमाणं तथा विद्वमविद्वं भावचित्रकम् ।
 रसधूलिगतं प्रोक्तं मानसोल्लासपुस्तके ॥
 निर्मितं चित्रलक्ष्मेदं चित्रं लोचनहारकम् ।
 भूलोकमल्लदेवेन चित्रविद्याविरिञ्चना ॥
 चित्रं लक्षणसंयुक्तं लेखयित्वा महीपतिः ।
 तच्चित्रं तु त्रिधा ज्ञेयं तस्य भेदोऽधुनोच्यते ॥
 सर्वाङ्गदृश्यकरणं चित्रमित्यभिधीयते ॥
 भित्त्यादौ लग्नभावेनाप्यर्धं यत्र प्रदृश्यते ।
 तदर्धचित्रमित्युक्तं यत्तत् तेषां विलेखनम् ॥
 चित्रभासमिति स्यातं पूर्वं शिल्पविशारदैः ।
 रसचित्रं तथा धूलीचित्रं चित्रमिति त्रिधा ।
 एतान्यनलवर्णानि चूर्णयित्वा पृथक् पृथक् ॥
 एतैश्चूर्णैः स्थण्डिले रम्ये क्षणिकानि विलेपयेत् ।
 धूलीचित्रमिदं ख्यातं चित्रकारैः पुरातनैः ॥
 सादृश्यं दृश्यते यत्तु दर्पणे प्रतिविम्बवत् ।
 तच्चित्रमिति विख्यातं नालमाकारमात्रकम् ॥
 शृङ्गारादिरसो यत्र दर्शनादेव गम्यते ।
 .....रसचित्रमिति स्मृतम् ॥

(iii) शिल्प०

६. चित्रोद्देशः चित्रविषयाः वा (i) स० सू० (मूलम्) ७१, परिष्कृतम् ५०

(ii) म०, पृ० २३३

चित्रकर्म प्रवक्ष्यामि रूपालङ्कारसंयुतम् ।
 कीर्तिवक्त्रोद्भवाकारं कथये तव साम्प्रतम् ॥
 शृकुटिकुटिलान्ननेनवाराहकर्णमेपशृङ्गोद्भवम् ।

मृगकपोलसिंहवक्त्रं कीर्तिःस्थान्मुखोपमाख्याता ॥
 भृकुटिः स्याद् बद्धकर्णाश्वस्कन्धः केशराघृतः ।
 क्रममध्ये परावृत्तो ह्रस्वपादः सिंहोत्तमः ॥
 सिंहव्यालं मेघव्यालं शुक्रव्यालं च सौकरम् ।
 माहिपं भूपकव्यालं कीटव्यालं च व्याकरम् ।
 हंसकुक्कुटमायूरं त्रिपल्ली सपंव्यालकम् ॥
 इति षोडश व्यालानि उक्तानि मुखभेदनः ।
 शरीरं हि महद्रूपं हस्तपादपुच्छादिकम् ॥
 व्यालानन्तरतो ह्यमनेकाकारतः स्मृतम् ।
 त्रुटितं त्रिभङ्गं चैव ललितं कुञ्चितं तथा ॥
 गमितालोढप्रत्यालीढावृतं परिवर्तकम् ।
 उद्भिन्नं भिन्नसूत्रं चव्यावर्तं च महोद्भवम् ॥
 नानादृशं समाख्यातं शोकं च पद्मकेशरम् ।
 द्विरष्टोक्तानि साकूतं रूपाणि विविधानि च ॥
 वैयाघ्रं समपादं च आलीढं च प्रत्यात्मकम् ।
 पूर्वपिरयाम्योत्तर रहोबोधव्या चममापति ? ॥
 नवणोक्ताद्या लक्षयेच्चित्रसूत्रधानेन ।
 घंरसाख्याता शान्तादि सहतोद्भवा? ॥
 पव लोत्तुङ्गमाडानि वैश्वानि विविधानि च ।
 नगरग्रामपुरादिदेशाना च पुन प्रमम् ।
 द्वीपसागरोद्भवानि सर्वाणि मण्डलानि च ॥
 सर्वजीवोद्भवं पूर्वं लक्षयेच्चित्रमूनकम् ।
 चित्राम्यासोद्भवा सर्वे मुरामुरनरोत्तमाः ॥
 मेपादिचित्रवर्णरूपा धादित्याश्चैव चन्द्रमाः ।
 अक्षराद्याः गवैश्चिर्वाहनमंयुनाः ॥
 दिक्पालादिव लक्ष्या इन्द्राद्याः सुप्रदक्षिणम् ।
 गजाश्वरव रपादाद्या प्रमद्ग्यातास्त्वैव च ॥
 .....
 गमादौ नयिन्नेशयां पूरुषं नृत्यनाश्यादिकम् ॥
 एवमादि गमस्त्रं च चित्रान्यानाद्य लक्षयेत् ।

(चित्राविषया)

लतावृक्षादिकान् वाय नागान् वा सागरानपि ।
 श्रोत्राम्या वायनेत्रान्या मनसा वाय निश्चितान् ॥
 श्रालिखेत किट्टिलेखिन्या सुमुहूर्ते सुलग्नके ।
 स्वस्थचित्त सुखासीन स्मृत्वा स्मृत्वा पुन पुन ॥
 चित्राभास पुनस्तेषामेकमार्गं समाशयेत् ।
 वहिरन्तश्च सर्वेषा यत्र युञ्जीत सर्वतः ।
 सुमङ्गलकथोपेतं मन्त्रमूर्त्यादिसयुतम् ।
 तद्ग्राम मरण दुःख देवासुरकथास्त्वपि ॥
 नभ तपस्विलीला च न कुर्यान्मानुपालये ।
 भित्त्वादौ तत्र लेख्य स्याच्चित्र चित्रतराकृति ॥
 स्वागमाखिलवेदादिपुराणोक्तकथान्वितम् ।
 नानावर्णान्वित रम्य न न्यून नाधिक क्वचित् ॥
 तत्रतत्रोचिताकाररसभावत्रियान्वितम् ।
 चित्र विचित्रफलद भर्तुं कर्तुंश्च सर्वदा ॥
 श्रतोऽन्यदशुभ चित्र विपरीतफलप्रदम् ।
 न लेखयेत् तन्न लिखेल्लोकद्वयमुखेच्छया ॥
 स० सू० — मू० ७१, परि० ५०

७. चित्राङ्गानि

८. भूमिवन्धन चित्रभित्तिर्वा स० सू० मू० — ७२, परि० ५१

(११) मानसो०, अ०चि०,

सुधया निर्मिता भित्ति श्लक्ष्णा क्षतविवर्जिताम्
 लेपयेच्चित्रकर्माद्यं लेपद्रव्य प्रचक्षते ॥
 माहिष त्वचमादाय नव तोयेन मेलयेत् ।
 नवनीतमिवायाति यावच्चित्रकणता भृशम् ॥
 तत्कल्क चित्रकणीभूत शलाका परिकल्पयेत् ।
 यत्नेन शोषयेत्पश्चाद्यावत्काठिन्यमाप्नुयु ॥
 वज्रलेपो मयाऽख्यात चित्रे सर्वत्र शस्यते ।
 त कृत्वा मृत्तिकापात्रे तोय क्षिप्त्वा प्रतापयेत् ॥
 स तप्तो द्रवता याति सर्ववर्णेषु तद्द्रव ।
 मिश्रणीयप्रमाणेन यथा वर्णो न नश्यति ॥
 घादाय मृत्तिका श्वेता वज्रलेपेन मिश्रयेत् ।
 तथा लेप प्रकुर्वीत शुष्कभित्तौ त्रिवारत ॥

शङ्ख चूर्णं सितापिष्टं वज्रनेपसमन्वितम् ।
 आशय भित्तिका निम्नेद्यावत्सा शनक्षगता व्रजेत् ॥
 घातु नीलगिरी जात श्वेन चन्द्रसमप्रभम् ।
 नगनाम्नैव विस्थयात शिनाया परिपेयितम् ॥
 मिश्रित वज्रलेपेन समादाय च पाणिना ।
 लिम्पयेन्मृदुलेपेन स्वच्छमच्छ दानंशानं ।

(iii) शिल्प०

निपेन् कुड्य तनश्चित्र लेपयेदयवा पुन ।
 दग्ध्वा शङ्खादिक वाष्टैश्चूर्णित यत् मुधा हि सा ॥
 × × चूर्णं × × चतुर्याशमुद्गवनाथलवै सह ।
 गुलतोयेन ससिञ्चेत् तच्चूर्णं वानुशान्णितम् ॥
 × × × × प्रमाण हि सुधातुर्याशमानत ।
 कालाग्निपक्वकदलीफनपिष्ट तु योजयेत् ॥
 तत्पिष्टस्य प्रमाण हि सुधावेदाशक स्मृतम् ।
 द्रोण्या क्षिप्त्वाय सम्मर्द्यं गते मासत्रये पुन ॥
 पेपयेद् दृपदि क्षिप्त्वा दृपदा गुलवारिणा ।
 नयनीतमिवायाति यावत् तावत् सुपेपयेत् ॥
 अथ कुड्यादिक सम्यग् सशोध्य समता नयेत् ।
 नारिके रत्वचामग्रे सुमूढम शिधिनीवृत्तं ॥
 पूनस्तद्गुलतोयेन सिक्त्वा नीत्वा दिनाल्पकम् ।
 पश्चात् तत्र सुधापिष्ट तत्र दर्व्या विलपयेत् ॥
 दर्व्या नारविशात्नादि सवनीचित्यभदत ।
 लौही दारमयी वाय श्लक्ष्णपृष्ठा भवदिह ॥
 तद्दर्वीपृष्ठभागेन निम्नोन्नतविवर्जितम् ।
 लिप्त्वा पिष्टसुधा सम्यङ्मन्द मन्द पुन त्रम त् ॥
 नारिकेलत्वचालिप्य शुद्धतोयसमवन्नाम् ।
 शुप्ने तस्मिन् वर्णलेप कुर्यात् चित्रार्थमेव हि ॥
 फनवादी तक्षणो न स्निग्धे वर्णं विलेपयेत् ।
 सुधालेपो न वतंध्यश्चित्रार्थं फलवादिषु ॥
 त्रिप्रकारेष्टिवानूर्णं श्यन क्षिप्त्वा मृदस्तन ।
 गुग्गुन समधूच्छिष्ट मुरक गुडम् ॥

१. मेप्यवमं वर्णलेपो या
 (1) शि० प०

कुसुम्भं तैलसंगुवतं कृत्वा दद्यात्समांशकम् ।
 त्रिभागमग्निदग्धाया सुधायास्तत्र चूणयेत् ॥
 विल्वजं द्वयंशमिश्रं तत्प्रक्षिप्य मपकं कपम् ।
 बालुकांशं ततो दद्यात्स्वानुरूपेण बुद्धिमान् ॥
 ततः शकलतोयेन प्लावयेत्प्रच्छिद्येन तम् ।
 परिविलिन्नं समग्रं तन्मासमात्रं निधापयेत् ॥
 मार्दवं मासमात्रेण गतमुद्धृत्य यत्नतः ।
 दद्यात्प्रलेपं निपुणः शुष्कं कुड्ये विमृश्य तु ॥
 श्लक्ष्मणं समं स्ववष्टब्धं निम्नोन्नतयिना कृतम् ।
 न चातिघनतां यातं न चातितनुताङ्गतम् ॥
 यदा शुष्कं भवेत्कुड्यं तत्प्रलिप्तमसत्कृतम् ।
 तथा मृदा सर्जरसा तैलभागावियुक्तया ॥
 श्लक्ष्णीकुर्यात्प्रयत्नेन लेपनैः श्लक्ष्णमञ्जनैः ।
 मुहुर्मुहुश्च क्षीरेण सिक्त्वा भार्जनयत्नतः ॥
 सद्यः शोपमुपायात् कुड्यं तन्मनुजेश्वर ।
 अपि वर्षशतस्यान्ने न प्रणश्येत्तु कर्हिचित् ॥
 अनेनैव प्रकारेण द्विविधैर्वर्णकैर्युताः ।
 वर्तव्याश्चित्रवपुषा विविधा मणिभूमयः ॥
 कुड्ये शुष्के निरी शस्ते रूक्षे च गुणसंयते ।
 चित्रायोगे विशेषेण श्वेतवासा यतात्मवान् ॥
 ब्राह्मणन्पूजयित्वा तु स्वस्ति वाच्यं प्रणम्य च ।
 तद्विदश्च यथान्यासं गुह्यं न गुह्यवत्सतः ॥
 प्राङ्मुखो देवताध्यायी चित्रकर्म समाचरेत् ।
 श्वेतकाद्रवकृष्णाभिर्वर्तिकाभिर्षशाक्रमम् ॥
 आलिरुयं स्थापयेद्विद्वान्प्रमाणे स्थानके तथा ।
 ततस्तु रञ्जयेद्रङ्गैर्यथास्थानानुरूपतः ॥
 श्यामा गौरी तथा तस्यच्छविः स्यात्ता प्रदर्शयेत् ।
 तस्याश्च लक्षणं प्रोक्तं प्राप्ताया नृप विस्तरे ॥
 स० मू० — मू० ७३, परि० ५२ ।
 लेपकर्मं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं पूर्वमेव हि ॥

(ii)

(ii) ५० पृ० २३२

श्वेतां रक्तां तथा पीता मृत्तिकां च समाहरेत् ॥
 कापिलं तु घृत क्षीरमतसीमाथमेव च ॥
 यवगोधूमचूर्णं तु वर्णं च वसुकघृतम् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचा मिश्रं बहुलं गुडमयुतम् ॥
 सेन्द्रवृक्ष प्रेषणीय मासं वा पक्षतोऽधिकम् ॥
 पापाणगर्भचूर्णं तु सूक्ष्मं कृत्वा समस्तकम् ॥
 पट्टत उद्धरेत्लेप (वत्क) मध्येत्तैलवारिभिः ॥
 प्रक्षिप्तातसीतैलेन सुपिष्टं वज्रलोपमम् ॥
 पिण्डान्कृत्वा मुष्टिमात्रानातपैः शुष्कतापितान् ॥
 आस्फोटिते वज्रसमा' आतय. सिद्धिक्वामदः ।
 अतस्तु स्फुटिते पिण्डे बन्धद्रव्यादिक क्षिपेत् ॥
 सुधायाम्बु प्रवक्ष्यामि बन्धन दशन तथा ।
 शैलजा बन्धका वापि श्वेता' पापाणकोत्तमाः ॥
 खण्डशश्चैव वत्तंद्या प्रमाणे घात्रिकोपमाः ।
 रुसचिताः प्रमैयुक्ता आनेया उपलान्तरे ॥
 तथा वरेरिक्वामध्ये श्वाघारानि सुनि.. क्षिपेत् ।
 समस्त ज्वालयेन्मध्ये यावदशनशान्तकम् ॥
 मल्लिकायावक कृत्वा स्थूणिकाकारमस्तकम् ।
 क्षिपेद्बित्तरसाद्य च मास वा पक्षतोऽधिकम् ॥
 शिलोत्थार्धकयुवत च मर्द्दयेत्सुधयोत्तमा ।
 त्रिचारा उत्तमाह्याता रूपार्थेन चतुर्थिका ॥
 अर्चारूपोद्भवा कार्या मानयुक्तिश्च शास्त्रतः ।
 सन्वित्य त्विष्टिकाबन्ध हस्तपादशीर्षादितः ॥
 सूक्ष्मे द्व्यङ्गुलो लेपः स्थूले त्वङ्गुलमात्रकः ।
 दिनेऽर्धे च दिनान्ते वा दद्याल्लेपानुलेपनम् ॥
 सर्वाङ्गे सिप्तमात्रं च सूक्ष्मतेजः समुद्भवेत् ।
 शीर्षे काचोत्तमखण्डटीकाभरणसयुता ॥
 वर्णे रसविशेषां च मसिरेखां समुद्धरेत् ।
 अङ्गप्रत्यङ्गकोपाङ्गदृष्टिकाभिरनेवघा ।
 विचित्रवस्त्रालङ्कारै र्भूषितां चित्रकोपमान् ।

स्वभावजैरलङ्कारैर्नखकेशादिभिः क्रमात् ॥
 भृङ्गहस्ता गजदन्ता बद्धपर्यङ्कसंस्थिता ।
 योगमुद्रा करयुग्मे करोद्धृतगजादिका ॥
 हारकेयूरसंयुक्ता कुण्डलाम्यामलङ्कृता ।
 मालामुकुटशोभाढ्या कर्त्तव्या शान्तिमिच्छता ।
 भैरवी भैरवो देवः सर्वदेवादितः क्रमात् ।
 शास्त्रप्रमाणयुक्ता च शुभ्रवर्णा च तेजसा ॥
 अथ वक्ष्यामि संक्षेपात् सर्वेषां वर्णलेपनम् ।
 संस्कृतिं च विशेषेण तेषां योगं तथैव च ॥
 सितवर्णं पीतवर्णं रक्तवर्णं च कज्जलम् ।
 एतानि शुद्धवर्णानि श्यामवर्णं तथैव च ॥
 सुधाबलिप्तकुड्यादौ धवल वर्णमालिपेत् ।
 शङ्खशुक्यादिकं वाथ सितमृद्धाय (?) चूर्णयेत् ।
 कपित्थनिम्बनिर्यासतोयैरालोड्य बुद्धिमान् ।
 मन्दमालेपयेद भित्ती फलके वा यथारुचि ॥
 शाकोटकत्वचा वाथ केतकीहस्ततोऽपिवा ।
 यदा सुस्निग्धता याति तदावृत्त्या विलेपयेत् ।
 अथबौलूखले गर्ते सुधाचूर्णानि निक्षिपेत् ।
 पिष्ट्वा पुनः पुनः सम्यङ्मुसलेन महामतिः ॥
 केरबालफलोदेन सिक्त्वा तं पेपयेत् पुनः ।
 तं पिष्टमुष्णतोपेन सम्यगालोड्य गालयेत् ।
 पुनः पूर्वोक्तमार्गेण सुधोपरि विलेपयेत् ।
 इदं तु फलकादौ न शक्यं शक्यं मृदादिपु
 एवं घवलिते भित्ती दर्पणोदरसन्निभे ।
 फलकादौ पटादौ वा चित्रनेत्रनमारभेत् ॥
 पटादौ फलकाद्युक्तमार्गमाश्रित्य लेखयेत् ।
 पुराणलोष्टचूर्णेन शुष्कगोमयचूर्णकान् ॥
 तुल्यशीतजलेनापि योजयेत् पेपणीतले ।
 पिष्ट्वा तेन विधायासु शोपयेन् किट्टनेत्रनीम् ॥

(iv) शिल्प०

११. चित्रवर्मणि देवादीनां स० सू० — सू० ७५, परि० ५४

अ. शरीर-प्रमाणम्

व. ह्रसादिपञ्चपुरूपलक्षणानि हंसो भद्रोऽथ मालव्यो रुचकः शशकस्तथा ।

(ii) वि० ध०

विज्ञेयाः पुरुषाः पञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

उच्छ्रायायामतुल्यास्ते सर्वे ज्ञेयाः प्रमाणतः ।

स्वेनेवाङ्गलमानेन शतमष्टाधिकं भवेत् ॥

प्रमाणं नृप हंसस्य भद्रस्य तु पङ्क्तुत्तरम् ।

चतुरभिरधिकं ज्ञेयं मालव्यस्य तथा नृप ॥

शतं च रुचकस्योक्तं दशोऽनं शशकस्य च ।

द्वादशाङ्गुलधस्तारस्ताल इत्यभिधीयते ॥

अङ्गुलफन्तश्चतुर्भागं पादोच्छ्रायः प्रकीर्तितः ।

द्वौ च तालौ तथा जङ्घे पादतुल्ये च जानुनी ॥

जङ्घातुल्यौ तथा चौरु नाभिस्तालं तु मेढृतः ।

तावच्च नाभिहृदयं हृदयात्कण्ठ एव च ॥

कण्ठस्तालत्रिभागः स्यात्तालं च वदनं भवेत् ।

तालपङ्कभागमप्युक्तं ललाटोपरि मस्तकम् ॥

मध्ये मेढ्रं तु विज्ञेयमिति दंध्यं प्रकीर्तितम् ।

तालः प्रोक्तः करो राजन्बाहू सप्तदशाङ्गुली ॥

प्रवाहू तावदेवोक्तौ वक्षसोर्धमथाष्टकम् ।

एतदायामतः प्रोक्तं मानं हंसस्य पाथिव ॥

अनेनैवानुसारेण शेषाणामपि कल्पयेत् ।

आयामपरिणाहाभ्यां समा. सर्वे नराधिप ॥

सामान्यतस्ते नृपवर्यं मानं प्रोक्तं मया हंसनराधिपस्य ।

प्रत्यङ्गमानं च मयोच्चमानं समासतस्त्वं शृणु राजसिंह ॥

स. चित्रवर्मणि मूर्यवयवप्रमाणं तदनुसारेण मध्याहंसमालव्यादिवर्णनम्—वि० ध०

अथ प्रत्यङ्गु विभागो भवति तत्र द्वादशाङ्गुलपरीणाहो मूर्धा । चतुरङ्गुलोच्छ्राय-

मष्टाङ्गुलं ललाटम् । शङ्खो चतुरङ्गुलो द्व्यङ्गुलोच्छ्रायौ पञ्चाङ्गुलो गण्डो

चतुरङ्गुलो हनुः । द्व्यङ्गुलो कर्णौ चतुरङ्गुलोच्छ्रायो । कर्णमध्याङ्गुलं तदन्ध-

मुदकम् । पालिरनियमेन । (कर्णस्य लुटिकापालिः) नासा चतुरङ्गुला मध्ये द्यङ्गु-

लोच्छ्राया त्रिकायामा च नासापुटावंगुलीवितारौ द्विगुणद्विगुणायामौ । नासोष्ट-

मध्यमवर्जङ्गुलम् । श्रोत्राश्वजङ्गुलम् । चतुरङ्गुल लायाममास्यम् । अघरोङ्गुल
द्वयङ्गुल विबुक्म् । त्रवारिशङ्गुलान्ता. नेत्रवृष्टी दशू । अर्वाङ्गुलाच्छिन्ना दन्ता ।
अङ्गुलद्वादशभागिका दशू । अङ्गुलविस्तृते श्यङ्गुलायामे नेत्रे । नेत्रत्रिभा
कृष्णमण्डनम् । पञ्चभागास्तारा । अर्वाङ्गुलविस्तृते श्यङ्गुलायामे भ्रुवौ ।
तयोर्द्वयङ्गुलमन्तरम् । चतुरङ्गुल नेत्रान्तकर्णविवरम् । दशाङ्गुल विस्तृता
श्रोत्रा । एकविंशत्यङ्गुलपरिणाहा षोडशाङ्गुल स्नानान्तरम् । षडङ्गुल स्नान-
जञ्चन्तरम् । षोडशबाहुमूलपरिणाह । द्वादशाग्रे सप्ताङ्गुल करतलम् ।
पञ्चाङ्गुल विस्तृत पञ्चाङ्गुलप्रमाणा मध्यमिका । तत्पूर्वदलहीना प्रदेशिनी ।
तत्पश्चात्तानामिका । तत्परिशोना कनिष्ठिका सर्वा समत्रिभागपर्वा । पर्वार्धा
नखाः । श्यङ्गुलमङ्गुल द्विपर्व । जठरपरिणाहो द्ववत्वारिशागुल. । वेद्यप्रमा-
णाभ्यामङ्गुल नाभि । कटिरष्टादशागुला विपुला । तत्परिधिश्चत्वारिंशत् ।
चतुरङ्गुलविस्तृती घृणौ । षडङ्गुल तावत्परिणाह भेद्रम् । तन्मध्यत ऊरु
चतुरङ्गुली । तद्द्विगुणपरिणाहाङ्गुलविस्तृते जानुनी । तत्त्रिगुणपरिणाह जड्
घायम । पञ्चाङ्गुल चतुरदशपरिणाह द्वादशदीर्घौ षडङ्गुलविस्तृती पदौ
त्रिकायताङ्गुली । अङ्गुलानुल्या प्रदेशिनी । तदष्टाशोना शेषा । अङ्गु-
लचतुर्भागहीनोऽङ्गुलनख । तदर्धप्रमाण प्रदेशिन्या । तदष्टभाग शेषाणाम् ।
सर्वपादमङ्गुल मष्टाङ्गुलोत्सेधः । त्रयङ्गुले पाष्णी चतुरङ्गुलोच्छ्रायो इति
हमप्रमाण भवति । भवन्ति चात्र । शेषाणां पार्थिवेन्द्राणां मानं मुक्त्या प्रकल्पयेत्
अनेनैवानुसारेण स्वमानस्यानुसारत ।

मध्वक्षश्चन्द्रगौरस्तु नागराजभुजो वनी ।
हसगामी सुमध्यश्च हसश्च भुमुखो भवेत् ॥
रोमरुद्धकपोलस्तु गजगामी महामति ।
घृत्तोपचिनवाहुस्तु भद्र पद्मनिभो भवेत् ॥
मुदगश्यामस्तु मालव्य क्रममध्यमनुच्छ्रि ।
आजानवाह पीनामो दन्तयोगो महाहनु ॥
शरदगौरस्तु रुक्म कम्पुत्रीवो महामति ।
सत्यस्तु सिक्तश्चैव बलवाश्च प्रकीर्तित ॥
रक्तश्यापस्तु शशक विञ्चित्कर्बुरकस्तथा ।
पूर्णं गण्डश्च चतुरो मध्वक्षश्च प्रकीर्तित ।

यत्र कर्मण्यगप्रत्यङ्गमानेन अङ्गप्रत्यङ्गमानेन यथा पञ्च नरा स्मृता ।

श्रीणा निर्माणम् ।

स्त्रिय पञ्च तथा ज्ञेयास्ता एव मनुजोत्तम ॥
 पुरुषस्य समीपस्था वतंभ्या योपिदोश्वर ।
 नरस्कन्धप्रमाणेन कार्येका सा यथामिति ॥
 अङ्गुली द्वौ नरारक्षाम स्त्रियो मध्य विधीयते ।
 अधिका च कटि कार्या तथैव चतुरङ्गुलम् ॥
 उर प्रमाणतः कार्या स्तनौ नृप मनोहरौ ।

र तेनैव सामान्यमानवर्णनम्

नृपाश्च सर्वे कर्तव्या महामुद्राक्षणाः ॥
 जालपादकरा कार्यास्तथा वै चक्रवर्तिन ।
 उर्ण्ये च भ्रुवोर्मध्ये तेष कार्ये तथा शुभम् ॥
 रेखाश्च करयो कार्यास्तिस्र राज्ञा मनोहरा ।
 शशाक्षतजसद् काशा शस्त्रा वै क्षामकोटकन ॥
 तदङ्गुलभङ्गिन सूक्ष्मा निजस्नेहाभ्यलङ्कृता ।
 घनेन्द्रनीलसदृशाः केशाः कार्यास्तथा शुभा ॥
 कुन्तला दक्षिणावर्तास्तिरङ्गा सिंहकेसरा ।
 वर्धरा जूटसरा इत्येता केशजातय ।
 चापाकार भवेन्नेत्र मत्स्योदरमयापि वा ।
 नेत्रमुत्पलपत्राभ पद्मपत्रनिभ तथा ॥
 शानाकृतिर्भृंहाराज पञ्चम परिवर्तितम् ।
 चापाकार भवेन्नेत्र प्रमाणेन यथा स्त्रिय ॥
 मत्स्योदरारय कथित तथा यदचतुष्टयम् ।
 नेत्रमुत्पलपत्रारय प्रमाणात्पद्मव स्मृतम् ॥
 पद्मपत्रनिभ नेत्र प्रमाणेन यथा नव ।
 शशाकृति च विज्ञेय तथैव च यथा दश ॥
 स्वमानाङ्गुलमानस्य यवमान प्रकल्पयेत् ।
 चापाकार भवेन्नेत्र योगभूमिनिरीक्षणात् ॥
 मत्स्योदराकृति कार्ये नारीणा वामिना तथा ।
 नेत्रमुत्पलपत्राभ निर्विकारस्य क्षस्यते ॥
 त्रस्तस्य हृदयश्चैव पद्मपत्रनिभ भवेत् ।
 क्रुद्धस्य वेदान्तस्य नेत्र शशाकृतिर्भवेत् ॥
 श्रुपय पितरश्चैव देवताश्च नराधिप ।

स्वप्रभाभरणाः कार्या द्युतिमन्तस्तथैव च ।
 मृष्णन्तस्तेजसा तेज परेषा नृपसत्तम ।
 सम्यग्दिव्यचार्यं नृपतिं स्वधिया यथोक्तं श्रोतस्प्रमाणमनुरूपमनिन्दितं च ।
 स्थानंरनेवकिरणं स्थिरभूमिलम्भं कार्यं तदेव सवुमारमजिह्वरेक्षम् ॥
 ल. चित्रकर्मणि देवतानेषां नेत्रमुत्पलत्राभ रक्तान्त कृष्णतारकम् ।
 घग-वर्णनम् वि० घ० प्रसन्न दीर्घपक्षमान्त मनोज्ञ नृपसत्तम ॥
 देवताना वर राजन् प्रजाहितकर भवेत् ।
 समे शोकीरवणभि स्निग्धे जिह्वाप्रपक्षमले ॥
 प्रसन्ने पद्मनेत्रात्ते मनोज्ञे प्रियदर्शने ।
 कृष्णतारे विशाले च नयने धीमुखप्रदे ॥
 चतुरस्रं सुसम्पूर्णं प्रसन्नं शुभलक्षणम् ।
 अत्रिकोणमवक्रं च अधिवारमुख भवेत् ॥
 दीर्घमण्डलचक्राणि त्रिकोणादीनि मानि च
 वर्ज्यानि तानि देवानां प्रजासु शिवमिच्छता ॥
 कार्या ह्यसप्रमाणत देवा यदुकुलोद्बह ।
 तेषां च लोमकर्त्तव्यमक्षिपयमसु च भ्रुवो ।
 अत शोषेषु भात्रषु देवा स्युर्लोमवर्जिता ।
 द्विरष्टवर्षकाराश्च तथा कार्या दिवोकस ॥
 प्रसन्नवदना नित्यं तथा च स्मितदृष्टय ।
 मुकुटं कुण्डलंहरिं केयूरंरङ्गदेसनया ॥
 भूपितास्तेऽप्य कर्तव्या शुभस्रग्दामधारिणः ।
 शोणीसूत्रेण महता पादाभरणचारिणा ॥
 यज्ञोपवीतवन्तश्च सावतमासनयैत्र च ।
 जान्वधोलम्बिना कार्या शोभिना कटिवाससा ॥
 वामे मनुजशार्दूल दक्षिण जानु दर्शयेत् ।
 अशुकं च तथा कार्यं देवताना मनोरहम् ॥
 प्रभा च तेषां कर्तव्या मूर्ध्नि प्रमाणत ।
 मण्डलाभा महाराज देवतातोऽनुकारिणी ॥
 ऊर्ध्वा दृष्टिरधीदृष्टिरस्यिक् तेषां विवर्जयेत् ।
 हीनाधिका वा दीना वा क्रुद्धा रुक्षा तथैव च ॥

ऊर्ध्वा तु मरणायोक्ता शोषायाधः प्रकीर्तिता ।
 तिर्यग्धनविनाशाय हीना भवति मृत्यवे ॥
 अधिका शोषजननी दीना च नृपमत्तम ।
 रक्षा धनदायाय स्यात्पुन्ना भयविवर्धिनी ॥
 शातोदरी न वर्तव्या न कार्या चाधिकोदरी ।
 शुद्धता च न वर्तव्या तथा यद्गुणोद्गह ॥
 हीनाधिकप्रमाणा च हृदावर्णा तयैव च ।
 विवृतेन च वक्त्रेण नत्ता च यदुनन्दन ॥
 प्रमाणहीनैरङ्गैश्च त्वधिकैरपि पापिव ।
 शातोदरी क्षुद्रम्यदा मरणायाधिरुदरी ॥
 सदाता मरणायोक्ता हीना धनविनाशिनी ।
 अधिका शोषजननी हृदावर्णा भयप्रदा ॥
 विवृतेन च वक्त्रेण पुसनाशकरी भवेत् ।
 प्राच्याभा धननाशाय दक्षिणेन च मृत्यवे ॥
 पश्चिमेन मुतप्नी च चोदग्भयविवृद्धये ।
 प्रमाणहीना नागाय अधिका देशनाशिनी ॥
 अस्तदृष्या मरणायोक्ता पुन्ना स्वविनाशिनी ।
 प्रमाणहीना प्रतिमां तथा सदाणवर्जिताम् ॥
 आवाहिताञ्च विप्रेन्द्रैर्नाविशन्ति दिवोद्यमः ।
 आविष्कृतिस्तु सः निर्य्य विष्कान्तैर्दृश्यन्तस्तदाः ॥
 तन्मात्मवप्रयत्नेन मानहीना विवर्जयेत् ।
 निप्रलक्षणमसुवन प्रशस्त सधंमुच्यते ॥
 द्यामुष्यं च यशस्य च धनधान्यविवर्धनम् ।
 सदेव सदाणापेतं धनधामविनाशनम् ॥
 देवा नरेन्द्र पत्न्य्याः शोभापतः रक्ष्य तु ।
 मृगेन्द्रवृषभानां हस्तानां गनिभिः ममाः ॥
 मन्मथं पित्रमुच्यन्ति धन्यं देवस्य मनुं र्यमुपाधिपस्य ।
 तन्माप्रयत्नेन मन्मथं तत्तार्यं नरेन्द्रेत्यपर्ययात् ॥

॥२॥ नागावर्णापुङ्गाः शुभारारविहारा श्रुग्भावनानापीहनेहाजनेनोपभेद-
 गतिविषयत्रयं नो नर भेदाः—

शुभान्कारविहारानि नानावर्णधराणि च ।
 नवस्यानानि रूपाणां शृणु तान्यनुपूर्वजः ॥
 श्रुत्वागतं भवेत्पूर्वमनुजु तदनन्तरम् ।
 सान्नीवृत्तनरीर च भवत्यर्धंविनोचनम् ॥
 ततः पादवर्गितं नाम पुरावृत्तमनन्तरम् ।
 पृष्ठागतमयः कार्यं पुरानुत्तं समानतम् ॥
 एतान्यनेकभेदानि नव स्यान्नि न्नूपिते ।
 एवं च स्येह भवतः शृणु मे नृप सदापम् ॥
 तत्राभिमुगमेयादौ स्पष्टमानगुणान्वितम् ।
 गुणगूर्णं मुञ्जावंद्गं मुद्गमक्षणमलवर्तनम् ॥
 मुमुद्गं मधुरं स्पष्टरेतागंस्नारभूपितम् ।
 यद्भवेत्स्थानमशीनगात्रं पृष्ठगतं तु तत् ॥
 मुग्गम्यादायतोऽशीन कथम उदरं तथा ।
 षट्श प मन्त्रदेवान् ऊरुदन् क्षयं गता ॥
 नागापुटापरोष्ठानां चतुर्षाणि च बुद्धिमत् ।
 क्षयं नीतं त्रिभागं च यम्य गात्रेभ्य एव च ।
 षान्नाह्यं परं स्थानं स्थानतम्भोगादिनाम् ।
 एतदेवज्जनामोत्तमनेत्रवरणान्वितम् ॥

अर्धधरापा च कटी अन्यच्च दर्शनीकृतम् ।
 अर्धधाक्ष परिजयमाकारेणैवमादिना ॥
 च्छायागतमिति प्रोक्तं पर्यायेणैतदेव तु ।
 यस्यावन्नोवयने पार्श्वं दक्षिणं सद्यमेव वा ॥
 कृत्स्नमन्यर्क्षयात् तदङ्गमङ्गगतिस्तथा ।
 एवाक्षमेव भ्रूलेखमरनामा ललाटवत् ॥
 एव श्रोत्रं यदर्धं स्याच्चिबुधार्धं शिरोरूहम् ।
 गृहीतमानलावण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 पार्श्वगतमिति प्रोक्तं तत्स्याद्भित्तिवत्सजितम् ।
 अपानुद्धे कलक्षीणे कण्ठदेशे तथैव च ॥
 बाह्यगण्डललाटेषु कालाख्य क्षयमागतम् ।
 बाहुवक्षः कटितटस्थितिगुणैः --- ॥
 द्विकल द्विकल ज्ञात्वा यथाभागं कृषीकृतम् ।
 अनुसूत्रप्रमाणेन नातितीक्ष्णाङ्गमेव च ॥
 एतद्गण्डपरावृत्तं स्थानं च परिकीर्तितम् ।
 पृष्ठतो यदपि व्यक्तं देहबन्धं मनोहरम् ॥
 वक्षःभ्रूवृत्तिसर्वजसन्धिवन्धनमेव च ।
 ईषच्च दक्षिणापाङ्गान्पोलजठरे पुनः ॥
 प्रकाशितैकपाश्वरेण सुस्थिरं दृष्टिहारि च ।
 स्वहीनमानलावण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 लेसेषु पुस्तदेशेषु पृष्ठागतमिति स्मृतम् ।
 यस्यार्धमतङ्गपत्येन भागेन समवस्थितम् ॥
 स्थितेर्ध्याभिमुखोर्ध्याङ्गं परिधृत्तिवशाद्भवेत् ।
 किञ्चिच्छायागतो वार्यावुपरिष्टादधः पुर ॥
 धर्धार्धगामान्प्यं चिरमाग्राम्यनस्थितम् ।
 मध्येन नेत्ररम्येन यथायोगविज्ञोपिना ॥
 विज्ञेयं दधनं वार्यं परिवृत्तं नरेक्षर ।
 समप्रदृष्टिन्पिरदेशं दृष्टपादनं तु यत् ॥
 उच्चैतं धीमदृष्टार्धं दृश्यांशेषु कटिस्थितम् ।
 सुष्णपाराङ्गान्धितं दृश्यांशेषु लक्षणम् ॥

चतुरस्र सूक्ष्मपूर्णमभयानकदर्शनम् ।
 प्रकाशीकृतवाहुञ्च सुदण्डमुखकन्धरम् ॥
 लुप्तजङ्घकतो ज्ञेय नाम्ना स्थान समानत ।
 नीचान्येतानि सर्वाणि तथोक्तैरभिराजितम् ॥
 लक्षितैर्लक्षितव्यानि त्वयानुक्रमशो नव ।
 एषा प्रज्ञावशेषेण विकाराणि बहन्त्यपि ॥
 एकैकशश्च भूभागैः कर्तव्यानि यथावधि ।
 त्वया सन्तः समासाद्य सम्यङ् मान तु भूतले ॥
 स्थानानीमानि मानाद्यैर्गुणैर्लक्ष्यानि यत्नत ।
 नवैवैतानि दृष्टानि सर्वभावेष्वनिन्दित ॥
 स्थानानि नाधिकमत परमस्ति हि किञ्चन ।
 जीवलोक परिक्रम्य सतत स्थाणुजङ्गमम् ॥
 उत्तमाधममध्येषु प्रमाणगुणतः सदा ।
 चित्रविचित्रं त्रिविधं प्रमाणं त्रयमेव च ॥
 क्षयवृद्धी च कार्त्स्न्येन मया तेऽभिहितेऽनघ ।
 अतः पर प्रवक्ष्यामि क्षयवृद्धिविधिं क्रमात् ॥
 चित्रविद्भिरसज्ञेय समासेननेतरेण च ।
 त्रयोदश विधंवात्र क्षयवृद्धिरुदाहृता ॥
 स्थानानां बहुसंस्थत्वादङ्गान्यवसम्भवा ।
 स्थान पृष्ठगत पूर्वमवजुं गतमेव च ॥
 मध्याधं तथाधार्धं साचीकृतमुखं तथा ।
 नतं गण्डपरावृत्त पृष्ठागतमथापि च ॥
 पाश्वरगत च विज्ञेयमुल्लेप चलित तथा ।
 उत्तान वलिल चेति स्थानानि तु त्रयोदश ॥
 कार्याप्येतानि सर्वाणि नामसंस्थानतो नृप ।
 मण्डलानीह वैशाखप्रत्यासीढक्रियाक्रमं ॥
 समाश्चाद्वैसमाः पादाः सुस्थितानि चलानि च ।
 समासमपदस्थं च द्विविधं स्थानकं भवेत् ॥
 तद्गत्वा पदभ्रूयिष्ठं स्थान समपद स्मृतम् ।
 मण्डलञ्च द्वितीयं स्यात्स्थानान्यन्यानि यानि च ॥

क्षयवृद्धिविधिश्च

तान्येकसमपादानि विचित्राणि चलानि च ।
 तत्र वेशाखमालीढ प्रत्यालीढ च घन्विनाम् ॥
 चित्रगोमूत्रवगत विपम खड्गचर्मिणाम् ।
 चलित खलितायस्यमालीढैकपदक्रमम् ॥
 शक्तितोमरपापाणभिन्दिपालादिधारिणाम् ।
 सधलित चक्रशूलगदाकुणपधारिणाम् ॥
 एकपादसमस्थानं द्वितीयेन तु विद्गलम् ॥
 शरीर च सलील स्यात्सावष्टभै क्वचिद्द्भुतम् ॥
 लीलाविलासविभ्रान्त विशालजघनस्थलम् ।
 स्थिरैकपादविन्यास स्त्रीरूप विलिखेद्बुध ॥

प्रमाणहीनस्तु जनोऽनुभूयात्कालस्य भावस्यवलात्पृथिव्याम् ।
 इति प्रचिन्त्यात्मधिया बुधेन वार्यं प्रमाणक्षयवृद्धियोगे ॥

१३—चित्रे देवनृपपिगन्धवदैत्यदानवादीना सायुधाना सपरिच्छदाना निर्माणदेश-
 चिशेषानुरूपासनशयनयानवेशसरित्सागरवाहनशैलशिखरसद्वीपभूमण्डलशङ्खपद्मा-
 दिनिधिसच्चन्द्रनक्षत्ररात्रिसन्ध्यादिनिर्माणम्—वि०ध०—

यथा देवस्तथा चित्रे कर्तव्यः पृथ्वीश्वर ।
 एकैक रूपके लोम कर्तव्य पृथिवीक्षिताम् ॥
 ऋपयश्च सगन्धर्वा दैत्याश्च सहदानवा ।
 मन्त्रिणश्च महाराज सावत्सरपुरोहिती ॥
 कार्या भद्रप्रमाणेन धाहणाश्च नरेश्वर ।
 ऋपयस्तत्र कर्तव्या जटाजूटोपशोभिता ॥
 घृष्णाजिनोत्तरासङ्गा दुर्बलास्तेजसा युता ।
 देवताश्वापि गन्धर्वा भुकुटेन विवर्जिता ॥
 कर्तव्यास्ते महाराज शिखरैरूपशोभिताः ।
 ब्रह्मवर्चस्विनो विप्रा शुक्लाम्बरधरास्तथा ॥
 सर्वालङ्कारसयुक्तानेवोल्बणविभूषणान् ॥
 भुकुटेन विहीनास्तु सोष्णीपवान्कारयेच्च तान् ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव कर्तव्या भ्रुकुटीमुखा ॥
 वतुंलाक्षास्तथा वार्या भीमवक्त्रस्तथैव च ।
 तेषामभ्युद्धतो वेपः कर्तव्याः पृथिवीपते ॥

रुद्रप्रमाणाः कर्तव्यास्तथा विद्याधरा नृप ।
 सपत्नीकाश्च ते कार्या मात्यालङ्कारगारिगः ॥
 खड्गहस्ताश्च ते कार्या गगनं वाथ वा भुवि ।
 मालव्यपरिमाणेन किन्नरोरगराक्षसाः ॥
 रुचकस्य प्रमाणेन यक्षा कार्या नराधिप ।
 शशकस्य प्रमाणेन प्रधान मानव लिखेत् ॥
 पिशाचा वामना कुब्जा प्रमथाश्च महीभुज ।
 मानत्रियमत कार्ये रूपत्रियमनस्तथा ।
 स्वानुरूपप्रमाणाश्च सर्वेषा योषित स्मृता ।
 किन्नरा द्विविधा प्रोक्ता नृवक्त्रा ह्यविग्रहाः ॥
 सृदेहाश्चाश्ववक्त्राश्च तथान्ये परिकीर्तिता ।
 अश्ववक्त्रास्तु कर्तव्या सर्वालङ्कारधारिणः ॥
 गौतवाद्यसमायुक्ता द्युतिमन्तस्तथैव च ।
 उत्कृता राक्षसाः कार्या विवलाक्षा विभोषणा ॥
 देवावाराश्च कर्तव्या नागा फणविराजिताः ।
 सालङ्कारा स्मृता सर्वे यक्षास्तेऽभिहिता मया ॥
 सुराणां प्रमथा कार्या प्रमाणेन विवर्जिता ।
 पिशाचाश्च तथा कार्या प्रमाणेन विवर्जिता ॥
 नानासत्त्वमुखाः कार्या देवताना तथा गणाः ।
 नानावेशा महाराज नान युधधरास्तथा ॥
 एकरूपास्तु कर्तव्या वैष्णवानान्तथा गणाः ।
 तनापि तेषां कर्तव्या भेदाश्चत्वार एव च ।
 वासुदेवसमाः कार्या वासुदेवगणाः शुभाः ॥
 सवर्षणेन सदृशास्तद्गणाश्च तथा स्मृताः ।
 प्रद्युम्नेनानिरुद्धेन तद्गणाः सदृशास्तथा ॥
 तत्प्रभावाः स्मृताः सर्वे तदायुधधरास्तथा ।
 नीलोत्पलदलश्यामाश्चन्द्रशुभ्रास्तथैव च ॥
 तथा मरकतावाराः सिन्दूरसदृशप्रभा ।
 रुचकस्य तु मानेन वैश्याः कार्यास्तथा स्त्रियः ॥
 वश्यानामुद्धत वेश कार्ये शृङ्गारसम्मतम् ।

मालव्यमानत कार्या लज्जावत्यः कुलस्त्रिय ॥
 नात्युन्नतेन वेशेन सालङ्कारास्तथैव च ।
 दैत्यदानवयक्षाणां राक्षसानां तथैव च ॥
 रूपवत्यस्तथा कार्या पत्न्यो मनुजतत्तम ।
 मातर स्वेन रूपेण तथा कार्या नराधिप ॥
 पिशाचानां च पत्न्योऽपि कार्यास्त्रद्रूपसयुता ।
 विभर्तृवास्तु वर्तव्या स्त्रिय पलितसयुताः ॥
 शुक्लवस्त्रपरीधानाः सर्वालङ्कारवजिताः ॥
 कुब्जा वामनिका वृद्धा तथा रूपवती भवेत् ॥
 राजस्त्रीणां परीवारे वृद्ध स्यात्कञ्चुकी पुनः ।
 रुचकस्य तु मानेन वैश्यमान विधीयते ॥
 शशकस्य तु मानेन शूद्रमान तथैव च ।
 यथा जात्यनुरूपेण वेपेण मनुजेश्वर ॥
 दंत्यादियोपिता कार्या परिचारस्त्रिय सदा ।
 महाशिरा महोरस्को महानासो महाहनु ॥
 पीनस्कन्धभुजग्रीव परिमाणेन चोद्धृतः ।
 त्रितरङ्गलनाटश्च व्योमदृष्टिर्महाकर्णित ॥
 दृप्तश्चित्रविदां कार्य नेनाया पतिर्हजित ।
 योधा कार्या महाराज प्रायगो भृकुटीमुखा ॥
 किञ्चदुद्धतवेशाश्च कार्याइधोद्धतदर्शना ।
 अभ्युद्गताश्च वर्तव्यां ग्रायुधीयां पदानय ॥
 खड्गचर्मधराः कार्या कर्णाटस्त्रपुर्धरा ।
 वरवाणधरा कार्या नग्नजङ्घाश्च घन्विनः ॥
 नात्युद्धतेन वेपण मोपानत्वास्मथैत्र ने ।
 यथोक्तलक्षणा कार्या कुञ्जरास्तुरगादय ॥
 हस्त्यारोहाम्नु वर्तव्या हिंसा श्यामास्तु वर्णतः ।
 वैगैश्च जूटभरैः मालङ्कारास्तथैव च ॥
 उदीच्यनेसा वर्तव्यास्तुरगाणां तु मादिन ।
 उज्जनेन तु वेपेण वर्तव्या वन्दिनस्तथा ॥
 मिरादगितरप्टाश्च तथैवोन्मुगदृष्टयः ।

ब्राह्मणकास्तु कर्तव्या कपिला केकरेक्षणा ॥
 किञ्चिद्दानवसङ्काशा प्रायशो दण्डपाणय ।
 न केकरान्न कपिलान्युद्धे द्वद्धान्समालिखेत् ॥
 नात्युन्नतेन वेपण न च शान्तेन शस्यते ।
 पाश्वर्षद्घेन खडगेन प्रतीहारस्तु दण्डवान् ॥
 सवेष्टितशिरस्काश्च कर्तव्या वणिजस्तथा ।
 गायना नर्तका ये वा वाचवादविशुद्धये ॥
 उद्धतेन तु वेपेण कार्यास्ते मनुजोत्तम ।
 आसन्नपलिता कार्या स्वभूषणविभूषिता ॥
 पौरजानपदा श्रृष्टा शुभवस्त्रविभूषणा ।
 प्रसृतप्रवणा प्रह्ला स्वभावप्रियदर्शिन ॥
 स्वकर्मोपस्करव्यग्र कार्यं कर्मकरो जन ।
 प्राशव पीनगात्राश्च पीनश्रीवशिरोधरा ॥
 उग्राश्च नीचकेशाश्चमल्ला कार्यास्तथोद्धता ।
 वृषा केसरिणश्चैव याश्चान्या सत्त्वजातय ॥
 यथाभूमिनिवेशास्ते लोक दृष्ट्वा नराधिप ।
 एतद्रूपसमुद्देशमदृष्टाना तवरितम् ॥
 दृष्ट सुसदृश कार्यं सर्वेषामविशेषत ।
 चित्र सादृश्यकरण प्रधान परिकीर्तितम् ॥
 बुद्ध्या रूप यथावेश वर्णं च मनुजोत्तम ।
 देशे देशे नरा कार्या यथावत्समुद्भवा ॥
 देश नियोग स्थान च कर्म बुध्व च यत्नत ।
 आसन शयन यान वेश कार्यं नराधिप ॥
 सरितां सशरीराणा वाहनानि प्रदर्शयेत् ।
 पूर्णबुम्भकरा कार्यास्तथा नामितजानव ॥
 शैलाना शिखर मूर्ध्नि दर्शयेन्मनुजोत्तम ।
 द्वीपाना च करे कार्यं तथा भूमण्डल शुभम् ॥
 राजस्तथाशिखरपाणय ।
 रत्नपात्रवरा कार्या सागरा मनुजोत्तम ॥
 ममुद्राणा प्रभास्थाने सलिल तु प्रदर्शयेत् ।

श्रायुधानां च तच्चिह्नं किञ्चिन्मूर्धनि दर्शयेत् ॥
 निधीनां दर्शयेत्कुम्भं शंङ्खं शङ्खस्य दर्शयेत् ।
 पयं पयस्य राजेन्द्र शेषाणामगुरुपतः ॥
 कार्यस्यावयवाः कार्याः स्वदेहसदृशाः पृथक् ।
 दिव्यानां दर्शयेच्चिह्नमक्षमालां च पुस्तकम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रूपं यद्यस्य दृश्यते ।
 आकाशं दर्शयेद्विद्वान्विवर्णं खगमाकुलम् ॥
 तथैव दर्शयेद्राजंस्तारकामण्डितं दिवम् ।
 भूमिं च जाङ्गलानूपमिश्रां स्वैः स्वस्तया गुणैः ॥
 पर्वतं तु शिलाजालैः शिखरैर्धतुभिर्द्रुमैः ।
 निर्भरैर्भुजगैश्चैव दर्शयेन्नृपसत्तम ॥
 धनं नानाविधैर्वृक्षैरिहङ्गैः श्वापदैस्तथा ।
 तोयं च दर्शयेद्विद्वाननन्तैर्मत्स्यकच्छपैः ॥
 पक्षाक्षैश्च महाराज ययान्यैर्जलजैर्गुणैः ।
 देवतावेश्मभिश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः ॥
 नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः ।
 वमत्या दर्शयेद्ग्रामं किञ्चिद्दुद्यानभूपितम् ॥
 संवेषामथ दुर्गाणां कर्तव्यं दर्शनं तथा ।
 स्वभूमिविनिवेशेन वप्राट्टालकपर्वतैः ॥
 पण्ययुक्तास्तु कर्तव्यास्तथैवापणभूमयः ।
 आपानभूमिः कर्तव्या पानयुक्ता नराकुला ॥
 उत्तरीयविहीनांश्च शूतसक्तान्प्रदर्शयेत् ।
 जिताञ्शोकसमायुक्तान्दृष्टाल्लब्धजयास्तथा ॥
 चतुरङ्गवलोपेतां प्रहरिद्भिर्नरैर्युताम् ।
 मृतावयवरक्ताढ्यां रणभूमिं प्रदर्शयेत्
 चिताकुणपसंयुक्तं श्मशानं च तथा नृप ।
 युक्तं समारैरुष्ट्राद्यैर्मार्गं सायं प्रदर्शयेत् ॥
 सचन्द्रग्रहनक्षत्रां तथा दर्शितलीकिकाम् ।
 आसन्नतस्करां रात्रिं दर्शयेत्सुप्तमानवाम् ॥
 प्राप्रात्रे दर्शयेत्तत्र तथा शैवाभिष्टारिकाम् ।

सारुणो म्लानदीपश्च प्रत्यूपो रुक्कुक्कुटः ॥
 कर्मव्यग्रजनप्रायः कर्तव्यो वामरस्तथा ।
 द्विजेनियमभिर्युक्ता रक्ता मन्थ्या प्रदर्शयेत् ॥
 तमसो दर्शनं कार्यं वासे समपंकैर्नरैः ।
 कुमुदानां विकाशे च ज्योत्स्ना चन्द्रे प्रदर्शयेत् ॥
 दर्शयेत्सरजस्यं च शय्यां कर्णोत्करावृताम् ।
 सद्बृत्तमानवप्रायां वृष्टिं वृष्ट्याम्प्रदर्शयेत् ॥
 प्राणिनां क्लेशनप्तानामादित्येन निदर्शनम् ।
 वृक्षैर्वसन्तर्जः पुन्ने कोकिलामधुपीठकूटैः ॥
 प्रहृष्टनरनारीकं वमनं च प्रदर्शयेत् ।
 क्लान्तैः कार्यं नरैर्ब्रह्म मृगैश्चायागतैस्तथा ॥
 महिषैः पङ्कमलिनैस्तथा शुष्कजलाशयम् ।
 विहङ्गैर्द्रूमसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्गुहागतैः ॥
 तोयनप्रघनेयुं वस्तु मेन्द्रचापविभूषणैः ।
 विष्टद्विद्योतनेयुक्ता प्रावप दर्शयेत्तथा ॥
 सफलद्रुमसंयुक्तां पववगम्या वमुन्वराम् ।
 सहस्रपद्मसलिला शरदं तु तथा लिखेत् ॥
 सघोष्पसलिलस्थानं तथा लूनवसुन्धरम् ।
 सनीहारदिग्न्तं च हेमन्त दर्शयेद्बुधः ॥
 हृष्टवायसभातङ्गं शीतार्तजनसङ्कुलम् ।
 शिशरं तु लिखेद्विहान्हिमच्छन्नदिग्न्तरम् ॥
 वृक्षाणां पुष्पफलतः प्राणिना मदतस्तथा ।
 ऋतूनां दर्शनं कार्यं लोमान्दृष्ट्वा नराधिप ॥
 रसभावाश्च कर्तव्या यथापूर्वमुदाहृताः ।
 यथायोगे तु युञ्जीत नृत्ताभिहितमत्र च ॥
 शुष्कं वर्तयथा वस्तु चित्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ।
 शुष्कार्द्रमध्यमं प्रोक्षत चाद्रमेव तयोत्तमम् ॥
 यथादेयं यथाकानं यथादेश यथावयः ।
 त्रियमाण भवेद्धन्य विपरीतमतोज्ज्वला ॥

इति विचक्षणवृद्धिविदित्पतैः वरणकान्तिविलासरसादिभिः

लिखितभीक्षणलोचनमादराद्भवति चित्रमभीष्टितकामदम् ॥

- १४ विलम्बालक्षणम् स० मू०—मू० ७३ परि० १०
 (1) मानसो० अ० चि० वत्सकर्णममुद्गूतरोमाण्यादाय यत्नत ॥
 तूलिकाप्रे न्यमत्तानि लाश्यान्व्यनयोऽत ॥
 लेखनी नाम सा प्रोक्ता सा चैव त्रिविधा भवत् ।
 स्थूना मध्या तथा सूक्ष्मा तथा चित्र विरच्यते ॥
 स्थूलया लेपन कार्यं तिर्यंगाहितया तथा ।
 अङ्गुन मध्यया कुर्यादग्रपाश्वर्विनिष्टया ॥
 सूक्ष्मया च तथा सूक्ष्मा नखा कुर्वीत कोविद ।
 लेखनी त्रिविधा ज्ञया स्थूला सूक्ष्मा च मध्यमा ।
 तद्दण्डमृतुमात्र वा त्रिगुणम्भ पडघव स्भनम् ॥
 मृगे पूच्छे तदण्डाणामण्डाथ वाथ वतुं नम ।
 ऋत्वाप्रे विन्यसेच्छड क शौडमर्षाङ्गुलोरनम् ॥
 यवाकार च सुदृढं तत्र मयोजयेत् पुन ।
 स्थूलाया वत्सकर्णोत्थमजोदरभव परे ॥
 त्रिकोडपुच्छज सूक्ष्मायामरोम नृणाप्रकम् ।
 नतुना लाक्षया वाय दण्डायकृत्नशटकुपु ॥
 वध्नातु लेखनी सम्यक् प्रतिवर्णं त्रिधा त्रिका ।
 आकृत्या च त्रिधा स्थूना सूक्ष्मा मध्येति सा पुन ॥
 प्रत्येकं नवधा चैव प्रतिवर्णं तु लेखनी ।
 अथ मध्यमलेखन्या पीतवर्णरसेन तु ॥
 किट्टलेखावहिभगि लिखित्वाव्यक्तमम्बरं ।
 मार्जयेत् किट्टलेखा ता पुन सुव्यक्ताभालिखेत् ॥
 रक्तवर्णरसेनाथ सर्वं सम्यक् समालिखेत् ।
 पद्माच्चित्रं विचित्रं च तस्या भित्तौ लिखेद्बुध
 नानाभावरसंपुंक्त सुरेख्य वर्णकोचितम् ॥
 कनिष्ठिकापरोणाहा भागद्वयसमायताम् ।
 धनवेणुसमुद्भूता नलिका परिकल्पयत् ॥
 तदग्रे ताम्रजं शङ्खं यवमात्रं विनिक्षिपेत् ।
 तावन्मात्रं वहि कुर्यात्सिन्दुनामेरितं पुरं ॥
- (ii) गिल्प०
- १५ रजिवा
 मानसो० अ० चि०

भङ्गचिन्नो वदन्वन् मुभङ्गः कृत्तिकात्रिनिः ॥
 नागरो व्याघ्रनखवद् द्वात्रिंशत्सदन्तगम् ।
 यदरं केतकीना च द्वात्रिंशत्सदन्तगम् ॥
 ध्वन्तरो वराहदण्डो त्रेणो मुनिपुष्पवत् ।
 उकाराकार कानिङ्गो यामुन पुष्पगर्भकः ॥
 उक्ता अष्टविधाकारा पङ्कजा नीयाश्च कण्टकाः ।
 कण्टकाना तथाभारा कथिता मेर्वमूला च ॥
 वेदाक्षर पद कृत्वा कण्टकावतनोद्गतम् ।
 ब्रह्मस्थाने भवेद् विन्दुर्वाभावनेन वतित ॥
 तद्वृत्तिताम्रस्थाने विन्दु स्यादक्षरोदभव ।
 तदूर्ध्वे भ्रमर्भं च वत्तमर्धं चन्द्राकृति ॥
 ब्रह्मस्थानोर्ध्वगतं च दक्षिणोद्भवाः फल्गुम् ।
 कलिकोद्भवाक्षं वाराहवर्णसम्भवम् ॥
 तस्योर्ध्वेऽपरोद्गम्य तदान्यताम्र कटकोपमम् ।
 अग्रस्याग्रपदवर्णेषु अपरानत कर्णिकावृत्ति ॥
 तस्या यावत्याग्रन मवधो पदपादो ... ॥
 पृथुग्रीवा त्रिपादे . पादोदर कण्टका ... ?
 .... ।

... तस्थानात्समुद्भव्य ओ निम्नाग्र धान्यातकम् ॥

चक्रग्रीवोद्गता कारिक कलिकोद्भव वाराहकर्णिकादगतम् ।
 अत्राचार पुन पृष्ठे कलिका मुनिपुष्पवत् ॥
 कण्टकादरमध्य तु कलिका जावसूत्रकम् ।
 तदास्पृष्टम् ... .. ॥
 गेमास्थिमासत्वचाश्च एव क्षितिगुणाद्भवा ।
 .... चक्ष्य जीवसूत्रेण कथ्यते ॥
 रेखास्थिवर्णमासानि चतुश्छाया प्रकीर्तिता ।
 पादाद्यङ्गानि सर्वाणि नाडीरास च विदुर्वर्तया ॥
 मञ्जा च क्षितिराख्याता राजेन्द्रन्यदय बीजकम् ?
 ... .. अद्भयो रसममुद्भव ॥
 .. .. तेजो ब्रह्मस्य बीजकम् ।

गगोत्पत्ति च वदयेऽहं शृणु चैराग्रमानसः ॥
 धीरोदार्षवके पूर्वं मध्यमाने सुरासुरैः ।
 तत्रोत्पन्नो महावृक्षो नाम्ना सुरतरुस्त्वदा ॥
 नानापत्रसमाकीर्णो नानापुष्पसमाबुल ।
 नानाफलसम्पृक्नो ललिताङ्गो मनोहर ॥
 सुगन्धामोद्भवहूलः सुगन्धागन्धितोत्पलः ।
 तद्गन्धमोहिता सर्वे देवदैत्यादिकास्तदा ॥
 परस्पर देवदैत्या वृक्षार्थे लुब्धचेतसः ।
 अमृताद्भयं मन्यन्ते दैत्याश्च त्रिदशा अपि ॥
 शाखापत्रोद्भवश्चतुर्दिक्ष मध्यत ऊर्ध्वतः ।
 मानतः पत्रसकीर्णो दिशाभेदे परात्परम् ॥
 नागर पूर्वशाखाया द्राविड दक्षिणोद्भवम् ।
 अपरे व्यन्तर चैव वेसरं वा तथोत्तरे ॥
 वालिङ्गमूर्ध्वतश्चैव शाखान्तर्जं च यामुनम् ।
 पङ्जात्युत्पत्तिभेदैश्च पत्रमेव समुद्गतम् ॥
 नन्दादिक्रमयोगेन तथा चन्द्रकलाक्रम ।
 दिनपत्रोद्भवस्त्वेवं सङ्ख्यातो दशपञ्चभिः ॥
 नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा स्यात् पञ्चमी तथा ।
 पञ्च पञ्च तथा पञ्च मासार्धे तु यथा यथा ॥
 नन्दायाः शिगुपत्र च भद्रायाः सकल तथा ।
 स्वस्तिक तु जयायाश्च रिक्ताया वर्धमानकम् ।
 पूर्णायाः सर्वतोभद्र पञ्चम परिकीर्तितम् ।
 पष्ठीकादि दशम्यन्तमन्यपञ्चसमुद्भव ॥
 जय च विजय चैव उद्गत पत्रमक्षयम् ।
 सर्वमङ्गल भवाख्य पञ्चान्ये च प्रकीर्तिताः ॥
 पष्ठीकाद्य च दशम्यन्त पत्राणा पञ्चक तथा ।
 पुनरन्यानि पञ्चैकादशाद्य पूर्णान्त तथा ॥
 त्रिय त्रियोदवाख्य च रत्नगर्भं तेजोभवम् ।
 सर्वानन्द महोत्साह पत्राणा दशपञ्चकम् ॥
 वसन्ते नागर पत्र द्राविड ग्रीष्मके तथा ।

वर्षसि व्यन्त्रभव वेसर च शरदती ॥
 हेमन्ते चैव कालिङ्ग यामुने शिशिरोद्गतम् ।
 षड्रुतद्भवपत्राणि सर्वाणि शुभदानि च ॥
 तथा शाखोद्भव पत्रमुक्त दशविधं क्रमात् ।
 शाखोद्भवानि पट्चैव कन्दजानि तु षोडश ॥
 तथा चाकारपत्राणि लक्षकोट्यादिकानि च ।
 पुनरन्यानि वक्ष्येऽह प्रकारै पञ्च तानि च ॥
 हसपत्र - नक्रपत्र मत्स्यपत्र च कूर्मकम् ।
 पद्मपत्र तथा चैव पञ्चक जलज भवेत् ॥
 स्थलज छन्दजाकार प्रामादगृहकादिकम् ।
 नरनार्यादिक पत्र नरपत्रं च पञ्चमम् ॥
 गजपत्रमश्वपत्र जानुग पद्मज तथा ।
 सिंहासनादिपत्रं च गजपत्रं तु पञ्चकम् ॥
 अनेकाकारपत्र च मेघपत्रं तथैव च ।
 पत्राकारास्तथा चैते कथितास्त्वपराजित ॥
 पुनः स्थानेषु सर्वेषु तत्र पत्राणि योजयेत् ।
 स्तम्भेषु द्वारपक्षेषु प्रासादेषु च सर्वत ॥
 षोडशाभरणैश्चैव तत्र पत्रं तु दापयेत् ।
 हारकेयूरकङ्कणकटिसूत्रादिभिः समैः ॥
 यत्र स्थाने भवेत्पत्र लक्ष्मीस्तत्र हितेक्षणा ।
 नाऽपत्रतो भवेत्लक्ष्मी शुभस्थान च पत्रतः ॥
 अथात सप्रवक्ष्यामि कण्टकाना तु लक्षणम् ।
 अष्टौ जातिक्रमच्छन्दात् कण्टका अभिधानत ॥
 कलिश्च कलिकश्चैव व्यामिश्रश्चित्रकौशल ।
 व्यावर्तेश्चैव व्यावृत्त मुभङ्गो भङ्गचित्रक ॥
 अगस्तिपुष्पकाकारः सभवेत् कलिकण्टकः ।
 वराहदण्डाकृतिकः कलिकश्चेति मजित ॥
 वद्धपुष्पोद्भवश्चैव व्यामिश्री मध्यकेनर ।
 उकाराकारसदृशः स भवेच्चित्रकौशल ॥
 व्यावृत्तो व्याघ्रनखवद् व्यावृत्तः कलशाकृतिः ।

स एकस्तम्भनायुक्तो बहुध्वं विकल्पते ।
 तेन दूर्वाकुरा पीतः कपित्थहरितः शुभा ॥
 मुद्गश्यामप्रकृतयः कर्तव्याश्छत्रयो सुप्रभा ।
 नीलः पाण्डरसम्पृक्तो विरङ्गः सोऽप्यनेकधा ॥
 अन्योन्याम्यधिक न्यूनं समाशवशकल्पना ।
 तेन नीलोत्पलनिभा मापसच्छयामुप्रभा ॥
 क्रियतेच्छत्रयो रम्य यथायोगविनिश्चयात् ।
 लाक्षया श्वेतया युक्ता लाक्षारोध्रपिनद्धया ॥
 रक्ता रक्तोत्पलश्यामाच्छत्रविर्भवति शोभना ।
 सापि नानाविधानन्यान्वर्णान्विकुरुते बहूना ॥
 रङ्गद्रव्याणि कनक रजत ताम्रमेव च ।
 अभ्रक राजवन्तं च सिन्दूर त्रपुरेव च ॥
 हरितालं सुधा लाक्षा तथा हिङ्गलकं नृप ।
 नील च मनुजथ्रेष्ठ तथान्ये सन्त्यनेकशः ॥
 देशे देशे महाराज कार्यास्ते स्तम्भनायुत ।
 लोहाना पत्रविन्यास भवेद्वापि रसत्रिया ॥
 सकट लोहविन्यस्तमभ्रकं द्रावणं भवेत् ।
 एव भवति लोहानां लेखने कर्मयोग्यता ॥
 अभ्रकद्रावणं प्रोक्त सुरसेन्द्रजभूमिजे ।
 चम्पाकुथोऽथ बकुला निर्यासस्तम्भनाद् भवेत् ॥
 सर्वेषामेव रङ्गाणा सिन्दूरक्षीर इष्यते ।

मातरङ्गदूर्वारसपट्टबद्धैः संस्तम्भित चित्रमुदारपुच्छैः ॥
 शीतं जलेनापि न नाशयेत् तिष्ठत्यनेकान्यपि यत्सराणि ।

(ii) अ० पृ० २२९

देशजातिबुलस्थान वर्णभेदश्च कथ्यते ।
 पूर्वोद्भव नागरं च कर्णाटि द्वाविड म्मृतम् ॥
 व्यन्तरं पश्चिमभव वेशर चोत्तरे तथा ।
 बलिङ्गदेशे कालिङ्ग यामुन सयंतः स्थितम् ॥
 देशजातिश्च कथिता बुलस्थानं कुलोद्गतम् ।
 नागरं क्षिप्रजातिः स्याद् द्वाविडं क्षत्रियन्तया ॥
 व्यन्तरं वैश्यजातिश्च वेशरं च तथैव ॥

कालिङ्ग मिथवर्णाडित्यं यामुन सर्वतः समम् ॥
 कुलस्थानोद्भवश्चेत्थ वर्णभेदश्च कथ्यते ।
 नागरं श्वेतवर्णं म्याद द्राविड रक्तवर्णकम् ॥
 व्यन्तर पीतसवाश हरिद्वर्णं तु वेशरम् ।
 हरिद्वर्णं च कालिङ्ग यामुन सर्ववर्णकम् ॥

(iii) मानसो०, श्र० चि०

तत्तद्रूपानुसारेण पूरणीयास्तु चित्रकं ।
 एणसाराङ्गशार्दूलशिखितित्तिरिकादिपु ॥
 भिन्नवर्णेषु सत्त्वेषु पृथग्वर्णं प्रयुज्यते ।
 वृक्षपर्वतशस्त्रादिपदार्थेषु यथोचिताः ॥
 भिन्नवर्णाः प्रयोक्तव्या चित्रकंश्चित्रकर्मणि ।
 गौरवर्णेषु नीलेषु हरिताल पुरो न्यसेत् ॥
 गौरेषु गौरिकं पश्चात्नीली नीलेषु योजयेत् ।
 क्षुरेण तीक्ष्णधारेण लेखा न्यूनाधिका हरेत् ॥
 पाण्डुर बिन्दुजातं यत्तत्सर्वं तेन कारयेत् ।
 पूरितं वर्णमात्रं यत्तावन्मात्रं हरेत्सुधीः ॥
 मृदुघर्षणयोगेन यथा शङ्को न नश्यति ।
 रोमराजिमिता कुर्यात् रेखा नानाविधामपि ॥
 वीरणं सूक्ष्मतुण्डाग्रैर्मृदुघर्षणयोगतः ।
 शुद्धं सुवर्णमत्यर्थं शिलाया परिपेषितम् ॥
 कृत्वा कास्पमये पात्रे गालयेत्तन्मुहुर्मुहुः ।
 क्षिप्त्वा तोय तदालोड्य निर्हरेत्ज्जल मुहुः ॥
 यावच्छिन्नारजो याति तावत्कुर्वीत यत्नतः ।
 घनत्वान्मसृण हेम न याति सह वारिणा ॥
 आस्ते तदमल हेम बालार्करुचिरच्छवि ।
 तत्त्वलय हेमज स्वल्पवज्रलेपेन मेलयेत् ॥
 मिलितं वज्रलेपेन लेखिन्यग्रे निवेशयेत् ।
 लिल्वेदाभरणं चापि यत्किञ्चिद्भ्रमकल्पितम् ॥
 चित्रे निवेशित हेम यदा शोषं प्रपद्यते ।
 बाराहदंष्ट्रया तत् घट्टयेत्कनकं शनैः ॥
 यावत्कान्तिं समायाति विद्युच्चकितविग्रहम् ।

वर्णेषु स्वर्ण-योग

शुद्धवर्णः

सर्वचित्रेषु सामान्यो विधिरेव प्रकीर्तित ॥
 प्रान्ते कज्जलवर्णेन लिखितलेखा विचक्षणः ।
 वस्त्रमाभरणं पुष्पं मुस्तरागादिकं सुधीः ॥
 अलक्तेन लिखितपश्चाच्चित्रवर्णं भवेत्तत् ।
 पूरयेद्वर्णं पश्चात् तत्तद्रूपोचितैस्स्फुटम् ।
 उज्ज्वलं प्रोन्नते स्थाने श्यामलं निम्नदेशतः ॥
 एकवर्णापि कुर्वात्तारतम्यविभेदतः ।
 अथश्चेदुज्ज्वलो वर्णो घनश्यामलता व्रजेत् ॥
 भिन्नवर्णेषु रूपेषु भिन्नो वर्णं प्रयुज्यते ।
 मिश्रवर्णेषु रूपेषु मिश्रो वर्णं प्रयुज्यते ॥
 श्वेतेषु पूरयेच्छङ्खं शोणेषु दरदं तथा ।
 रक्तेष्वलक्तकरसं लोहिते गैरिकं तथा ॥
 पीतेषु हरितालं स्यात्कृष्णे कज्जलमिष्यते ।

मिश्रवर्णः

शुद्धा वर्णा इमे प्रोक्ताः चत्वारश्चित्रसंश्रयाः ॥
 मिश्रान् वर्णान्तो वष्टये वर्णसंयोगसम्भवान् ।
 दरदं शङ्खसम्मिश्रं भवेत्कोकनदच्छविः ॥
 अलक्तं शङ्खसम्मिश्रं सौराष्ट्रमदृशं भवेत् ।
 गैरिकं शङ्खसम्मिश्रं धूमच्छायं निरूपितम् ॥
 हरितालं शङ्खयुक्तं घाटात्वं ? सदृशप्रभम् ।
 कज्जलं शङ्खसम्मिश्रं धूमच्छायं निरूपितम् ॥
 नीली शङ्खेन सदुषता कपोताभा विराजते ।
 राजावर्तस्स एवायमतसीपुष्पसन्निभः ॥
 केवलं हि या नीली नीलेन्दीवरसप्रभा ।
 हरितालेन मिश्रा चेज्जायते हरितच्छविः ॥
 गैरिकं हरितालेन मिश्रितं गौरता व्रजेत् ।
 कज्जलं गैरिकोपेतं श्यामवर्णं निरूपितम् ॥
 अलक्तेकेन संसृष्टं कज्जलं पाटलं भवेत् ।
 अलक्तं नीलिकायुक्तं कर्कशं भवेत् स्फुटम् ॥
 एव शुद्धाश्च मिश्राश्च वर्णभेदाः प्रकीर्तिताः ।
 अथवान्यप्रकारेण वर्णयोगः प्रतीत्यते ॥

मृदुरक्ते तु सिन्दूरं गैरिकं मध्यरक्तके ॥
 अतिरक्ते तु संयोज्यं वर्णं लाक्षारसं विदुः ।
 मनशिशला पीतवर्णं ततोऽन्यत् पूर्वमुक्तवत् ॥
 गैरिकं तु शिलापृष्ठे दिनमेकं मुपेययेत् ।
 तत् पोपितं शुद्धतोयैः संग्रहेन्मुद्गरादिषु ॥
 दिनाद्यं पेययेत् तद्धत् सिन्दूरं जलमिश्रितम् ।
 निर्जलं चूर्णयेत् तत्र पेपण्यां तु मनशिशलाम् ॥
 दिनपञ्चकमात्रं तं पुनस्तोयविमिश्रकम् ।
 दिनमेकं पेययित्वा सम्यक् पात्रेषु संग्रहेत् ॥
 एतेषां निम्बनिर्यासतोयं संयोज्य युक्तितः ।
 मम्मर्द्यं लेपलिखनप्रश्रियाश्च समाचरेत् ॥

स्वर्णलेपविधिः प्रथमा

अथ स्वर्णं पेपणार्थं पत्रीकृत्य यथा मृदु ।
 तत्पत्रं शकलीकृत्य सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं पुनः ॥
 विञ्चित्तिकतसंमिश्रं शुद्धतोयविमिश्रितम् ।
 पेययेत् पेपणीश्वभ्रे सुश्लक्ष्णदपदा मुषीं ॥
 जाते सुपिष्टे तत्पिष्टे काचपात्रे जले सह ।
 पालोड्योर्ध्वगतं पङ्क्तं मिरुता च पुनः पुनः ॥
 मन्त्यज्यं जातं स्वर्णस्य पङ्क्तमन्युज्ज्वलं बुधः ।
 युक्तिको वज्रलेपेन सह त ॥

द्वितीया

तत्तदुचितलेखिन्यां विशेषको लिखेद्विदम् ।
 वराहदण्डमुख्येन शुष्के तस्मिन् पुनः पुनः ॥
 यावदस्य प्रभा जाता तावन्मन्दं विघट्टयेत् ।
 अथवा वज्रलेपेन स्वर्णस्थानं विलेखयेत् ॥
 विन्यसेत् तत्र तत्रानु यथायुक्तिं विदारितान् ।
 अतीव मृदुलान् स्वर्णपट्टानतिदृढैः पुनः पुनः ॥
 कापसिपुञ्जैः समाज्यं प्रकाशीश्रित्यतामिदम् ।
 एवं पूर्वं स्वर्णलेपविधिस्वतो द्विधा बुधैः ॥
 माहिपत्वचमादाय नवां तोयेन पाचयेत् ।
 नवनीतमिवापतिं गालयित्वा यदा तदा ॥
 गुलिकाश्च ततः कार्या याः शुष्काश्च महानपे ।

वज्रलेपः

यज्जनपमिद स्यात् चित्रपाग्गुप्तावहम् ॥
 क्षिप्तवोष्णतोये विद्राव्य तत्तद्वर्णेषु युक्तिनः ।
 न गित्यनिम्ननिर्यामतोयस्थानजपि योजयत ॥

वर्णभेद मिश्रणार्था वा

अभ्यान्वयोगात् मजातवर्णभेदोऽथ नश्यने ।
 स्थित रक्तेन मयुक्त गौरक्षत्रि हि दध्यने ॥
 श्वेत कृष्ण च पीत च ममभागविमिश्रितम् ।
 शास्त्रच्छत्रीति विख्यात वर्णहारसुखप्रदम् ॥
 श्वेत कृष्ण मम मिश्र गजवर्णमुदाहृतम् ।
 रक्त पीत मम मिश्र प्रकुलस्य फलाकृति ॥
 ज्वलनाभमिद स्यात्तमभिनवर्णनिभ परम् ।
 पीतस्य द्विगुण रक्त मिश्रित त्वतिरक्तकम् ॥
 श्वेतस्य द्विगुण पीत मिश्र श्यात तु पिङ्गलम् ।
 कृष्णस्य द्विगुण पीत मिश्रित त्र्यम्बुसम्मिमतम् ॥
 तदेव नृणा वर्णं स्यात् कृष्ण पीतसम तु वा ।
 हरिताल व्यामयुक्त शुकपक्षानिभ भवेत् ॥
 लाशारमेन मयुक्त हिङ्गुद त्वतिरक्तवम् ।
 लाक्षारसेन समिश्र कृष्ण जम्बुफलाकृति ॥
 लाक्षारस जातिलिङ्ग मितवर्णं यथा समम् ।
 सम्मिश्रमुत्तमं वर्णं हिङ्गुदेनात्र वा युतम् ॥
 कृष्ण नीलेन सम्मिश्र केशवर्णमुदाहृतम् ।
 एव मिश्रकवर्णानि युक्त्या सयोज्य सन्निशेत ॥
 सुधाधवलिते भित्ती नैव कुर्यादिद सुधीः ।

अ व रसा रस-दृष्टयश्च
 न रस-चित्राणि
 धि-ध०

स मू — मू० = २, ५० ५५

अ गारहास्यकरुण गोररीद्रभयानका ।
 वीभत्साद्भुलशान्नादच नवचित्ररसा स्मताः ॥
 तत्र यत्त्वान्तिलावण्यलेखामाधुर्यमुन्दरम् ।
 विदग्धवेशाभरण शृङ्गारे तु रसे भवत् ॥
 यत्कुब्जनामनप्रायमोषद्विकटदर्शनम् ।
 वथा च हस्त सकोष्य तत्स्याद्द्वाम्यकर रसे ॥
 याञ्चाविरहासन्त्यागविक्रयव्यसनादिप ।
 अनुकम्पिनक यत्स्यान्निशेत्करुणारसे ॥

पारुष्यविकृतिः क्रोधविषयस्त्वर्था ? न दूषणम् ।
 दीप्रशस्त्राभरणवत्कृत रौद्ररसे भवेत् ॥
 प्रतिज्ञागर्भशीर्यादिष्वर्थेष्वीदार्यदर्शनम् ।
 सस्मयं सभ्रकुटिबद्धीर वीररसेऽद्भुतम् ॥
 दुष्टदुर्दशनोऽमत्तहिंस्रव्यापादकादि यत् ।
 तत्स्याद् भयानकरसे प्रयोगे चित्रकर्मण ॥
 श्मशानगर्हित घातवरण स्थानदारुणम् ।
 यच्चित्र चित्रवच्छ्रेष्ठं तद्वीभत्सरसे भवेत् ।
 यदा विनीतरोमाञ्चचिन्ता ताक्षर्यमुखानतम् ॥
 प्रदर्शयति चान्योऽन्यं तदद्भुतरसाथयम् ॥
 यद्यत्सौम्याकृतिध्यानधारणासनबन्धनम् ।
 तपस्विजनभूयिष्ठं तत्तु शान्ते रसे भवेत् ॥
 शृगारहास्येषान्त्याख्या लेखनीया गृहेषु ते ॥
 परशेपा न कर्तव्या कदाचिदपि वस्यचित् ।
 देववेश्मनि कर्तव्या रसा सर्वे नृपालये ॥
 राजवेश्मनि नो कार्या राज्ञा वासगृहेषु ते ।
 सभावेश्मसु कर्तव्या राज्ञा सर्वरसागृहे ॥
 वर्जयित्वा सभा राज्ञो देववेश्म तथैव च ।
 युद्धश्मशानकरुणामृतदुःखार्तकुत्सितान् ॥
 भ्रमङ्गल्याश्च न लिखेत्कदाचिदपि वेश्मसु ।
 निधिश्रृंगान्वृपान् राजभिधिहस्ताभ्रताङ्गजान् ॥
 निधिविद्याधरा राजनृपयो गरुडस्तथा ।
 हनूमांश्च सुमङ्गल्या ये लोके सुप्रकीर्तिताः ॥
 लिखितव्या महाराज गृहेषु सतत नृणाम् ।
 चित्रकर्म न कर्तव्यमात्मना स्वगृहे नृप ॥
 दोर्बल्यं स्थूलरेखत्वमविभक्तत्वमेव च ।
 वर्णानां सङ्करश्चात्र चित्रदीपाः प्रकीर्तिताः ।
 स्थानप्रमाणं भूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ॥
 सादृश्यं क्षयवृद्धी च गुणाष्टकमिदं स्मृतम् ॥
 स्थानहीनं गतरसं शून्यदृष्टिमतीमसम् ।
 चेतनारहितं वा स्यात्तदशस्तं प्रकीर्तितम् ॥

यच्चनेपमिदं ग्यातं निश्चकारगुणान्दम् ॥
 क्षिप्स्वोष्णतोमे विद्राव्य तत्तद्वर्णेषु युक्तिनः ।
 वपित्यनिम्बनिर्वासतोयस्थानेऽपि योजयेत् ॥

वर्णभेद मिश्रवर्णा वा

अन्योन्ययोगात् संजातवर्णभेदोऽथ गृह्यते ।
 गिन रत्नेन मयुक्त गौरच्छदि हि दृश्यते ॥
 श्वेत कृष्ण च पीत च ममभागविमिश्रितम् ।
 शास्त्रच्छ्रीति विख्यात वर्णानारसुखप्रदम् ॥
 श्वेत कृष्ण मम मिश्र गजवर्णमुदाहृतम् ।
 रक्त पीत मम मिश्र वज्रुलस्य फलावृति ॥
 ज्वलनाभमिदं रूपातमग्निवर्णनिभ परम् ।
 पीतस्य द्विगुण रक्त मिश्रित त्वतिरक्तकम् ॥
 श्वेतस्य द्विगुण पीत मिश्र रूपात तु पिङ्गलम् ।
 कृष्णस्य द्विगुण पीत मिश्रित त्वम्बुसम्मितम् ॥
 तदेव नृणां वर्णः स्यात् कृष्ण पीतसम तु वा ।
 हरितान् श्यामगुण शुकपक्षानिभ भवेत् ॥
 लाक्षाम्बेन मयुक्त हिङ्गुद त्वतिरक्तवम् ।
 लाक्षारसेन समिश्रं कृष्ण जम्बुफलाकृति ॥
 लाक्षारस जातिलिङ्ग मितवर्णं यथा समम् ।
 सम्मिश्रमुत्तमं वर्णं हिङ्गुदेनात्र वा युतम् ॥
 कृष्ण नीलेन सम्मिश्र केशवर्णमुदाहृतम् ।
 एवं मिश्रकवर्णानि युवत्या सयोज्य सन्निखेत् ॥
 सुधाधवलिते भित्तौ नैव कुर्यादिदं सुधीः ।

अ. व. रसा रस-दृष्टयश्च
 न रस चित्राणि
 वि० ध०

म. सू.—मू० ६२, ५० ५५

न गारहास्यकरुण गोररौद्रभयानका ।
 वीभत्ताद्भूतशान्नाश्च नवचित्ररसा स्मृताः ॥
 तत्र यत्कान्तिलावण्यलेखामाधुर्यमुन्दरम ।
 विद्रग्धवेशाभरण शृङ्गारे तु रसे भवेत् ॥
 यत्कुब्जवामनप्रायमीपद्विकटदशनम् ।
 वृथा च हस्तं सकोच्य तत्स्याद्दाम्यकर रमे ॥
 याञ्चाविरहासन्त्यागविक्रयव्यसनादिय ।
 अनुकम्पितक यत्स्यान्निलवेत्करुणारसे ॥

पारुष्यविट्टितिक्रोधविषस्यर्था ? न दूषणम् ।
 दीप्रशस्त्राभरणवत्कृत्वा रौद्ररमे भवेत् ॥
 प्रतिज्ञागर्भशीर्यादिष्वर्थेष्वौदार्यदर्शनम् ।
 सस्मर्य सभ्रवुटिवद्वीर वीररसेऽद्भुतम् ॥
 दुष्टदुर्दशनोन्मत्तहिंस्रव्यापादकादि यत् ।
 तत्स्याद् भयानकरसे प्रयोगे चित्रकर्मण ॥
 श्मशानगर्हित घातकरण स्थानदारणम् ।
 यच्चित्र चित्रवच्छ्रेष्ठं तद्वीभत्सरसे भवेत् ।
 यदा विनीतरोमाञ्चचिन्ता ताक्षर्यमुखानतम् ॥
 प्रदर्शयति चान्योऽन्यं तदद्भुतरसाश्रयम् ॥
 यद्यत्सौम्याकृतिध्यानधारणासनबन्धनम् ।
 तपस्विजनभूमिष्ठ तत्तु शान्ते रसे भवेत् ॥
 शृ गारहास्यशान्त्याख्या लेखनीया गृहेषु ते ॥
 परशोपा न कर्तव्या वदाचिदपि वस्यचित् ।
 देववेश्मनि कर्तव्या रसा सर्वे नृपालये ॥
 राजवेश्मनि नो वार्या राज्ञा वासगृहेषु ते ।
 सभावेश्मसु कर्तव्या राज्ञा सर्वरमागृहे ॥
 वर्जयित्वा सभा राज्ञो देववेश्म तथैव च ।
 युद्धश्मशानकरुणामृतदुःखातं नुत्सितान् ॥
 अमङ्गल्याश्च न लिखेत्कदाचिदपि वेश्मनु ।
 निधिभृगान्वृपान् राजप्रिधिहस्ताग्रताङ्गजान् ॥
 निधिविद्याधरा राजनृपयो गरुडस्तथा ।
 हनुमाश्च सुमङ्गल्या ये लोके सुप्रकीर्तिताः ॥
 लिखितव्या महाराज गृहेषु मतत नृणाम् ।
 चित्रकर्म न कर्तव्यमात्मना स्वगृहे नृप ॥
 शैबल्यं स्मृतरेसत्वमविभक्तत्वमेव च ।
 वर्णाना सद्गुरश्चात्र चित्रदीपाः प्रकीर्तिताः ।
 स्थानप्रमाणं भूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ॥
 सादृश्यं क्षयवृद्धौ च गुणाष्टरमिदं स्मृतम् ॥
 स्थानहीन गतरस शून्यदृष्टिमतीममम् ।
 चेननारहित वा स्यात्तदगस्तं प्रसीनितम् ॥

लसतीव च भूलम्भो विन्ध्यतीव तथा नृप ।
 हसतीव च माधुर्यं सजीव इव दृश्यते ॥
 सश्वास इव यच्चित्रं तच्चित्रं शुभलक्षणम् ।
 हीनाङ्गं मलिनं शून्यं बद्धव्याधिभयाकुलैः ॥
 वृत्तं प्रकीर्णकेशैश्च सुगङ्गल्यैर्विवर्जयेत् ।
 प्रतीत च लिखेद्वीमाघ्राप्रतीतेः कथञ्चन ॥
 शास्त्रज्ञैः मुकृतैर्दक्षैश्चित्रं हि मनुजाधिप ।
 श्रियमावहयति क्षिप्रमलक्ष्मी चापकर्षति ॥
 निर्णयति चोत्कण्ठा निरद्वयागतं शुभम् ।
 शुद्धा प्रथयति प्रीतिं जनयत्यतुलामपि ॥
 दुःस्वप्नदर्शनं हन्ति प्रीणाति गृहद्वैवतम् ।
 न तु शून्यमिवाभाति यत्र चित्रं प्रतिष्ठितम् ॥
 .....—'दक्षिणं चाप्यनलङ्कृतम् ।

शत्यविद्धं च वृद्धं च य करोति स चित्रवित् ॥
 तरङ्गाग्निशिखाधूमं वैजयन्त्यस्वरादिकम् ।
 वायुगत्या लिखेद्यस्तु विज्ञेयोस्ति मत्तचित्रवित् ॥
 सुप्तं च चेतनायुवतं मृतं चैतन्यवर्जितम् ।
 निम्नोन्नतविभागं च यः करोति स चित्रवित् ॥
 एतेषां खलु सर्वेषामानुलोम्यं प्रशस्यते ।
 सम्मुखत्वमथैतेषां चित्रे यत्नाद्विवर्जयेत् ॥
 यथाचित्रं तथैवोक्तं खातपूर्वं नराधिप ।
 सुवर्णरूप्यताम्रादि तच्च लोहेषु दर्शयेत् ॥
 शिलादारुषु लोहेषु प्रतिमाकरणं भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन यथा चित्रमुदाहृतम् ॥
 दौर्बल्यविद्विरेखत्वमविभक्तत्वमेव च ।
 बृहदङ्गुलीष्ठनेत्रत्वमविरद्धत्वमेव च ॥
 मानवाकारता चेति चित्रदोषाः प्रकीर्तितः ।
 दुरासर्तं दुरानीसं पिपासा चान्यचित्तता ।
 एते चित्रविनाशस्य हेतवः परिकीर्तिताः ॥
 चित्रगुणाः वि० धि० स्थानप्रमाणभूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ।

२२. चित्रदोषाः
 वि० धि०

चित्रगुणाः वि० धि०

स्थानप्रमाणभूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ।

सादृश्यं पक्षवृद्धिश्च गुणाश्चित्रस्य कीर्तिताः ॥
 रेखा च वर्तना चैव भूषण वर्णमेव च ।
 विज्ञेया मनुजश्रेष्ठ चित्रकर्ममु भूषणम् ॥
 रेखा प्रशंसन्त्यर्चाया वर्तना च विचक्षणा ॥
 स्त्रियो भूषणमिच्छन्ति वर्णद्विगमितरे जनाः ।
 इति मत्वा तथा यत्न. कर्तव्यश्चित्रकर्मणि ॥
 सर्वस्य चित्रग्रहण यथा स्यान्मनुजोत्तम ।
 स्वानुलिप्तावकाशा च दिनेन मधुका शुभा ।
 सुप्रपन्नाभिगुप्ता च भूमिस्मच्चित्रकर्मणि ॥

मुस्निग्धविस्पष्टसुवर्णरेख विद्वान्ययादेगविशेषवेदाम ।
 प्रमाणशोभाभिरहीयमान कृत्न भवेच्चित्रमनीव चित्रम्

२४. चित्रकारः

(i) म० सू०

बुध्यन्ते केऽपि शास्त्रार्थं वेनित कर्माणि कुर्वन्ते ।
 करामलकव (त्यास्य पर?) द्वयमप्यदः ।
 न वेत्ति शास्त्रवित कर्म न शास्त्रमपि कर्मवित् ॥
 यो वेत्ति द्वयमप्येतत् स हि चित्रवरो वरः ॥

(ii) माननो० श्र० चि०

प्रगल्भंभविकंस्तज्ज्ञैः गूक्षमरेखाविधारदः ।
 विधिनिर्माणकुशलैः पत्रलेखनकोविदैः ॥
 वर्णपूरणदक्षैश्च वीरणे च कृतथमं ।
 चित्रवर्लेखयेच्चित्र नानारसममुद्भवम् ॥

ग्रन्थकर्तृग्रन्थसमापनस्तवः

शुक्लाम्बरधरा देवी शुक्लमान्यविभूषिताम् ।
 नमस्कृत्येष्टदेवी ता तृतीया बहु मन्महे ॥
 महाकाली महालक्ष्मी तृतीया ता मुमन्महे ।
 तस्या एव प्रसादाद् वतुं विमपि पारये ॥
 प्रजापोतं विनैवाहं याम्नु-गागर-मुत्तरम् ।
 वतुं वै ययाशक्तः तदपि तद्बहुमन्महे ॥
 अथवा गुरुप्रसादं सर्वमेतत्कोशलम् ।
 त्वदीय वस्तु गोविन्द सुम्यमेव गमयंये ।
 अथवा पूर्वजानी वै शुक्लोपाद्गुनेजगाम् ।
 प्रगादाद् महादेव-निरञ्जन-न्द्रधरस्य च ॥

कर्तुं किमपि पारोऽहं विज्ञानं वास्तुशास्त्रकम् ।
 चित्रलक्षणमेतद्वै नवीनं किमपि अस्ति वै ॥
 तच्चैतत्समापिता नीतमापाढस्य सितपक्षके ।
 चतुर्दशाधिकसहस्रद्वयविक्रमेऽस्मिन् सुप्रवर्षके ॥
 सर्वे पठन्ति साहित्यं दर्शनं धर्म-शास्त्रकम् ।
 साम्प्रत तु पठिष्यन्ति कला-विज्ञान-पारगम् ॥
 वास्तु-शास्त्र-प्रबन्धेऽस्मिन् पुस्तकानि चतुर्दश ।
 तेष्विदं पञ्चमं प्रोक्तं शेषमग्रे प्रवक्ष्यते ॥
 शुभं भूयाच्छुभं भूयाच्छुभं भूयात्सनातनम् ।
 शुभं शास्त्रं शुभं ज्ञानं शुभं विज्ञानवैभवम् ॥
 शुभो मेऽस्तु वै भो देवि प्रयासोऽस्मिन् वास्तुशास्त्रके ।
 तदधिकृत्य जीवनं सर्वं व्यतीतं वै भविष्यति ॥

वास्तु-शिल्प-चित्र-पदावली

राज-निवेश

राज-विलास

एव

राजसी कलायें

(अ) यन्त्र कला

(ब) चित्र-कला

(स) प्रतिमा-कला

विषय-प्रवेश :—समरागण-मूत्रधार-वास्तुशास्त्र—भाग प्रथम—मन्वन्-
नियेश—विस्तृत मध्यमन, हिन्दी अनुवाद, वैज्ञानिक-दृष्टि-गुरस्वर परिभाजित
संस्करण—मूल-पाठ तथा वास्तु-पदावली—इस प्रकाशित ग्रन्थ में विद्वानों एवं
शास्त्रियों ने इस ग्रन्थ के चतुर्थ अष्ट वास्तु-शोप—वास्तु-पदावली का परिशीलन
किया ही होगा। यहाँ पर हम समरागण-मूत्रधार-वास्तुशास्त्र के भाग द्वितीय
राज-नियेश एवं राजसी कृतार्थ शोपक के इस चतुर्थ-अष्ट—वास्तु-शिल्प-चित्र-
पदावली में भी तदनु रूप विभाजन है। जो मन्वन्-शोप की दिशा से सानुगत है
समरागणीय वास्तु-शोप को हम ने तीन वर्गों में विभाजित किया है :—

(अ) वास्तु-खण्ड

१. शौचोद्धारक खण्ड;
२. सामान्य पारिभाषिक खण्ड,
३. पुर-खण्ड तथा
४. भवन-खण्ड।

जहाँ तक आवास-भवनो के स्थापत्य का प्रश्न था, उसकी पदावली (पुर, ग्राम, नगर आदि) पर प्रकाश डाल ही चुके हैं। वास्तु-पदानली में उपर्युक्त वर्ग ४ अनुरूप धमी तीन श्रेणें हैं—जन-भवन, राज-भवन एवं देव-भवन। प्रश्नः इस अण्ड में शिल्प के साथ वास्तु की भी संयोजना क्यों की गई, यह विद्वान् प्रौर पाठक समझ सकेंगे।

यहाँ पर यह भी सूच्य है कि वास्तु और शिल्प का पारस्परिक सम्बन्ध किस प्रकार में विभावित किया जा सकता है। वास्तु शब्द का स्थापत्य-श्रेण में जो व्यवहार था उस पर हम संकेत कर ही चुके हैं। अग आइये शिल्प की ओर। शिल्प पद कला के नाम से बहुत पुराने समय से व्यवहृत किया गया है। ऐतरेय ब्राह्मण में कला के लिये सर्व-प्राचीनतम प्रयोग शिल्प है। पुनः लगभग २५०० वर्ष पुरानी बात है कि वास्तु-पत्र के काम-सूत्र में कला के लिये शिल्प ही पद विशेष व्यवहार में लाया गया है। अस्तु, वास्तु-शिल्प की जो नई व्युत्पत्ति सबसे पहले मने दी है, वह वैज्ञानिक एवं क्रमिक है। भारतीय स्थापत्य-शास्त्र के तीन प्रमुख भग हैं—भवन, प्रतिमा तथा चित्र। भवन का सम्बन्ध एवं अनुषंग वास्तु में है। अतः शिल्प कला है, इस लिये इस का सम्बन्ध एवं अनुषंग प्रतिमा से है। पुनः भवन और प्रतिमा दोनों ही बिना मलकृति, कान्ति, छाया, सावध्य, भावयोजन, आदयः अर्थात् पूर्ण रसःभिन्वित एवं सौन्दर्य दृष्टि के बिना ये दोनों निष्प्राण हैं; अतः चित्र-स्थापत्य भी भवन-वास्तु का अरम प्रकर्ष माना जा सकता है। शिल्प-रत्न ने इसी दृष्टि को लेकर जो निम्न प्रवचन दिया है वह हमारी इस समीक्षा का पोषण करता है :

एव सर्वविमानानि योपुरादीनि वा पुनः

मनोहरतरं कुर्यान्मानाचित्रं विविधितम् ॥

अन्त में इस उपोद्घात के बाद हमें यह बताना है कि राज-भवन राज-निवेश-उपकरण-भवन तथा चित्र-शगीत नाट्य-नृत्य-शालाएँ तथा देव-भवन बिना प्रतिमा एवं चित्र के कभी भी अपने पूर्ण परिपाक में नहीं निष्पन्न हो सकते हैं। अतः हमने यहाँ पर इस सूत्र में वास्तु और शिल्प दोनों को एक साथ रखा है। अभी एक जिज्ञासा और रहती है, जिसका समाधान भी आवश्यक है कि किम प्रकार वास्तु पद बड़ा व्यापक है, जो सभी-भवनो का स्थापक है; उसी प्रकार शिल्प पद भी बड़ा व्यापक है, जिसमें सभी कलाएँ चित्र, नृत्य आदि गतार्थ हो सकती हैं। हमारे पारिभाषिक वास्तुशास्त्र-शिल्प-शास्त्र ग्रन्थों में चित्र पद भी

व्यापक है, जो प्रतिमा का भी पूर्ण बोधक है। हमारे स्थापत्य वा वह चित्र पर यथानाम चित्र कला (Painting) का पर्याय वाची नहीं है। हमने अपने ग्रन्थपत्र में प्रतिमा को तीन वर्गों में विभाजित किया है—चित्र, चित्राद्य एव चित्राभास। इस दृष्टि से चित्राभास ही प्राच्यनिक चित्र कला (Painting) के पर्याय के रूप में कबलित किया जा सकता है। अतः इस पदावली को भी हम इसी षड्—चित्र षड् में प्रस्तोत्य करे गे।

अस्तु, अब इस षण्ड को निम्न-लिखित काण्डों में विभाजित करेंगे

- १ राज-निवेश काण्ड
- २ राज-भवनोचित-सज्जा काण्ड
- ३ राज-विलास—नाना यन्त्र
- ४ चित्र-काण्ड
- ५ प्रतिमा-काण्ड

(स) प्रासाद षण्ड

टि० यह षण्ड यथा संकेतित प्रासाद निवेश में विवेच्य होगा।

राज-निवेश-काण्ड

- १ प्रारम्भिका— वेदी एवं पीठ
२. राज-निवेश
- ३ राज-भवन आवास एवं विलास
४. राजोचित-उपकरण-भवन
  - अ. सभा
  - ब गज-शाला
  - स अश्व-शाला
  - य. नृपायतन
- ५ परिशिष्ट—
  - अ. नाटय-शाला
  - ब. पुस्तक-शाला
  - स विद्याधिगम-शाला
  - य मार्ग-शाला विश्रान्ति-भवन
  - र चापी-कूप-तड़ाग कुण्ड-कासारवि
  - ल. कोषागार-भाण्डागार
  - ध. आयुध-शाला
  - घ. मृग-शाला

प्रारम्भिका

राज-भवन अथवा देवालय आदि भवनों के निर्माण से प्रथम वेदियों की स्थापना तथा पीठों का प्रकल्पन अनिवार्य माना गया है । वेदियों और पीठों की निम्न पद-तालिका प्रस्तुत की जाती है । साथ साथ उनके विशेषों को भी तालिकारूप निर्दिष्ट किए जाते हैं—

चेदी :

सजा	प्रमाण	विशेष
१ चतुश्चा	नौ हाथ	यज्ञार्थ
२ सर्वभद्रा	आठ हाथ	देव-प्रतिष्ठार्थ
३ श्रीधरी	सात हाथ	विद्याहार्य
४ पद्मिनी	छह हाथ	राज्याभियेकार्थ

पीठ :—दे० अनुवाद पृ० ४ पृ० ७-८

राज-निवेश

त्रिविध—१ शासनोपयिक

२ आवासोपयिक

३ जनोपयिक

शासनोपयिक :—हम अपने अध्ययन और अनुवाद इन दोनों में राज-निवेश पर पूर्ण प्रकाश डाल चुके हैं । यहां पर केवल पदावली के दृष्टिकोण (Terminological stand-point) से केवल हम राज-निवेशागो की तालिका ही उद्धृत करना पर्याप्त समझते हैं, जो इस तरह का एक विषय पदावली ही नो है । अतः उसकी पुनरावृत्ति अनिवार्य है । साथ ही साथ हमें ही भी उपर्युक्त समझते हैं, कि समरागण-सूत्रधार के राज-निवेशागो की तालिका के साथ साथ मानसारीय राज-निवेश-तालिका का भी हम यहां पर आने वाले समस्त चर्चा-समानान्तर प्रस्तुत करें, तो इस पद्य-रत्न के राज-निवेशागो की तालिका जितनी व्यापक समृद्ध और शरम है, वह अपने साथ विद्वानों और पाठकों को कुछ समझ में आ सकेगी । समरागण-सूत्रधार को छोड़कर रतनी बड़ी तालिका अद्य

राज-विवेशांग (सकरागण्य)

१. निवास
२. धर्माधिकरण-स्थान
३. कोष्ठागार
४. पति-भवन, पशु-भवन
५. महानघ
६. आस्थान-मण्डप
७. भोजन-स्थान
८. बाघ-शाला
९. बन्दि-भाग्य-वेरम
१०. धर्मायुध-शाला
११. स्वर्ण-कर्मन्ति-भवन
१२. शुक्ति
१३. प्रेषा-गृह
१४. रघ-शाला
१५. गज-शाला
१६. मापी
१७. धम्म-पुट
१८. पौडा-शेला-धान्य
१९. महिषो-भवन
२०. राज-पानी-भवन
२१. राजकुमार-भवन
२२. राजकुमारी-भवन
२३. धर्मिष्ठा-गृह
२४. आगोच-वर्तिष्ठा
२५. रत्ना-गृह
२६. धार-गृह
२७. धर्म-गृह
२८. राज-संभ-राजविरि

राज-विवेशांग (मानमारीय)

१. निवास—राज-आसाद
२. बह्म-मीठ
३. राज-महिषी
४. पुष्प-गृह
५. उद्यान
६. तद्याग—मज्जनालय
७. कोष्ठागार—वस्तु-निश्रेय-मण्डप
८. कोष-गृह
९. आयुध-शाला
१०. धर्मिष्ठागार
११. धर्मिषेक-मण्डप
१२. आयुधालय (२)
१३. रक्षक-भवन
१४. गोपुत्र-बहादुर
१५. राज-कुमार-हर्म्य—युवराज-भवन
१६. पुष्प-मण्डप
१७. धान-शाला—रघ-शाला
१८. पुरोहित-भवन
१९. दौड-गृह
२०. सिद्धिवा-मण्डप
२१. प्रतीहार-निक्षेपन
२२. मृग-शाला
२३. पति-शाला
२४. राज-मन्दिर
२५. मृग-मण्डप
२६. मारुत-वादि-शाला
२७. वेद-भवन
२८. गो-शाला

२६. पुष्प-बोधी—पुष्प-वेश्म	२६. मकंट-भवन
३०. यन्त्र-कर्मान्त-भवन	३०. मयूर-भवन
३१. पान-गृह	३१. गुप्ति
३२. कोष्ठगार, (२)	३२. गज-शाला
३३. प्रायुष-मन्दिर	३३. कारागार
३४. कोष्ठगार (३)	३४. युद्धाधिकरण-शाला
३५. उदुखल-भवन तथा शिला-यन्त्र	३५. मभा—मन्त्र-वेश्म
३६. दारु-कर्मान्त-भवन	३६. प्रेक्षा-गृह
३७. व्यायाम-शाला	३७. मेघ-युद्धार्थ-मण्डप
३८. नाट्य-शाला	३८. व्यायाम-क्रीडाशाला
३९. चित्र-शाला	३९. व्याघ्र-मण्डप
४०. भयजू-मन्दिर	४०. कुम्कुटादि-पशु-मण्डप
४१. इस्ति-शाला (२)	४१. निरीक्षण-भवन
४२. क्षीर-गृह—गोशाला-ह	४२. घटिका-भवन
४३. पुरोहित-सदन	
४४. अभियंजनक-स्थान	
४५. प्रभव-शाला—मन्दुरा	
४६. राज-पुत्र वेदम (२)	
४७. राज-पुत्र-विद्याधिगम-शाला	
४८. राज-मातृ-भवन	
४९. शिबिका-गृह	
५०. शय्या-गृह	
५१. आसन-गृह	
५२. कासार तथा तडाग आदि अनाश्रय	
५३. नलिनी-क्षीषिका	
५४. राज-मातुल-निकेतन	
५५. राज-पितृव्य-भवन	
५६. सामन्त-वेश्म	
६७. देवकुल	
५८. होराज्योत्तिषी-भवन	
५९. सेनापति-प्रासाद	
६०. मभा	

राज-भवन—द्विविध :—१ निवास-भवन
२ विलास-भवन

जहाँ तक स्थापत्य-पद्धति और आध्यात्म-भौतिक निवेश-प्रक्रिया का प्रश्न है—इन दोनों पर हम अध्ययन में काफी समीक्षा कर चुके हैं, तथापि यहाँ पर इतना ही सूक्ष्म है कि जहाँ तक निवास-भवन का प्रश्न है, उसमें केवल कक्षार्ण (Courts) ही विशेष महत्त्व रखती है, उनमें भूमियो (Storeys) का निवेश विहित नहीं है। हाँ विलास-भवनों में शृंग-भूषणों के कल्पन के लिए वितान-लुमा एवं शिखर आदि नाना विच्छिद्रितियों एवं अलकृतियों की आवश्यकता यथानाम अनिवार्य मानी गई है। अतः यह विलास-भवन, आवास-भवनों से सर्वथा विलक्षण हैं। आवास एवं विलास दोनों भवनों में स्तम्भ-बाहुल्य ही दोनों की विशेषता है। अलिन्द अर्थात् कक्ष का सन्निवेश स्तम्भों पर आधारित है, अतः निवास-भवनों की जो निम्न तालिका हम प्रस्तुत करते हैं, उस तालिका में अलिन्द-सख्या और स्तम्भ-सख्या भी तालिका-बद्ध होंगी। अस्तु, इस उपोद्घात के उपरान्त अब इन दोनों भवन-विधाओं की तालिका का परिशीलन करें।

सभा :—सभा-वास्तु भारतीय वास्तु का सर्व-प्राचीन प्रारम्भ है । सभा-भवन की स्थापत्य-विशेषता स्वम्भ-बहुलता है । ऋग्वेद साहित्यक-प्रामाण्य-स्रोतों में प्राचीनतम कृति है, उसमें नाना ऋचाओं-में सहस्रस्तम्भ वाले भवनो के निर्देश प्राप्त होते हैं । कि इस उष्ण-प्रधान देश में जहाँ तक सामान्य जनता के भवनो की निवेश-पद्धति का प्रश्न था, उसमें उन्होंने न तो कोई विशेष अभिनिवेश ही दिखाया और न उसको ऊँचे ऊँचे मकानो और नाना भूषणो से सज्जित-रूप में परिकल्पित करने की चेष्टा की । मृगमय, छाद्य-मय, भवन ही इस देश की सम्पत्ता एवं जलवायु के अनुकूल थे । ऐसे ही मकान उपयुक्त माने जाते रहे । प्रत्येक सारा, ऐश्वर्य धन, परिश्रम, कौशल सब कुछ जन-भवनो, राज-भवनो तथा देव-भवनो के निर्माण में लगाया गया । कोई भी जन-भवन (Public Building), राज-भवन (Palaces), देव-भवन (Temples) बिना सभा-वास्तु के कभी पूर्ण नहीं माने गए । प्रस्तु, इस उपोद्घात के बाद अब हम सम्राज्य-सूत्रधार के सभापट्टक की तालिका प्रस्तुत करते हैं :—

१	नन्दा	२	भद्रा
३	जया	४	पूर्णा
५	भाविता	६	दश्रा
७	पवरा	८	विदुरा

टि०—इन सभाओं में तीन स्थापत्य-विशेषताएँ हैं :—

- (प्र) अलिन्द-विनियोग,
- (ठ) स्तम्भ-विनिवेश,
- (स) प्राचीवादि-वैशिष्ट्य ।

विद्व-कर्म-वास्तु-शास्त्र में वर्णित सभा-वास्तु पर भी कुछ उद्धारण आवश्यक है । यह वि० या० शा० का सभा-वास्तु राज-निवेश के लिए बहुत ही उपयुक्त विभाव्य है जो दासलोपपिक राज-प्रासाद के लिए अवश्य निवेद्य है । इन सभाओं को तीन विधाओं में विभाजित किया गया है :—

- १ साधारण-सभा
- २ मुह्य-सभा तथा
- ३ प्रधान-सभा

। सब सभाएँ एक प्रकार से न्याय-सभाओं के रूप में परिकल्पित की जा सकती हैं, क्योंकि न्याय-शाला और सभा ये दोनों ही वि० वा० शा० के अनुसार 'प्राथम्यिक' सत्रों में उपकल्पित की गई हैं। यह न्याय-शाला पुनः दो कोर्टों में उपस्थापित की गई है—

१ देश्या और

२ पौरा

इस प्रकार जैसा हमने सभा-वास्तु में स्तम्भ-संयोग माना है, उसी प्रकार इन भावस्थानिकों में भी स्तम्भ-संयोग-वैशिष्ट्य रहता है। प्रस्तुत निम्न तालिका से ये सभाएँ पारिभाषिक पदावली में निखर उठेंगी :—

न्याय-सभा—न्यायवित्-परिषत्-स्थान :—त्रिविधा

१ देवी

२ राज्ञी

३ मानुषी

टि०—राजधानी में प्रधान न्याय-शाला (Courts of Justice) में चालीस स्तम्भों प्रवश्य होने चाहिए। जहाँ तक पौरा-मुख्याभिधाना न्यायशाला का प्रश्न है उसमें २४ स्तम्भ होने चाहिए। देश्या नाम की साधारण सभा में २० स्तम्भ होने चाहिए।

गजशाला—जहाँ तक समराज्य-सूत्रधार की गजशाला की विधा है, वह निम्नलिखित तालिका में उद्धृत की जाती है और उसमें उसके विशेषों पर भी सुमम्बद्धा सूचना प्रस्तुत की जाती है—

षड्विधा

१ सुभद्रा

२ नन्दिनी

३ सुभोगदा

४ भद्रिका

५ वपिणी

६ प्रमारिका

टि०—वि० वा० शा० गज-शालाओं के निवेश में बड़े ही स्थापत्य विवरण प्राप्त होते हैं। यहाँ पर गोपुरों की छटाएँ, विस्तृत मैदान, भिषक्-भवन प्रस्तुत किए गए हैं। साथ ही साथ यह भी बताया गया है कि गज-शाला में सर्वत्र बालू बिछी हो, और ये शालाएँ परिव्राज्य पर और महाभारत-समीप स्थाप्य हैं और इनका रूप मण्डपाकार होना चाहिए।

टि०—इनमें छोटी गजशाला प्रतिष्ठित बताई गई है।

अश्वशाला—हम यह पहले श्री पतिपादित कर चुके हैं कि समराङ्गण-सूत्रधार को छोड़कर और किसी भी वास्तु शिल्प-ग्रन्थ में अश्वशाला का उल्लेख में इतने विवरण प्राप्त नहीं होते हैं। तथापि यहाँ पर स्वल्प में परिभाषा पदावली उद्धृत की जाती है।

- १ अश्वशालीय सन्निवेश—'स्थानाति' अर्थात् थान या घोड़े बाधन का स्थान, दे० अध्येयन,
- २ यवस्-स्थान अर्थात् जहाँ पर घास एकत्रित की जाती है।
- ३ व्यादन कोष्ठक—नादें।
- ४ कीलक खून्टे जो पचासी निग्रह के लिए अनिवार्य हैं,
- ५ अश्वशालीय सम्भार— जल पात्र पूर्वोत्तर
प्राग्नि दक्षिण-पश्चिम
उद्गमल उत्तर-दक्षिण

टि०—जहाँ तक पूर्व का प्रश्न है वह तो अश्व-प्रवेश द्वार के अन्वय सम्भार निम्न तालिका में निम्नोक्त है।

१ निःश्रेणी	११. गडमे
२ कुश	१२. नाथ
३ फलकावृत कूप	१३. प्रदीप
४ कुद्दाल (कुल्हाड़ी)	१४. हस्तवासी
५. उद्दाल (फरुहे)	१५. शिला
६. गुठक (गेंद)	१६. दबी
७. धुपत-योग	१७. फल
८ खुर	१८. उपामह
९. कैंची	१९. पिटक
१० सींग	२०. बतिया

अश्वशालीय—उपभवन-धीपघालय

१. भेषजागर
२. अरिष्ट मन्दिर
३. ध्याघित-मन्दिर तथा
४. सर्व-सम्भार-वेदम।

नृपायतन :—वैसे तो आयतन का अर्थ मन्दिर है, परन्तु यहाँ पर आयतन शब्द का राजानुजीवी जैसे अयतन, शेषायतन, पुरोहित, राजमाता,

राजकुमार, राजकुमारी, राजमातल, राजसेवक, राजपितृव्य आदि के भवन कभी भी राज-प्रासाद के प्रमाण में विनिर्मेय नहीं, वे सदैव न्यून होने चाहिये । इस सन्दर्भ में कोई विशेष पारिभाषिक पदावली नहीं ।

परिशिष्ट—टि० अब इस राजीपकरण-भवन-शीर्षक में थोड़ी सी और भी सामग्री प्रस्तोत्य है ।

नाट्य-शाला—ये नाट्य शालाएँ राज-भवन के सम्मुख द्वागदि पदों में निर्मेय विहित बनाई हैं वि० वा० शा० में इसे रंग-शाला के नाम से प्रकीर्तित किया गया है, जिसकी विधा त्रिविधा है :—

१. नाटक-शाला   २. संगीत-शाला तथा   ३. नाट्य-शाला

इन शालाओं के भवन के तीन भाग विनिर्दिष्ट किए गये हैं,

१. देव   २. गान्धर्व   ३. मानुष

देव-भाग में नाट्य एव संगीत आदि प्रारम्भ के प्रथम वहा पर देवता पूज्य है ।

गान्धर्व-भाग को आज की पारिभाषिक शब्दावली में रंगमंच कह सकते हैं । यह रंग-मंच केवल नटों नर्तकों के लिए ही नहीं है, परन्तु सम्बन्ध—दर्शकों के लिए भी है । अब रहा मानुष-भाग उसे हम आजकल की पदावली में Green Room कह सकते हैं । लेकिन वास्तु-शास्त्र की दृष्टि में जो हमारी प्राचीन परम्परा थी उसके अनुरूप यह भाग दो भागों में विभाजित था—एक महिलाओं के लिए दूसरा मनुष्यों के लिए अर्थात् पुरुष-नटों तथा नागी-नटों के लिए ।

पुस्तक-शाला—वि० वा० शा० का निम्न प्रयत्न हमारी पूर्वोक्त धारणा का पूर्ण समर्थन करता है कि यह उप-भवन राज-निवेश के लिए अनिवार्य है ।—

“सङ्गसन्धारण राज्ञःशास्त्रमेवमिच्छयि,
इयं चैव विदोपण शुभप्रदमितीतरम् ।”

हमारी प्राचीन पुस्तक-शालाओं के जो भवन थे वे भौमिक भवन थे तथा शिलारादि-भूवाओं से अलङ्कृत थे, पुनः पुस्तक-भवन की विदोपता यह है कि बिना प्रकार से राज-प्रासाद में अनिन्द अथवा कस्याएँ अनिवार्य है उसी प्रकार यहाँ पर नाना आवरणों का प्रवर्तन आवश्यक है, जिसमें भिन्न-भिन्न शास्त्रों की स्थापना हो सके :—

प्रथम प्रावरण	वैद
द्वितीय प्रावरण	स्मृतिमा
तृतीय प्रावरण	प्रायं ज्ञान

पुनः एक सबसे बड़ी विशेषता यह है कि प्राचीन पुस्तकालयों में गुरु के लिए पीठ अनिवार्य था। साथ ही साथ भगवती सरस्वती, हयमुस भगवान् विष्णु, शिव तथा भगवती उमा—ये सब नारो सपरिवारिक स्थाप्य हैं।

विद्या-भवन—इस भवन की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इस को उहि शाला और अन्तःशाला के निवेश में परिवर्तित करना चाहिए—

बहिःशाला—महाशाला, अन्तःशाला—मध्यशाला

मध्यशाला में दो शालाएँ विशेष निवेश्य हैं :—

१ शास्त्र-शाला—बाद-स्थान

२ परीक्षा-स्थान—प्रभ्यास-गृह (Laboratory)

इसकी विशेषता यह है कि यह प्रासाद-स्थापत्य के समान विमान-शिल्लरो सदृश नाता-चित्र-मनोहर, सर्वालकार-सम्पुक्त तथा पूर्व-प्रद्वप-शीभित बनाना चाहिए।

माग शाला—मागशालाएँ आजकल केवल विशिष्ट जनों के लिए किसी नगर अथवा राजधानी में दिखाई पड़ती हैं अन्यथा ग्रामीण क्षेत्र में इस प्रकार की शालाएँ दिखाई नहीं पड़ती। वि०वा०शा० के अनुसार ये शालाएँ बड़ी ही प्रसस्त प्रतिपादित हैं। बड़े-बड़े प्रागन, परकोटे (प्राकार), गोपुर (महाद्वार) नाना विध भद्वप तथा विभिन्न भूमिकाओं से भलकृत तथा देवो, गन्धर्वो, महाराजो, अधिराजो के चित्रो से विजित दीवालो के साथ विमानाकार भूपाषो से भलकृत ये विनिर्मय बतार्ई गई हैं। साथ ही साथ एक विशेष यह है कि इन मार्ग-शालाप्रो में सायुष भटो की नियुक्ति भी प्रतिपादित है। इसको हम श्रान्त पवित्रो के लिए विश्रन्ति-स्थान के रूप में परिकल्पित कर सकने हैं।

वापी, कूप, कुण्ड, तडाग—ये सब निम्न तालिका से विभाव्य हैं; क्योंकि जनता के लिये सभी राजे-महाराजे शासन की दृष्टि से तथा राज्य-संचालन की सफलता के लिये ये लोग इन निवेशो को अनिवार्य रूप से बनवाते थे। विशेषकर मध्य-भारत के पूर्व-मध्यकालीन भगवतोपो को देखिए वहा वातविद्या और

तहाग भव भी दिखाई पड़ते हैं। अपराजित-पृच्छा ही एकमात्र शिल्प-ग्रन्थ है जहा पर बापी, कुण्ड, तडाग, वृष के जन-वास्तु (*Secular Architecture Or Civil Architecture*) की दृष्टि में ये निवेश वास्तु-पदावली से कितने विकसित थे—स्वतः प्रत्यक्ष है :—

कूप-तालिका	बापी-तालिका सत्ता	वैशिष्ट्य
श्रीमुख	घूडामणि	नन्दा एक-वक्त्रा, त्रि-कूटा
विजय	दिग्भद्र	भद्रा द्वि-वक्त्रा, षट्-कूटा
प्रान्त	जय	जया त्रि-वक्त्रा, नव-कूटा
दन्दुभि	नन्द तथा	चतुर्वक्त्रा द्वादश कूटा
मनोहर	धकर	

कुण्ड-तालिका	तडाग-तालिका
	सत्ता
भद्रक	सर
सुभद्रक	महासर
नन्द तथा	भद्रक
परिध	सुभद्र
	परिध
	युग्मपरिध
	श्राकार
	धर्धचन्द्राकार
	वृत्ताकार
	चतुरश्राकार
	भद्रावहुल
	वर्ककस्थल
	कूलद्वयवक्त्रपरिवेष्टित

टि० जहा तक राज-निवेशोचित नाना निवेशों का सम्बन्ध है—जैसे भोजन-शाला, शय्या-गृह, बसन्त शाला, कल्याण-शाला, धान्य-गृह, गो-शाला आदि आदि वे, यहा पर इस अध्ययन से विशेष सम्बन्ध नहीं रखते। केवल हम यहा पर कोषागार और आयुध-शाला तथा मृग-शाला (Zoo) पर ही कुछ थोडा सा यहा पर वि० वा० छा० के भवतरण उद्धृत करते हैं।

कोषागार-भाण्डागार—यह भी कोषागार न्यायशाला के सदृश देश्या और पौरा के रूप में प्रतिपादित है। पुनः इन शालाओं में किन किन प्रकार के वस्तुओं में कौन कौन से घन, धान्य, द्रव्य स्थापित हैं—इस पर बड़ा सुन्दर और वैज्ञानिक विवेचन प्राप्त होता है। निम्न तालिका से यह सब दर्पणवत् आभासित हो रहा है। पहले वास्तु-वैशिष्ट्य देखिये .—

देश्या (Urban) .— सदुर्गा सालिन्दा द्वारोपद्वारमदुरा।

देश्या प्राकारत्रयसथीता भित्तसप्तवसयूता।

अर्थात् किलाबन्दी से हट, हात्ती तथा उपहारों से युक्त, तीन परकीटों से रक्षित सात दीवालियों से अभेद्य ऐसा कोषागार बनाना चाहिये। जहाँ तक पौरा (Capital) का सम्बन्ध है, वह राज-यासाद से निवेश्य है। रक्षा-व्ययस्था देखें - पूर्व—मुबय्गं उत्तर—गज रत्न (हीरे जवाहरात)

पश्चिम—लिपिकारों (Accountants) दक्षिण—राजत, चादी के समार

आयुध शास्त्रा—हम केवल यहाँ पर आयुध-नाला के प्रविष्टि देश एवं ऋषि (Presiding Deities and Sages) तथा आयुधों के नाम लिख्न तागिका से उल्लिखित करते हैं :-

अधिपति देव

परः शिव	मरुत्	वैततेय (गण्ड)
हरि	मन्धर्	यागराज
ब्रह्मा	शुभेर	केतुमालि
सुरेश	चन्द्रमा	यम
वरुण	विश्वकर्मुक	

अधिपति ऋषि

अग्नि	कण्व	रातव
कशिपु	विश्वामित्र	पञ्चबाहक
गुरु	नारद	भरद्वाज
वायु	वातसिल्य	क्षत्रपाल
सुगुणन्दन	लोकदर्शक	केशिक
मरीचि	दीर्घदर्शि	अधुसूधन
अश्विन	कुन्दरोमा	शुदर्शन

आयुध

कुन्त	सरोद्धार	भुसल
पाश	भिषिडपाल	वह्निकात्र
करवाल	मेरु	जलुका
सरो	अकुलज	मुष्टि-भेदन
गद्ग	कुठार	परशु
वेदक	टक	तरवारी
भरुल	शूण	क्षुरिणा
दार	सुणि	विदारिका

मृग-शाला (Zoo)—यहा पर तालिका आदि न देकर केवल इस प्रवर्तन को पढ़कर पाठको को कितना तत्कालीन वैभव और निवेग-योजना अपने घाप स्वतः सिद्ध होगी :—

वाताभा बालिकानाञ्च युवतीना विशेषतः ।
 शुद्धान्तमुन्दरीणाञ्च चित्रार्हाभिवृद्धये ॥
 कल्पत विविधं कार्यं स्थलजात्यादिभेदतः ।
 शुक्लानामपि कीराणा मयूराणामपि क्वचित् ॥
 हरिणानाञ्च वत्साना लाल्यलीलादिनामपि ।
 शाला तु विविधा स्थाप्या लोहदारसुधेष्टिकैः ॥
 शुकाना पञ्जरः कुन्दा हरिणाना निगद्यते ।
 वत्सादीना शालका च त्रैविध्यं मुख्यमीरितम् ॥
 लोहदण्ड दारुदण्ड श्रृङ्खलान्वितमेव वा ।
 बहुरन्ध्रं सकटक पञ्जर कल्पयेद्बुधः ॥
 लोहदण्डमयी प्रायः कुन्ददारुमयी क्वचित् ।
 क्वचिच्छिलानुष्टमयी सगवाक्षसतोरणा ॥
 क्षुद्रशाला क्वचित्कार्या वत्सादीना शुभे स्थले ।
 नानागणसमोपेतशावला वाऽथ भौमिका ॥
 मतोयपात्रा साधारान् मध्यश्रृङ्खलिकान्विता ।
 वातायनस्थलकृताभीवरैश्च विवर्जिता ॥
 बहिः खेलनभूम्या वा शाखया वा समेयुषी ।
 चतुर्दण्डाधिकीन्मत्या षट्क्या च विभूयिता ।
 कल्पनान्तरमूहार्थं च स्थाप्य शिल्पविस्तारदं ॥

राज-भवनोचित-सज्जा-काण्ड

१ शय्या

२ आसन-सिंहासन

३ पादुका पञ्जर, नीड, दीप, बड आदि ।

परिशिष्ट —

(अ) श्यापत्य-भूषा—तोरण वितान-लुमा-पताका-पारिभद्र
आदि,

(ब) सक्तीर्ण-भवन तथा आवरण

शय्या	त्रिविधा	प्रमाण	भूधा
राजोचिता	१. ज्येष्ठा	१०८ अंगुल	स्वर्ण की जडावट
	२. मध्या	१०४ अंगुल	रजत ,, ,,
	३. कनिष्ठा	१०० अंगुल	ताम्र ,, ,,

हस्ति-दन्त आदि भी ।

राजपुत्रोचिता	१० अंगुल
अमात्योचिता	८४ अंगुल
सेनापति-उचिता	७८ अंगुल
पुरोहितोचिता	७२ अंगुल
शाहणोचिता	७० अंगुल

शय्यांग

१. ईशा-दण्ड
२. कट्य
३. पाद

शय्या-द्रव्य :- सारदारू

एकरारू-घटिता	प्रशस्ता
द्विदारू-घटिता	अप्रशस्ता-भय-जनका
त्रिदारू-घटिता	मृत्यु-घातिनी

श्या-छिद्र-पद्-विध :-

१. निष्कुट	२. कोलदृक्	३. कोहनयन
४ वत्सनाभक	५. कालक	६. अग्धक

टि० वि०वा०शा० का निम्न उद्धरण आधुनिक शयन-कक्ष (Bed Room) की कितनी सुन्दर सुपमा, तत्कालीन शय्याओं और शयन-कक्षों की ओर हमें ले जाता है :-

पादर्वयोर्मङ्गलद्रव्यस्थापन शुभवर्धकम् ।

मुनूरादिसमोपेत जलपात्रेण मञ्जुलम् ॥

भासन—समरागण-सूत्रधार से शय्याओं का तो बड़ा सुन्दर विधान है, परन्तु भासन, पादुका कर्ष आदि पर स्वल्प विवरण प्राप्त होते हैं। यानसार में भासन और सिंहासन के सुन्दर तथा पृथक् विवरण प्राप्त होते हैं। ये भासन

बदा पर तिहासरो मे ही विभाविन किए गए हैं । इनही दो निम्नलिखित विद्याएँ अवतारणीय हैं :—

राजासन

प्रथमासन

अभिषेकासन

मगलासन

द्वीरासन

विजयासन

देवासन

नित्यार्चन

नित्योत्सव

महोत्सव

विशेषार्चन

जहाँ तक निम्न आसन-वर्षों का प्रश्न है, वे यथा-निर्दिष्ट किन-किन के लिये प्रयोज्य हैं—इस तालिका से सूच्य है । इनको मानसार ने दस विद्याओं में वर्गीकृत किया है :—

सज्ञा

प्रयोज्य

पद्मासन

सिध तथा विष्णु

पद्मकेशर

अन्य देवों तथा चक्रवर्तिनों

पद्म-भद्र

महाराजों

श्रीभद्र

अधिराजों तथा नरेन्द्रों

श्रीविद्याल

नरेन्द्र और पार्थिवक

श्रीअन्ध

पार्थिवक और पट्टघर

श्रीमुख

मण्डलेश

भद्रासन

पट्टभास

पद्मवन्ध

प्राहारक

पादवन्ध

अष्टप्राही

जहाँ तक अन्य राजोचित फर्नीचरों की प्रावश्यकता है, उनमें निम्न विशेष उद्धरणीय हैं :—

दीपदण्ड—इसकी दूसरी शिल्प-संज्ञा पोतिका है । यह पोतिका वि० वा० शा० के अनुसार त्रिविधा प्रकल्पित की गई है :—

पञ्च-शाला

सप्त-शाला तथा अष्ट-शाला

इसे गान्धर्वी, किन्नरी, विद्याधरी अथवा पल-रूपिका के रूप में चित्रित करना चाहिए और किन किन स्थानों पर इसका विनियोग अपेक्षित है—

वि० वा० शा० का यह उद्धरण कितना सुन्दर है :-

महासना वा साधारा देवभूपालकल्पने ।
 मानर्जेन स्थलर्जेन स्थापितव्या शुभस्थले ॥
 तद्युग्मक वा पुरतो युग्मं विपरिवृत्तकम् ।
 शालासु स्तम्भपालीसु सोपानेऽलिन्दशालके ॥
 कूटे च नवरगे च भौमकल्पनपालिषु ।
 गोपुरद्वारभागेषु मण्डपस्थानभूमिषु ॥
 प्राकारकुड्यभागेषु तटाकादिस्थलेष्वपि ।
 द्वारपार्श्वे चत्वरान्ते देवगेहे विशेषतः ॥
 भोज्यशालादिषु तथा शयनादिस्थलेषु च ।
 कल्पनान्तरभागेषु प्रकल्प्या पोतिका क्रिया ॥

टि० जहा तक ग्रन्थ फर्नीचर जैसे—व्यजन, दपंश, मञ्जूषा, दोला तथा तुला की बात है उनके विवरण विशेष आवश्यक नहीं है ।

पञ्जर—निम्न पशु-पक्षियो के लिये कल्प्य होने थे :-

मृग-नाभि	शुक	चाटक
चकोर	मराल	पारावत
नीलकण्ठ	कृञ्जरीय	खञ्जरीट
कुक्कुट	कुलाल	नकुल
गोधा	तित्तिर	व्याघ्र

तोरण :- वि० वा० शा० के अनुसार त्रिविध :- देव, भौप, मानुष

तोरण-क्रिया—	बारटक	रन्ध्र-टंक	भेद-टंक
	पट्ट-टक	शिखान्वित	सता-टक

तोरण-विच्छिन्ति—	चूत-पत्रादि-रूप	पक्षि-रूप
	लता-रूप	रेखा-रूप
	लक्ष्म्यादि-रूप	गोपुरादि-स्थलावृत्ति

वितान-शिल्प—वितान घोर लुमाएं दोनों एक दूसरे से सम्बद्ध है ।
 वितान २३ घोर लुमाएं ७ । इस शिल्प-विच्छिन्ति पर हम अपने अध्ययन में

काफी प्रकाश डाल चुके हैं। यहाँ पर केवल उनकी पदावली घबरापन है। यहाँ पर यह भी सूच्य है कि अपराजित-पृच्छा में वितान-वास्तु पर बड़ा ही प्रकृष्ट प्रतिपादन प्राप्त होता है। जिस प्रकार से गिस्तर प्रासाद की भूषा है, उन्ही प्रकार वितान मन्त्रालयों, मन्त्रालयों, एवं राज-शालाओं की भूषा है। यहाँ पर वितानों का वर्ग त्रिविध परिकल्पित किया गया है :—

समतल   क्षिप्त   उरिभ्रष्ट ।

पुनः इनको शैलियों के अनुरूप निम्न शैलियों में विभाजित किया गया है :—

पद्मक   नामिच्छन्द   सभामार्ग   मन्दारक

पुनः इनको चार भवान्तर शैलियों में विभाजित किया गया है

शुद्ध   संपाट   भिन्न   उद्भिन्न

मानक ने इन सब को निम्न तालिका से १११३ के क्रोडांक में विभाजित किया है। इन विधानों का विशेष सम्बन्ध 'अपराजित-पृच्छा' में मन्त्र-वास्तु से है और वह भी देवानुरूप वर्गीकृत किया गया है, परन्तु स० सू० की दृष्टि में यह वितान-वास्तु राज-मन्त्रालयों की अभिरूपा है, जो राज-प्रासाद-स्थापत्य में वितान-वास्तु (Dome Architecture) उस युग में अर्थात् ११वीं शताब्दी में पूर्ण पराकृष्टा की पहचान चुका था। अतएव विस्तार में न जाकर इस ग्रन्थ की वितान-वास्तु की पदावली की तालिका ही विषय प्रस्तोत्य है। पहले हम स० सू० की तालिका लेते हैं पुनः स० सू० की :—

अ० पृ०

भद/सङ्का	पद्मक	नाभि	सभामार्ग	मन्दारक
शुद्ध	६४	२४	१६	१०
संपाट	३६	४०	३६	१५
भिन्न	२००	१००	४८	४०
उद्भिन्न	२००	१३६	१००	४८
टोटल	५००	३००	२००	११३

स० सू०

सुमार्य—सप्त

तुम्बिनी	मनोरमा	
सम्बिनी	शान्ता	माधमाता
हेला	कोला	

वितान—पञ्चविंशति

कोल	हृसपक्ष	मन्दारक
नयनोत्सव	कराल	कुमुद
कोलाविल	विकट	पद्म
हस्वितालु	शशकुट्टिम	विकाम
घण्टपत्र	शलनाभि	गच्छप्रभ
शरावक	सपुष्प	पुरोहत
नामोवीथी	शुक्ति	पुरारोह
पुष्पक	श्रुति	विद्युन्मन्दारक
धमरावली		

संकीर्ण-भवन—यद्यपि यह निवेश एक-मात्र स्थापत्य-भूपा ही नहीं, वरन् यह पौरजनपदो के लिए न केवल शोभामात्र है वरन् ग्रामीणो के लिए बड़ा ही उपकारी है। यह भवन वास्तव मे जन-भवन है। इन भवनो मे अतिन्द अर्थात् कदमाए घोर शालाए अतिवायं निवेश है। इन दोनो मे कम से कम २० सभे अवश्य होने चाहिए। इनका एक-मात्र प्रयोजन ग्रामीणो के मनोरमन जैसे नाट्य, नृत्य, वादित्र के साथ-साथ विवाह आदि कार्यों के लिए ये विनिवेश्य विहित थे। आजकल जिस प्रकार घर्म-शालाघो मे अनता अपने पास स्थानाभाव के कारण उनमें ये कार्य सम्पादन करती हैं, प्राचीन काल मे यह सब राजाश्रय मे विनिमित्त होता था। इन भवनो का बड़ा बोल-बाला था।

सबसे बड़ी स्थापत्या-विशेषता यह है कि इसमे लगभग २४ द्वार होने चाहिए घोर तीन चार भूमियां भी होनी चाहिए, जिससे एक ही नहीं बल्कि बहुत से लोग इसका उपयोग कर सकें। महा पर यह भी उद्घाट्य है कि वाणिज्य घोर कृषि आदि के लिए भी इन सदनो का उपयोग किया जाता था।

पताका—पताका से अर्थ बंजयतिका है। पताका घोर पारिभद्र दोनो अन्वोन्व-आश्रित है। पताका यथानाम पताका है घोर पारिभद्र उगका दण्ड है।

हमारे देश में शास्त्र-पारंगत मुनिगणों ने पताकाओं की इतनी विधाएँ परिवर्तित की हैं, जिनको देखकर बड़ा आश्चर्य प्राप्त होता है और इनमें तक्षकों, विप्र-कारों, दाकू-बारों सभी कौशल दिखाने परते हैं। निम्न तातिका प्रस्तुत है, जिसमें पताकाओं की तथा और पारिभद्रों की विधाएँ भी दूबारी तातिका में उद्धृत की जाती हैं :—

पताका-विधा—

मुस	प्रतिमुख	भोवा	विरिणो
रेलिका	छटा	पद्मका	पुमुदा
दोपा	दिन्दुका	भपसरूपा	तामिका
रुपिका	रम्पा	विरिकास्था	सम्भवा
गला	प्रस्तरा	बना	प्रवा
पयेंद्रीका	मुदङ्गिका	पटहा	काल्या
पीकी	छटा	वरासरा	मध्यरेखा
मध्यतारा	भ्रान्ततारा	सरस्रका	दण्डिका
बलिका	कुम्भा	मारा	भान्धारिका
पुष्पा	पला	कुम्भा	दंबी
मानुषी	ऐरावता	बैलासा	शिखरा
विमानिका	रथिका	तुम्गा	दोपा
गजा	न-द्र-भाकरा	भर्क-भाकरा	

पारिभद्र-क्रिया :—पारिभद्र-क्रिया-योजन-सम्भार —

मिणिका	कुञ्चिका	शक
कीला	कील्या	कीलका
शलता	तर्जनी	हस्ता
शकुला	रन्ध्रिका	पट्टिका
पट्टिका	पट्टी	बोधिका
बोधका	दुधा	धारिणी
धारणी	धारा	गलिका
कठिका	गला	धित्रिका
भर्गशा	बेशिनी	प्रवेशिका

राज - विलास

नाना यन्त्र

यन्त्र - विधान

टि० :- अपने अध्ययन के यन्त्र-प्रकरण में यन्त्रों के शास्त्रीय एवं अन्य विवरण पहले ही प्रस्तुत कर चुके हैं। यहाँ पर पदावली की दृष्टि (Terminologically) से अब हम केवल यह सब स्थापत्य-वैभव तालिका-बद्ध प्रस्तुत करना चाहते हैं।

यन्त्र-लक्षण—देखिए अनुवाद,

यन्त्र-बीज—पञ्च-विध,

क्षिति-पृथिवी

आप-जल

अनिल-वायु

अनल-अग्नि

वियत्-आकाश

टि० वैसे तो हमारे भौतिक-शास्त्र के अनुसार यन्त्र बीजों की विधा चतुर्धा है (क्षिति, आप, अनिल तथा अनल), परन्तु इन सभी भूतों का आधार अर्थात् आश्रय वियत्-आकाश है, अतः आकाश भी पञ्चम भूत अनिवार्य है।

टि० ये पाँचों बीज प्रधान बीज हैं। पुनः इनके अपने-अपने अन्य नाना उप-बीज भी माने गए हैं। पुनः ये प्रधान बीज एक-दूसरे के बीज-बीजक-भाव से भी स्वयं गतार्थ हो गए हैं। यही विवरण हमारे यांत्रिक विज्ञान का पोषण करता है। ये सब विवरण अनुवाद तथा मूल में द्रष्टव्य हैं, तथापि कुछ इसकी अपनी-अपनी तालिका यहाँ पर प्रस्तुत की जाती है :-

पार्थिव-बीज

कुड्यकरण-सूत्र

भारगोलक-पीडन

लम्बन

लम्बकार

विविध चक्र

लोहा

ताव

पीतल

रागा

सवित

प्रमर्दन

काष्ठ

चमं

ऊर्दक

कर्तूर

यष्टि

चक्र

धमरक

श्रगावली

बाण

जलीय बीज—

नाप उत्तेजन स्तोभ क्षोभ

टि० ये आजकल जल से उत्पन्न वियुत् के निर्देशक हैं। पुन ये सब पारिष्व वीजो से अनिवार्य सम्बन्ध रखते हैं, पुनः निम्न तालिका भी देखिए :—

धारा, जलभार, जल की भवर आदि भी—इस तथ्य के द्योतक हैं।

टि० और जो गाना बीज एव उप-बीज—वे अनुवाद में परिशीलनीय हैं।

यन्त्र-वर्ग :—

स्वय-आहक	अन्तरित-वाह्य
सदृत्-प्रेयं	अदूर-बाह्य

टि० देखिए अनुवाद।

यन्त्र-प्रकार—वैसे तो यन्त्रों के प्रकार पर कोई विशेष वैज्ञानिक एव परिमाजित प्रतिपादन नहीं है, तथापि देखिए अध्यायन। हमने सस्कृत के पूरे वाङ्-मय के आलोचन के उपरान्त इस प्राचीन भारत विशेष कर पूर्व मध्य-भारत में जो गाना यन्त्र प्रचलित थे, उनको हमने निम्नलिखित द्रष्ट-विधा में विभाजित किया है जो निम्न तालिका से दणवत् स्पष्ट हैं। जहा तक विवरणों का प्रश्न है व सब अनुवाद में द्रष्टव्य हैं :—

यन्त्र-विद्या—

आमोद-यन्त्र	सेवा-यन्त्र	रक्षा-यन्त्र
सशम-यन्त्र	वारि-यन्त्र	धारा-यन्त्र—फौहारे

टि० प्रथम जल-यन्त्र अर्थात् वारि-यन्त्र, कार्य-सिद्धि के लिए और दूसरा जल यन्त्र अर्थात् धारा-यन्त्र फौडा-शोभा-पानन्द-विहार के लिए है।

दोला-यन्त्र यान-यन्त्र (विमान-यन्त्र)

आमोद यन्त्र —

नाहिका-प्रबोधन	सम्पा-पतपंशु	
गोलक-अमण	नतंकी-पुत्रत्रिका	हस्ति-यन्त्र

सेवा-यन्त्र—शाखादि-परिचय-यन्त्र

सेवक-यन्त्र सेविका-यन्त्र

रक्षा-यन्त्र :-

द्वारपाल-यत्र

घोष यत्र

संप्राम-यन्त्र :-

चाप

ऊष्ट्र-घ्रीवा

रातघ्नी

सहस्रघ्नी

वारि-यन्त्र :-

पात-यत्र

पातसमोच्छ्राय-यत्र

उच्छ्राय-यत्र

उच्छ्राय-समपात-यत्र

धारा-यन्त्र :-

धारा-गृह

प्रणाल

प्रवर्षण

जलमग्न

मन्त्रावर्त

दोला यन्त्र :-

वसन्त

वसन्त तिनक

मदनोत्सव

विभ्रमक

त्रिपुर

यान-यन्त्र :-

व्योमचारि-विमान-यत्र

व्योमचारि-विहगम-यत्र

चित्र-प्रशंसा :—

“चित्रं हि सर्वशिल्पानां मुखं लोकस्य च प्रियम्”

।

—स. स .

चित्र-शास्त्रीय-ग्रन्थ—

१. नग्नजित्-चित्रलक्षण ;
२. नारद-शिल्प ;
३. सारवत-चित्र-वर्म-शास्त्र ;
४. भरत का नाट्य-शास्त्र (रस-प्रकरण में वर्णों के सम्बन्ध में विवेचन है) ;
५. विष्णु-महापुराण—परिशिष्टाङ्ग—विष्णुधर्मोत्तर—चित्रसूत्र ;
६. समरागण-सूत्रधार ;
७. अपराजित-वृद्धा ;
८. मानसोल्लास (अभिलषितार्थ-चिन्तामणि) ;
९. शिल्प-रत्न,
१०. शिव-तत्व-रत्नाकर ।

चित्रोद्देश (विषय एवं क्षत्र)—

टि० यहाँ पर अपराजित-वृद्धा और शिल्प-रत्न के विम्ब प्रवचन अवश्य उद्धरणिय हैं :—

‘श्रूयो जले जलं कूपे विधिपर्यायतस्तथा ।

तद्विचित्रमयं विश्वं चित्रं विश्वे तर्पणं च ॥’ प्र०पु०

‘जगता स्थावरा वा ये सन्ति भुवनत्रये ।

ततस्तस्यभावतस्तेषां करणं चित्रमुच्यते ।’ शि०र०

चित्रांग—(अ) साध्य-दृष्टि-पुरस्तर—पटंग-चित्र :—

रूप-भेद

प्रमाण

साधक्य

भाव-योग्यता

सादृश्य

वर्णिका-भङ्ग

(ब) साधन-पुरस्तर—प्रस्टांग—

१. चतिका (सेव्यधर्मोचित द्रुम)

२. भूमि-वन्दन (Canvas or, Back-ground)

३. लेख्य (Sketch)

४. रेखा-कर्म (Delineation and Articulation of the form)

५. वर्ण-कर्म

६. बर्तना (Light and shade)

टि० सात और आठ गलित हैं—ने०स०सू० मूलम् ।

चित्र-विधा—(अ) वि०ध० :-

१. सरप ० वैणिक

३. नागर ४. मिथ

(ब) मानसो :- १. विद्व २. अविद्व

३. भाव ४. रस ५. धृति

टि० इन सबकी व्याख्या अध्यायन में दृश्य है ।

वर्तिका-बन्धन—जिस प्रकार भूमि-बन्धन विहित है, उसके पहले वर्तिका-बन्धन आवश्यक है । भालेख्य-कर्म का प्रथम सोपान वर्तिका-बन्धन है । पुन दूसरा सोपान भूमि-बन्धन है । तीसरा सोपान मानादि-प्रमाण एव अण्डकादि-विन्यास पुरस्सर-रेखा-कर्म है । अन्तिम सोपान वर्ण-विन्यास है, जो क्षम-वृद्धि-सिद्धान्त के अनूकूल कान्ति-छाया-दीप्ति आदि सब विन्यासों का कौशल माना गया है ।

इस प्रकार चित्र-कर्म में चार प्रकार के ब्रुश या लेखनिमा अनिवार्य बताई गई है :-

१. वर्तिका २. तूलिका

३. लेखनी ४. बिन्दु

टि० पहिली लेखनी अर्थात् वर्तिका जिसको हम आजकल की चापा में (crayon) त्रैयों के रूप में विभाजित कर सकते हैं । उसका साक्षात्-सम्बन्ध भूमि-बन्धन (Background or Canvas) से है; पुन तूलिका, लेखनी, बिन्दु आदि ये सब वर्ण विन्यास में प्रयोग लाई जाती हैं ।

भूमि-बन्धन—

१. कुड्ब-भूमि-बन्धन (Mural Background for wall-Paintings)

२. पट्ट-भूमि-बन्धन (Board Canvas for Portrait-Paintings)

३. पट-भूमि-बन्धन (Cloth Canvas)

चित्र-प्रमाण—यहा पर हम प्रमाण को केवल द्विविध तालिकायें प्रस्तुत करते है, क्योंकि मानोत्पत्ति और अण्डक-प्रमाण ही विशेष यहां पर उपादेय हैं। वैसे तो जहा तक प्रतिमा-मान का प्रश्न है, उनमे पंच-पुरुष-स्त्री-लक्षण तथा ताल-मान के साथ-साथ मारोचि के वैखानसायम की दिशा से और भी सूक्ष्म प्रतिमा-मान स्थापना मे अनिवार्य बढाए गए है—जैसे मान, प्रमाण, उन्मान, उपमान तथा लम्बमान। इन सब पर हम आगे के काण्ड (प्रतिमा-काण्ड) मे प्रस्तुत करेगे। यहा चित्र-काण्ड का क्षेत्र चित्राभास अर्थात् आलेख्य-चित्र से सम्बद्ध है; अतः इस काण्ड में अन्य मान-योजना का अवतारण अनावश्यक है।

मानोत्पत्ति तालिका—

१. परमाणु	२. त्र्यसरेणु	३. बालाग्र
४. लिखा	५. मूका	६. अगुल
७. मात्रा	८. कला	९. भाग
१०. वितस्ति	११. ताल	

टि० जहा तक मान-सूत्र-तालिका का प्रश्न है, वह प्रतिमा-काण्ड मे दोगे। यह तालिका अध्ययन मे भी दी जा चुकी है।

अण्डक-मान-तालिका—

टि० जहा तक प्रमाण का प्रश्न है, वह अध्ययन मे द्रष्टव्य है। यहा केवल पदावली ही प्रस्तोत्य है :—

१. अनुप्याण्डक	२. वनिताण्डक	३. शिशुकाण्डक
४. राक्षसाण्डक	५. दिव्य-मानुषाण्डक	६. देवाण्डक
७. प्रमथाण्डक	८. यातुधानाण्डक	९. दानवाण्डक
१०. गन्धर्वाण्डक	११. नागाण्डक	१२. यक्षाण्डक

१३. विद्याधराण्डक

रूप-तालिका :—

इसी स्तम्भ में रूप-तालिका भी अवतराय है :—

देव—३. सुरज, कुम्भक, (तीसरा गलित),

दिव्य-मानुष—१.

असुर—३, चक्र, मुत तथा तीर्णक;

राक्षस—३. दुर्दर, पाकट, कूर्म;

मानव—५. हस, शश, रुचक, भद्र, मालव्य ;

स्त्री—५. बलाका, पौरुषी, वृत्ता, दण्डा, (पाचवा गलित) ;

वामन—३. पिठ, स्थान, पद्मक ;

प्रमथ—३. कूष्माण्डक, कबंड, त्रियंक् ;

गज—(ग्र) जन्माश्रय ४. भद्र, मन्द, मग, मिश्र ;

(व) निवासाश्रय ३ पर्वताश्रय ऊपराश्रय नद्याश्रय

अश्व—२ पारस, उत्तर

सिंह—४ शिखराश्रय, विलाश्रय, गुल्माश्रय, तुलाश्रय

व्याल—१६ हरिण अजा गृध्रक

गज शुक क्रोड

कुक्कुट अश्व सिंह

महिष शादूल श्वान

मकंट वृक खर

लेप्य-कर्म (कूर्चकादि)

टि०—जहाँ तक लेप्य के निर्माण की बात है, उसमें कोई विशेष पदावली नहीं है, परन्तु लेप्यकर्मोचित जिन लेप्य-कूर्चको की समराङ्गण-सूत्रधार ने विधा बताई है, वह अवतरणीय है। अतः यह तालिका जैसी अध्ययन में दी गई है, वैसे ही बहुत उपयोगी समझकर यहाँ भी उद्धृत की जाती है। समराङ्गण-सूत्रधार ने इस लेप्यकर्मोचित लेखनी के लिए “विलेखा” की सजा दी है और विलेखा ही वृष है जिसको हम कूर्चक के नाम से पुकारते आए हैं। इन सबकी सजाएँ और आकार इस तालिका में विनिबद्ध है :—

सजा	आकृति
१. कूर्चक	बटाकुराकार
२. हस्त-कूर्चक	अश्वत्थाकुराकार
३. भास-कूर्चक	प्लक्ष-सूची-निभ
४. चल्ल-कूर्चक	उदुम्बराकार

टि०—पाचवीं विधा 'वर्तनी' प्राप्त होती है जिसका लक्षण और विवरण मृष्ट एव गलित है।

चित्र-वर्ण-विन्यास—यद्यपि यह स्तम्भ बड़ा ही प्रशस्त है, तथापि इसको भी हम यहाँ पर पदानुरूप ही विश्लेषित करेंगे।

वर्णकर्मोचित लेखनी :-

लेखनी अथवा तूलिका—त्रिविधा

१. स्थूला	लेपन	के लिये
२. मध्या	अवन	"
३ सूक्ष्मा	रेखन—(सूक्ष्मा-लेखा)	"

वर्ण-भेद—मूलरग अर्थात् शुद्ध वर्ण तथा मिथ वर्ण अर्थात् अन्तरित रग ।
मूल-रंग—

(वि० घ० तथा भ० ना० शा०)	अभि० चि०	शि० र०
१ रक्त	शुभ्र	शुक्ल
२. शुभ्र	रक्त	रत्न
३. कृष्ण	हरित तथा	पीत
४ हरित	कृष्ण	ध्वजस
५. पीत		नील
६. नील		

टि०—जहा तक अन्तरित वर्णों का प्रदन है, वे नाना-विध हैं ।

वर्ण-द्रव्य :-

सुधा	टिगुल
सिन्दूर	नील
	हरिताल भादि भादि

वर्ण-विन्यास—मे स्वर्ण-प्रयोग—

द्विविध :-

१. पत्र-विन्यास
२. रस-त्रिया

वर्तना—यह वर्ण-वर्तना क्षय-वृद्धि-सिद्धान्त पर आधित है । यह वर्तना केवल छाया-कागि का ही मोलमातापमान कोशय है, तथापि प्रमाण-प्रतिपासन भी वर्तना के ही परय कोसल है ।

वि० घ० के अनुसार वर्तना त्रिविध है :-

१. पत्रजा (cross-lines)
२. ऐरिका (stumping)
३. विन्दुना (dots)

आलेख्य-रुद्धियाँ—जहा तक प्रतीकात्मक रुद्धियो का प्रश्न है, वहा पर विषयक पदावली प्राप्त नहीं होती है। हा वैषयिक पदावली तो है। इसका श्रेय वि०घ० को है। अर्थात् कौन से पुरुष—कौन से पदार्थ, कौन सी वस्तुएँ ; कौन सा वातावरण—किन-किन प्रतीकात्मक रुद्धियो के द्वारा चित्र्य हैं, जिससे नित्र अपने श्राप चित्र्य का पूर्ण आभास प्रदान कर सके। अतः उपर्युक्त काण्ड विषयानुरूप हम इसकी सगति-प्रदर्शन-पुरस्सर वैषयिक तालिका उपस्थित करते हैं :—

ऋवि	देव	ग-धवं
आह्वण	अमात्य	होरा (ज्योतिषी)
राज-पुरोहित	दैत्य	दानव
गन्धर्व	विद्याधर	किन्नर
राक्षस	यक्ष	नाग
प्रमथ	गण	वैश्य
कुल-भत्री	विधवा	कचुकी
वंश्य	शूद्र	सेनापति
योद्धा	पदाति	धनुर्धर
अश्व	हस्तिपक	बन्दी
मागध	आह्वानक	दण्डधारी
प्रतीहार	वणिक	गायक
नर्तक	वाद्यक (भ)	पीरजानपत्र
कर्मकर	पहलवान	पूपभ
सिंह	सरिताए	पर्वत
पृथ्वी	समुद्र	निदिवा
शख	आकाश	दिवा
वन	जल	नगर
ग्राम	दुर्ग	आपण-भूमि
आपान-भूमि	जुआरी	युद्ध-क्षेत्र
दमशान	भाग	निशा
उषा	दिवस	सध्या
अग्धेरा	चादनी	सूर्य

वसन्त	ग्रीष्म	वर्षा
शरद्	हेमन्त	शिशिर

चित्र-रस एवं रस-दृष्टियां—

जहां तक चित्र-कला, काव्य-कला, नाट्य-कला, नृत्य-कला का जो पारस्परिक सम्बन्ध है, वह पदानुरूप विवेच्य नहीं, मतः वह अनुवाद में दृष्टव्य है। यहां पर केवल रसों और रस-दृष्टियों की तालिका प्रस्तुत करते हैं :—

एकादश चित्र-रस

शृंगार	हास्य
करुण	रौद्र
प्रेमा	गलित
वीर	भयानक
अद्भुत	बीभत्स
	शान्त

अष्टादश रस-दृष्टियां—

ललिता	योगिनी
दृष्टा	दीना
विकसिता	दृष्टा
विकृता	विह्वला
भ्रुकुटी	शक्तिता
विभ्रमा	कुचिता
सकुचिता	जिह्वा
(गलित)	मध्यस्था
ऊर्ध्वगता	शान्ता

चित्र-शैलियां—विषो को शैलियों पर अपराजित-पूछा को छोड़कर अन्य किसी शिल्प-साहस्योप ग्रन्थ में यह विवरण अप्राप्य है। चित्रों की चित्र-रचना में जो पत्र और कटक प्रागे चलकर प्राकृतिक वातावरण की प्रोज्ज्वलता के लिए अनिवार्य माने गए हैं, उन्हीं पर जो नई शैलियों विकसित हुईं, वे उन्हीं पत्रों और कटकों के आधार पर अनुमेय हैं। अपराजित-पूछा में चित्र-शैलियों की वर्णविधा दी गई है, जो निम्न तालिका प्रस्तुत करती है :—

(अ) पत्रानुरूप षड्-विध —

नागर	पेसर
द्राविड	कालिंग
व्यतर	मायुल

(ब) कंटकानुरूप अष्ट-विध :—

कलि	व्यावर्त
कलिक	व्यावृत्त
व्यामिश्र	सुभग
चित्र-कौरल	भगनित्रक

चित्र कार—

- १ चित्र सेखा—सर्व-प्राचीन चित्रकार है—देखिए वि०घ०
- २ नारायण—देखिए वि०घ० ;
- ३ नमनजित—देखिए वि०घ० ;
- ४ सोमेश्वरदेव दे० अग्नि० वि० ।

जहा तक ग्रन्थ चित्रकारो की बात है वह विशेष प्रस्तोत्य नहीं ।

चित्र-निदर्शन—चित्रो के निदर्शन हमारे देश में सख्यातीत हैं । हम केवल क्षत्रो ओर पीठो पर ही थोडा-सा पदानुरूप प्रस्तुत कर सकते हैं —

अ—क्षत्र उत्तरीय, दक्षिणीय, मध्यदेशीय, पूर्वीय (बंगाल)
पश्चिमीय (पजाब तथा राजस्थान) ।

ब—पीठ अजन्ता, सिगरिया, सित्तलवसल, मुरगुजा ।

प्रतिमा-काण्ड

१. प्रतिमा-कला की पृष्ठ-भूमि—देव-पूजा
२. प्रतिमा-स्थापत्य पर शास्त्रीय ग्रन्थ
३. प्रतिमा-प्रकार
४. प्रतिमा-निवेश एवं प्रतिमा-मान तथा प्रतिमा-दोष-युग्ण
५. प्रतिमा-द्रव्य
६. प्रतिमा-रूप-संयोग एवं प्रतिमा-मुद्रा
७. प्रतिगा-वर्ग

(अ) ब्राह्मण-प्रतिमा

१. ब्राह्म एवं त्रिमूर्ति
२. वैष्णव
३. शैव
४. शाक्त
५. गाणपत्य
६. सौर
७. यक्ष-विधाधर-वसु-महद्गण-पितृगण-मुनिगण-ऋषिगण-...

(ब) बौद्ध-प्रतिमा

१. पृष्ठ-भूमि—ऐतिहासिक बौद्ध-धर्म में विकसित सम्प्रदाय
२. साधारण-बुद्ध-प्रतिमा
३. विशिष्ट प्रतिमाएँ—वज्रयानी प्रतिमाय—चतुर्दश वि...

(स) जैन-प्रतिमा

१. पृष्ठ-भूमि-जन—सम्प्रदाय
२. अर्च्य देव एवं देवियां
३. जैन-पीठ
४. तीर्थङ्कर
५. चौमुक्तरव
६. यक्ष एवं यक्षिणियां
७. श्रुत-देवियां—विद्या-देवियां
८. अन्य प्रतिमायें—योगिनियां
९. दिग्पालादि ।

प्रतिमा-कला की पृष्ठ-भूमि—विस्तृत विवरणों के लिए दे० मेरा 'प्रतिमा-विज्ञान' विशेषकर दशाध्यायी—पूर्व-पीठिका। यहाँ पर केवल इतना ही सूच्य है कि प्रतिमा-स्थापत्य का जन्म, विकास एवं प्रोत्साहन नाना भक्ति-सम्प्रदायों—जैसे शैव, वैष्णव, स्मार्त, (पञ्चायतन-परम्परा), शाक्त (महालक्ष्मी महाकाली, महासरस्वती—इन अधिष्ठातृ देवियों के आश्रय पर), माणपत्य (कार्तिकेय एवं गणेश की पूजा पर), सौर, (सूर्य एवं नवग्रहों के आश्रय पर), एवं पुनः ब्राह्मण-धार्मिक सम्प्रदायों जैसे बौद्ध एवं जैन इन व्यापक एवं प्रवृद्ध अवान्तर भक्ति-सम्प्रदायों ने भी प्रतिमा कला को महान् प्रकर्ष प्रदान किया। कितने शिव पीठ, कितने शक्ति-पीठ, कितने विष्णु-पीठ तथा मन्दिर, प्रासाद, विमान, आयतन आदि निर्मित हुए, कितने तीर्थ स्थापित हुए, कितने आश्रम उदित हुए, कितनी पुण्य-स्थलियाँ पनपी (दे० त्रि-स्थली), कितनी पवित्र नगरियाँ, कितने पावन धाम तथा मठ आदि आदि पनपे ? इन सबमें मुख्य देवों के प्रतिरिक्त नाना परिवार-देवों की स्थापना पुनः सम्प्रदायानुरूप, दर्शनानुरूप, रूप-प्रतिरूप-लाञ्छनादि-पुरस्सर अगणित प्रतिमायें प्रकल्पित हुईं। अतः यहाँ पर इस पृष्ठ-भूमि की विशेष समीक्षा नहीं करते वह तो वही मेरे इस उपर्युक्त ग्रन्थ—प्रतिमा-विज्ञान—में परिशीलनीय है। यहाँ पर केवल इस पृष्ठ-भूमि की प्रतिमा विज्ञान की पूर्व-पीठिकानुरूप यहाँ केवल यह सब तालिका-बद्ध करना ही विशेष सगत एवं समीचीन है। एक विशेष सूच्य यह है कि यह पृष्ठ-भूमि ब्राह्मण-प्रतिमा-स्थापत्य की पृष्ठ-भूमि सर्वसाधारणी समझें।

पूजा-परम्परा—

(अ) देव-यज्ञ (इष्टि)

(ब) देव-पूजा (पूर्त)

पूजा-परम्परा के प्राचीन प्रतीक—

अ—वृक्ष-पूजा

ब—नदी-पूजा

स—पर्वत-पूजा

द—घेनु-पूजा (पशु-पूजा)

र—पक्षि-पूजा

न—यन्त्र-पूजा

पूजा-परम्परा के प्रामाण्य—

(अ) साहित्यिक— ऋग्वेद—दे० मूरदेव, शिशनदेव आदि;
यजुर्वेद, ब्राह्मण तथा उपनिषदादि; सूत्र-साहित्य; स्मृति-साहित्य; प्राचीन
व्याकरण-साहित्य—पाणिनि, पतंजलि, अर्थशास्त्र, रामायण एव मनुभारत ।

(ब) पुरातत्वीय :—

(i) मोहनजोदडो—पशुपति शिव, देवी शाकम्भरी आदि—जाना देव
एव देविमा;

(ii) शिला-लेख—घोषाण्टी, वेमनगर, मोरावेत,

(iii) सिक्के—सगजा एव अगजा लक्ष्मी, शिव, वामुदेव, दुर्गा, सूर्य,
स्कन्द कार्तिकेय, इन्द्र तथा अग्नि, नाग-नागिनिद्या, यक्ष एव यक्षिणिया—य
सब वसरा, भीटा, राजघाट आदि के अन्वेषणो मे प्राप्य है ।

अर्चा अर्च्य एव अर्चक—वैष्णव धर्म—

(अ) उपोद्घात—अर्चा के विभिन्न सोपानो मे भक्ति का उदय,

(ब) पञ्चासतन-परम्परा,

(स) वैष्णव-धर्म —

वासुदेव-कृष्ण

विष्णु-अवतार-दशावतार

वैदिक विष्णु (विष्णु वासुदेव)

नारायण-वासुदेव ।

वैष्णवाचार्य—दक्षिणी .—

अ

आनन्दार

सरोयोधिनादि १२

वैष्णवाचार्य—उत्तरी :—

निम्बाक

रामानन्द

ब

आचार्य

रामानुज, भावव आदि

दादू

तुलसीदास

वन्द्यीर

चैत य

अथ रामानन्दी

वस्तुभ

राधोपसना—

मराठा देश के वैष्णवाचार्य—नामदेव तथा तुकाराम ।

अर्चा अर्च्य एव अर्चक—शैव-धर्म—

द्वादश ज्योतिर्लिंगादि

ऋद्र शिव की वैदिक पृष्ठ-भूमि—दे० यजुर्वेद की रुद्राध्यायी,

ऋद्र शिव की उत्तर-वैदिक कालीन पृष्ठ-भूमि—दे० उपनिषद्,

लिंगोपासना,

शैव सम्प्रदायो का आधिभाव

तामिली शैव, शैवाचार्य शैव दीक्षा

पाशुपत-सम्प्रदाय,

कापानि एव कानभुज,

लिंगायत (वारशैव)

काश्मीर का त्रिक प्रत्यभिज्ञा-सम्प्रदाय एव दशन,

शैव दर्शन की आठ शाखाएँ—

- १ पाशुपत-द्वैतवाद,
- २ सिद्धा-नशैव द्वैतवाद
- ३ नकुलीश पाशुपत-द्वैताद्वैतवाद
- ४ विशिष्टद्वैतवाद,
- ५ वीर-शैवो का विशेषद्वैतवाद,
- ६ नन्दिकेश्वर का शैव-दर्शन,
- ७ रत्नेश्वर शैव दर्शन
- ८ काश्मीर का अद्वैत-शैव-दर्शन ।

अर्चा अर्च्य एक अर्चक—शाक्त, गणपत्य एवं सौर धर्म—

शाक्त धर्म एव सम्प्रदाय—

तान्त्र, आगम, शैव-सम्प्रदाय, शाक्त-तन्त्र,

शाक्त तन्त्र, तान्त्रिक भाव तथा आचार—बौद्ध, यौल-सम्प्रदाय, कुत्राचार, समयाचार, शाक्त-तन्त्र की व्यापकता, शाक्त-तन्त्र की वैदिक-पृष्ठ-भूमि—शाक्त-तन्त्रों की परम्परा, शाक्तों का ऋच्यं, शाक्तों की देवी के उदय का ऐतिहासिक विहंगावलोकन—भगवती दुर्गा के उदय की पांच परम्पारों, शाक्तों की देवी विराट-स्वरूपा-महालक्ष्मी की तीनों शक्तियों से आविर्भूत देव एवं देविया, देवी-पूजा; गणपत्य-सम्प्रदाय—ऐतिहासिक समीक्षा—गणपति, विनायक, विघ्नेश्वर, गणेश आदि—सम्प्रदाय ।—

महागणपति-पूजक-सम्प्रदाय	जवनीत-गणपति-पूजक-सम्प्रदाय
हृदिद्रा-गणपति ,, ,,	स्वर्ण-गणपति ,, ,,
उच्छिष्टगणपति ,, ,,	सन्मान-गणपति ,, ,,

सौर-धर्म

अ देशी	६ अधिपा दे० प्र०वि० पृष्ठ १२६
ब विदेशी	दे० प्र०वि०

प्रतिमा स्थापत्य पर शास्त्रीय ग्रन्थ—

पुराण—मत्स्य, श्रुति, विष्णु;

आगम—कापिक, बर्णा, सुप्रभेद, वैखानस, अशुमभेद आदि;

तन्त्र—ह्यशीपं धीर नाना तन्त्र दे० (Vastusastra Vol II)

दे० मेरी कृति—वास्तु-शास्त्र बौल्युम सेवेन्ड

शिल्प-प्रमुख-ग्रन्थ —

दक्षिणी

भयपत्त
मानसार
काश्यपीय
धर्मस्त्य-सकलाधिकार
शिल्प-रत्न

उत्तरी

विश्वकर्म-प्रकाश
विश्वकर्म-वास्तु-शास्त्र
समरागण-सूत्रधार
अपराजित-पृच्छा
रूप-मण्डन

प्रतिमा-प्रकार

टि०—प्रतिमा-प्रकार द्रव्यान्तरूप तो शास्त्रीय दृष्टि से सपत्त एवं वैज्ञानिक

हैं; परन्तु स्थापत्यानुरूप प्रथया निर्दशनानुरूप जो प्राधुनिक विद्वानो ने अपने-अपने ग्रन्थो मे प्रतिमाओ की विधा पर कुछ प्रकाश डाला है, वह दोष-युक्त है—कही प्रतिव्याप्ति-दोष, कही अव्याप्ति-दोष। अस्तु—यह सब समीक्षा हमारे प्रतिमा-विज्ञान में द्रष्टव्य है। यहां पर हम पाठको के सम्मुख नाना आकृतो के अनुसार पदावली-पुस्तक तालिकायें प्रस्तुत करते हैं :—

(अ) केन्द्रानुरूपी :—

१. गान्धार-प्रतिमायें	२. मगध-प्रतिमायें
३. नेपाली-प्रतिमायें	४. तिम्वली (महाचीनी) प्रतिमायें
५. द्राविडी-प्रतिमायें	६. मयुरा की प्रतिमायें

(ब) धर्मानुरूपी :—

१. वैदिक	२. पौराणिक	३. तान्त्रिक

धर्म-सम्प्रदायानुरूपी—

१. ब्राह्मण-प्रतिमायें	अ. पौराणिक एवं	ब. तान्त्रिक
२. बौद्ध-प्रतिमायें	अ. पौराणिक एवं	ब. तान्त्रिक
३. जैन-प्रतिमायें	अ. पौराणिक एवं	ब. तान्त्रिक

(स) १. चल तथा अचल

२. पूर्ण तथा अपूर्ण

३. शान्त तथा अशान्त

(सौम्य) (उग्र)

टि०—भृगु-वैखानसागम के अनुसार चला एवं अचला इन दोनों की निम्न तालिका में वर्गीकृत विधा गया है—

चला-प्रतिमायें—

१. कीर्तिक-बेर—पूजार्थ;
२. उत्सव-बेर—उत्सवार्थ—पर्व-विशेष पर बाहर ले जाने के लिए;
३. बलि-बेर—दैनिक उपासारात्मक पूजा में उपहारार्थ;
४. स्नपन-बेर—स्नानार्थ।

अचला प्रतिमायें—ध्रुव-वेर 'वेर' का अर्थ प्रतिमा है :-

१. स्थानक—खड़ी हुई;
२. भासन—बैठी हुई;
३. शयन—विश्राम करती हुई ।

टि०—ये अचला प्रतिमायें मूल-विग्रह अथवा "ध्रुव-वेर" की सजा से सजीवित हैं । ये प्रासाद-गर्भ में स्थाप्य हैं, अतः सर्वत्र यथास्थान स्थापित एव प्रतिष्ठित रहती हैं ।

टि०—२. इस वर्गीकरण का आधार देह-मुद्रा (posture) है ।

टि०—३. इस वर्गीकरण की दूसरी विशेषता यह है कि केवल वैष्णव प्रतिमायें ही इन मुद्रामों में विभाजित की जा सकती हैं, अन्य देवों की नहीं । शयन-देह-मुद्रा विष्णु को छोड़कर अन्य किसी देव के लिए परिकल्प्य नहीं । अथवा, वैष्णव-प्रतिमामों के इस वर्गीकरण में निम्नलिखित उप-वर्ग भी आपतित होते हैं :-

१. योग   २. भोग   ३. वीर   ४. अभिचार ।

प्रथम प्रकार अर्थात् योग-मूर्तियों की उपासना आध्यात्मिक निःश्रेयस-प्राप्त्यर्थ; भोग मूर्तियों की उपासना ऐहिक-अभ्युदय-निष्पादनार्थ, वीर मूर्तियों की अर्चा राज्ञ्यो-शूर-वीर-योद्धाओं के लिए प्रभु-शक्ति तथा सैन्य-शक्ति की उपलब्ध्यर्थ एव आभिवारिक-मूर्तियों की उपासना आभिवारिक कृत्यों—जैसे शत्रु-मारण, प्रति-द्वन्दादि-पराजय-भादि के लिए विहित है । आभिवारिक-मूर्तियों के सम्बन्ध में शास्त्र का यह भी आदेश है कि इनकी प्रतिष्ठा नगर के अन्त्यन्तर नहीं ठीक है । बाहर पर्वतों, झरणों तथा इसी प्रकार के निर्जन प्रदेशों पर इनकी स्थापना विहित है । इस प्रकार अचला प्रतिमामों—ध्रुव-वेरों की निम्न द्वादश श्रेणियाँ सघटित होती हैं—

१ योग-स्थानक	५. योगासन	९. योग-शयन
२. भोग-स्थानक	६. भोगासन	१०. भोग-शयन
३. वीर-स्थानक	७. वीरासन	११. वीर-शयन
४. आभिवारिक-स्थानक	८. आभिवारिकासन	१२. आभिवारिक-शयन

पूर्ण, पूर्ण-प्रतिमायें—इस वर्ग के भी तीन अवान्तर भेद हैं अर्थात् प्रथम वे मूर्तियां, जिनकी आकृति के पूर्णविषयों की विरचना की गयी है; दूसरी जिनकी अर्ध-कल्पना ही अभीष्ट है; तीसरी जिनका आकार क्या है—इसकी अपेक्षा न हो—प्रतीक-मात्र। प्रथम को व्यक्त (manifest) कहते हैं—fully sculptured in the round; दूसरी को अर्धव्यक्त (manifest and non-manifest) कहते हैं। इनके निदर्शन में मुग्ध-निग-प्रतिमाओं एवं त्रिमूर्ति-प्रतिमाओं (दे० एसीफेंटा की त्रिमूर्ति-प्रतिमा) का समावेश है। निग-मूर्तियों, वाण-निग, शालग्राम आदि तीसरी श्रेणी अर्थात् अर्धव्यक्त (प्रतीक-मात्र) प्रतिमाओं के निदर्शन हैं।

इसी वर्ग के सदृश प्रतिमाओं का एक दूसरा वर्ग भी द्रष्टव्य है :-

१. चित्र—वे प्रतिमायें जो सौंदर्याय व्यक्त हैं,
२. चित्रार्थ—वे जो अर्ध-व्यक्त हैं ;
३. चित्राभास से साक्षर्यं चित्रा प्रतिमाओं painting से है।

शान्ताशान्त-प्रतिमायें :-

इन प्रतिमाओं का आचार भाव है। बुद्ध प्रतिमायें शीघ्र अथवा उप विहित की जाती हैं और शेष शान्त अथवा शीघ्र। शांति-पूर्ण उद्देश्यों के लिए शान्त-प्रतिमाओं की पूजा का विधान है; इनके विपरीत आभिचारिक, मारण, उल्काटन आदि के लिए उग्र प्रतिमाओं की पूजा का विधान है। अशांत (उग्र) मूर्तियों के चित्रण में उनके अथाह—तीक्ष्ण-नय, दीर्घ-दन्त, बटु-भ्रुव, अक्षय-दक्षय-मुग्धचित्त, मुग्धमाया-विभूषित, रमाभ-अपृथिवीगन्धत नेत्र प्रदर्शित किये जाते हैं।

वेत्त्य एव ही दोनो प्रकार की मूर्तियों के निम्न स्वल्प अन्तर्गत अर्थ के निदर्शन हैं -

स्तम्भों के अनुसार परिवर्त्य हैं—

१. धर्मनुरूप	४. शास्त्रानुरूप तथा
२. देवानुरूप	५. सौत्यनुरूप
३. ब्रह्मानुरूप	

१. धर्म—ब्राह्मण, बौद्ध, जैन
२. देव—ब्रह्मा, वैष्णव, शैव, सौर तथा गाणपत्य;

टि०—अन्य देवों एवं देवियों तथा यक्षादि गणों की सभी प्रतिमायें इन्हीं में गनायें हैं क्योंकि वे सब परिवार हैं ।

३. द्रव्य

१. मृत्पत्थी	२. दत्तामयी	३. दासजा
४. घातुजा या पावजा—काञ्चनी, राजती, सात्री, रंतिजा, सोहजा आदि ;		
५. रत्तोद्भवा	६. सिन्ध्या	
७. विप्रजा	८. मिथजा	

४. शास्त्र

१. पौराणिक	३. तान्त्रिक
२. धार्मिक	४. निरूप-शास्त्रीय
	५. मिथित

५. शक्तियाँ

१. नादर	४. साट	८. वेगन
२. हाचिड	५. वाकाट	९. मगुरा
३. वेग	६. भूमिज	१०. तिष्ठगती (महापीनी)
	७. गाम्भार	११. द्वीपात्तर भारत

प्रतिमा-निवेश (Iconometry) तथा

प्रतिमा-गुण-शेष

टि०—विषय वर्णन प्रतिमा के माप पर पीछे विषय-वाक्य में दायार्य

देहांगुल की परम्परा प्रचलित है ।

मात्रांगुल—प्रतिमा-कार स्वपति (तक्षक) अथवा प्रतिमा-कारक यजमान की मध्यमा अंगुलि का मध्य पर्व है ।

देहांगुल—मेघ प्रतिमा के सम्पूर्ण कलेवर को १२४, १२० अथवा ११६ सम भागो में विभाजन से प्राप्त होता है । प्रत्येक भाग को देहलब्धांगुल कहते हैं ।

देहांगुल-तालिका—

१	अंगुल अवकाश मूर्ति, इन्दु, विश्वम्भरा, मोक्ष, तथा उक्त,
२	,, कला, गोलक, अश्विनी युग्म, ब्राह्मण, विहग, अक्षि तथा पद्य;
३	,, ऋण, अग्नि, वराक्ष, गुण, काल, शूल, राम, वर्ग तथा मध्या;
४	,, वेद, प्रतिष्ठा, जाति, वर्ण, कर्ण (करण), अज्ञानन, युग, तुयं तथा तुरीय;
५	,, विषय, इन्द्रिय, भूत, इषु, सुपतिष्ठा तथा पृथ्वी;
६	,, कर्म, अग, रस, समय, गायत्री, कृत्तिका, कुमारानन, कौशिक तथा ऋतु;
७	,, पाताल, मुनि, घातु, लोक, उष्णिक, रोहिणी, द्वीप, अग, अम्बोनिधि;
८	,, लाकपाल, नाग, उरग, वसु, अनुष्टुप तथा गण;
९	,, बृहती, गृह, रन्ध, नन्द, सूत्र;
१०	,, दिक्, प्रादुर्भावा, नाडि तथा पवित;
११	,, रुद्र तथा त्रिष्टुप;
१२	,, बितस्ति, मुख, ताल, यम, अर्क, राशि तथा जगती;
१३	,, अतिजगती;
१४	,, मनु तथा शकवरी;
१५	,, अतिशकवरी तथा तिथि;
१६	,, क्रिया, अष्टि, इन्दु, कला;
१७	,, अत्यष्टि;

१८	”	स्मृति तथा धृति;	
१९	”	अतिधृति;	
२०	”	कृति;	
२१	”	प्रकृति;	
२२	”	आकृति;	.
२३	”	विकृति;	:
२४	”	संस्कृति;	.
२५	”	प्रतिकृति;	३
२६	”	उत्कृति;	१
२७	”	नक्षत्र ।	

मान-तालिका—पङ्क्ति-वर्गीय—

१. मान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की लम्बाई (Length)
२. प्रमाण से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की चौड़ाई (Breadth)
३. उन्मान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की मोटाई (Thickness)
४. परिमाण से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर का परीणाह (Girth)
५. उपमान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर के दो अवयवों जैसे पैरों के अन्तरावकाश (Interspaces)
६. लम्बमान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की प्रत्यक्ष रेखाओं (Plumb Lines) से है ।

ताल-मान—प्रागमिकः—

ताल	देव
उत्तम दशताल	ब्रह्मा, विष्णु, शिव की मूर्तियां ;
प्रथम दशताल	श्री देवी, भू-देवी, उमा, सरस्वती, दुर्गा, सप्तमातृका, उषा
मध्यम दशताल	इन्द्रादि-लोकपाल, चन्द्र-सूर्य, द्वादश-प्रादित्य, एकादश-रुद्र, अष्टवसु-गण, कशिवती, भृगु तथा मार्कण्डेय, गरुड, शेष, दुर्गा, गृह (सुब्राह्मण्य) सप्तर्षि, गुरु (बृहस्पति), प्रायं, ऋषिदेव तथा क्षत्र-पाल ;
नवार्ध ताल	कुबेर तथा नव-ग्रह प्रादि ;
उत्तम नवताल	देव्य, यक्षेय, उरगेश, सिद्ध, गन्धर्व, चारण, विद्येश तथा शिव की मूर्तियां ;
तन्मयङ्गुल	पूत महागुरुप (देवराज-मनुज) ;

नवताल	राक्षस, असुर, यक्ष, अक्षरायें, अश्व-मूर्तिया, घोर मरुद्- गण;
अष्टताल	मानव;
सप्तताल	वेताल, प्रेत;
षट्ताल	प्रेत;
पञ्चताल	कुम्भ तथा विष्णुदेवर;
चतुस्ताल	वामन घोर बप्चे;
त्रिताल	भूत और किन्नर;
द्विताल	कूटमाण्ड;
एकताल	व्यग्न।

टि०—ताल-मान में प्रयुक्त विभिन्न मूत्रों का संकेत भी आवश्यक है, जो हमने मानसोत्थास की दिशा में अपने "अध्ययन" सङ्घ में प्रस्तुत की हैं वह यही दृष्टव्य हैं; पुनरावृत्ति ठीक नहीं।

अस्तु, इस स्तम्भ में यहाँ समराङ्गण की प्रतिमा-मान-पद्धति की तालिका पदावली-क्रम से (Terminologically) अवश्य प्रवर्तार्थ है :—

प्रंश	उपान-प्रत्यय	प्रमाण
(1) अध्ययन	नेत्र-अवण-मध्य	५ अणु०
	नेत्र घोर अवण—सम	उत्सोप से द्विगुणायत
	कल्ल-पिप्पली	१ अं० ४ य०

पिप्पली घोर घापात के बीच का लकार घापा० ३ अं०, विस्ताद १अं०, मध्य की गहराई ४ यव

पिप्पली के मूल पर श्रोत्र-दिग्द ४ य०

लूत्रिका	३ अं० घापा०, ३ अं० वि०
पीपुली (लकारावर्त-मध्य)	२ अं० घापा०, ३ अं० वि०
घापावर्त (कपुं-बाह्य-रेषा)	६ अं० (एक घोर वृत्तावर्त)
मूनाय (घोत्र-मूम-घरकाय)	१।२ अं० परिणाह (Garib)
.. .. मध्यारकाय	२ य० परिणाह ..
.. .. तरवे	१ य० परिणाह ..
उडाउ (मकारावर्तमध्य ?)	
(दीपुली के अयोभाव पर)	१ य० .. ..

कर्ण का ऊपरी विस्तार	१ गोलक २ य०
„ „ मध्य „	नाल का दुगना
„ „ मूल „	६ मात्रा
पूरा का पूरा	२ गोल का परिणाह
नाल (पश्चिम)	१ घ० का परिणाह
नाल (पूर्व)	३ घ० का परि०
२ कोमल नाल	१ कला का परि०

(II) चिबुकु

धधरोष्ठ	२ घगुल लम्बा
उत्तरोष्ठ	१ घ० लम्बा
भाजी	१।२ घगुल लम्बा
	१।२ घंगुल (ऊचाई)

(III) नासिका—

२ नासिका-पुट-प्रान्त	२ घ० लम्बाई
२ नाना-पुट	घोष्ठ के प्रमाण का चौथा
नासा-पुट-प्रान्त	करवीरमम ?

(IV) ललाट

८ घगुल विस्तृत ४ घ० घायत

टि०—१ इस प्रकार चिबुक से केनात मान २२ घगुल होता है ।

टि०—२ घागे का पाठ भ्रष्ट होने से १८ घगुल किस का प्रमाण है—
पता नहीं । घीवा का परीणाह २४ घगुल प्रतिपादित है । जहाँ तक बस एव
नाभि के प्रमाण का प्रश्न है, वह घीवा-प्रमाण से अनुगत है । इसी प्रकार मू
का मान नाभि के मान के दो भागों से परिवर्तित है और उरू तथा जपाघा का
मान समान माना गया है । दोनों जानुघों का मान ४ घगुल बताया गया है ।

—स० सू० ७६ २७-२९

(V) पाद

	१४ घ० लम्बे, ६ घ० चौड़े
	घोर ४ घ० ऊंचे
पादागुष्ठ	(५ घ० परीणाह, ३ घ० लम्बे)
	घोर १ घ० ३ य० ऊंचे)
पाद-प्रदक्षिनी	५ घ० परी०, ३ घ० घायत
पाद-बन्धमातुलि	—

पाद-अनामिका	मध्यमा के प्रमाण मे १।२ कम
पाद-कनिष्ठा	अनामिका के प्रमाण मे १।२ ८।
अंगुष्ठ-नख	३।४ अंगुल
अंगुलि-नख	३।५ अ०
(vi) जघा-मध्य-परीणाह	१८ अंगुल
(vii) जानु-मध्य-परीणाह	२१ अंगुल
जानुकपाल	जानु का १।७ परीणाह
(viii) अरू-मध्य-परीणाह	३२ अंगुल
(ix) वृषण (scrotums)	
मेदू (वृषण-संस्थित)	६ अंगुल-परीणाह
कोश	४ अंगुल
(x) कटि	१८ अंगुल
(xi) नाभि-मध्य परीणाह	४६ अंगुल
(xii) २ स्तनों का अन्तर	१२ अंगुल
(xiii) २ कक्ष-प्रान्त	६ अंगुल लम्बे
(xiv) पृष्ठ-विस्तार	२४ अंगुल
पृष्ठ-परीणाह	वक्ष-सम
(xv) श्रोत्रा	६ अंगुल
(xvi) भुजायाम	४६ अंगुल
दोनों का पर्वोपरितन (wrist)	१८ अंगुल
दूसरा पर्व	१६ अंगुल
दोना बाहुधो का मध्य-परीणाह	१८ अंगुल
दोनों प्रबाहुधो का मध्य परीणाह	१२ अंगुल
(भर्षात् चतुर्भुजो प्रतिमायौ)	
भुज-तल (सांगुलि)	१२ अंगुल
भुज-तल (निरगुलि)	७ अंगुल
मध्यमांगलि	५ अंगुल
प्रदेशिनी धोर अनामिका	दोनी दरावर (परन्तु मध्यमा ।
	एक पर्व-हीन

कनिष्ठिका	प्रदेशिनी से एक पर्व-हीन
हस्त-नख (अगुलि)	सब पर्व के धाधे
उनका परीणाह	?
हस्तअ-गुष्ठ-अम्बाई	४ अगुल
हस्त-परीणाह	५ अगुल
अगुष्ठ-नख	?

प्रतिमा-गुण-दोष—

३०—ये गुण-दोष मान-मालन अथवा मान-अपालन पर ही आधारित है । अतएव यह तालिका इसी स्तम्भानुकूल है :

प्रतिमा-दोष

सं०	दोष	फल
१.	अश्लिष्ट सधि	मरण
२.	विभ्रान्ता	स्थान-विभ्रम
३.	वक्र	कलह
४.	अवनता	वयसः क्षय
५.	अस्थिता	अर्थक्षय
६.	जन्नता	हृद्रोग
७.	काकजया	देशान्तर-मग्न
८.	प्रत्यगहीना	अनपत्यता
९.	विकटाकारा	दारुण भय
१०.	मध्य-ग्रन्थि-नता	अनर्थका
११.	उद्बद्ध-पिण्डिका	दुःख
१२.	अधोमुखी	किरोरोग
१३.	कुक्षिष्ठा १	दुर्भिक्ष
१४.	कुब्जा	रोग
१५.	पादवे-हीना	राज्यापुत्र
१६.	आसन-हीना	बन्धन धीर स्थान-अ्युति
१७.	आयस-पिण्डिता	अनर्थदा

१८.	आलय-हीना	बन्धनन और स्थान-व्युति
१९.	नाना-काष्ठ समायुक्ता	अनर्थदा
२०.	—	—

टि०—इन दोषों का अभाव ही गुण हैं तथापि निम्न तालिका द्रष्टव्य हैं ।

प्रतिमा-गुण

१. सुश्लिष्टसन्धि	८. शुभा
२. ताम्र-लोह-सुवर्ण-रजत-वद्धा	९. सुविभक्ता
३. प्रमाण-सुविभक्ता	१०. यथोत्सेधा
४. अक्षता	११. प्रसन्न-वदना
५. अपदिगा	१२. निगूढ-सन्धि-करणा
६. अप्रत्यग-हीना	१३. समापती
७. अविवाजिता	१४. ऋजु-स्थिता

प्रतिमा-द्रव्य (Iconoplastic art)

टि०—इस स्तम्भ पर हमने अपने तीनों ग्रन्थों—दे० प्रतिमा-विज्ञान ;

Vastusastra Vol. II—Hindu Canons of Iconography and Painting and Royal Arts—Yantras and Citras—में इस विषय पर विस्तृत समीक्षा की है और अन्त में केवल द्रव्यों की सप्तधा विधा पर पहुँचे हैं ।

द्रव्य

सामान्य तालिका—

१. मृत्मयी
२. काष्ठमयी
३. पाषाणमयी
४. धातुजा (धातूत्या अर्थात् अष्ट-लोह-मयी)
५. रत्नजा
६. आलेख्य—चित्रजा
७. मिश्रा

अब हम विभिन्न ग्रन्थों की तालिका प्रस्तुत करते हैं ।

समरांगणीय प्रतिमा-द्रव्य—७ पुराणीय (भविष्य) प्र० द्र० ७

सुवर्ण	काचनी
रजत	राजती
ताम्र	ताम्री
पाषाण	पार्थिवी
लेप्य (मृत्तिका)	वार्धी
आलेख्य (चित्र)	मालेख्यका

शुक्रनीति-सारीय प्र० द्र०

शुक्रनीति-सार का निम्न प्रवचन सप्तधा से हमे प्रवृत्तधा की ओर ले जाना है तथा द्रव्योत्तर प्रायस्स्य प्रतिपादित करता है :—

प्रतिमा सैकती पैष्टी लेख्या लेप्या च मृण्मयी ।

वार्धी पाषाणघातूत्या स्थिरा ज्ञेया यथोत्तरा ॥

अब आइये गोपालभट्ट-त्रिरचित हरिभक्ति-विलास की ओर, जहा प्रतिमा को द्रव्यानुपग से पहले चतुर्धा कहा है—पुनः सप्तधा :—

हरि० वि० चतुर्धा द्रव्य

चित्रजा	पाकजा
लेप्यजा	दास्रोत्कीर्णा

हरि० वि० सप्तधा द्रव्य

१. मृण्मयी	४. रत्नजा
२. दासु-घटिता	५. धूलजा
३. लोहजा	६. गन्धजा
	७. कीतुमी

आगमिक द्रव्य :—

रत्नजा प्रतिमा

१. स्फटिक	४. वैदूर्य
२. पद्मराग	५. विद्रुम
३. वज्र	६. पुष्प

टि० आगमो मे इष्टिका (ईंट) तथा कडिशकरा एवं हस्तिदन्त भी द्रव्य उपश्लोक्ति हैं ।

भव आइये अन्त मे अपराजित-पृच्छा की द्रव्य-तालिका की धोरः—
 अपराजित-प्रतिमा-द्रव्य

सज्ञा	पूजक	फल
१. वज्रमयी प्रतिमा	इन्द्र	सुरराजत्व
२. स्वर्णमयी प्रतिमा	कुबेर	धनदत्व
३. रूष्यमयी प्रतिमा	विश्वेदेवा	विश्वेदेवात्व
४. पित्तलमयी प्रतिमा	भरुद्गण	पवनत्व
५. कास्यमयी प्रतिमा	अष्टधमुगण	वसुत्व
६. शीशकोद्भवा	पिशाच	मोक्ष
७. सूर्यकान्तमयी	आदित्य	सूर्यत्व
८. चन्द्रकान्तमयी	चन्द्र	नक्षत्रराजत्व
९. प्रवालकमयी	मगत	—
१०. इन्द्रनीलमयी	बुध	—
११. पुष्परागमयी	बृहस्पति	—
१२. ससमयी	शुक्र	—
१३. कृष्णनीलमयी	शनि	—
१४. वैदूर्यमयी	केतु	—
१५. गोमेधीष	राहु	—
१६. सुदस्फटकमयी	महंत	—
१७. हेमवती (शिलामयी)	ब्रह्मा	—
१८. हेमकूटजा (महालिङ्ग)	विष्णु	—
१९. अष्टलोहमयी	सर्वदेविषा	—
२०. ध्यानजा दिव्यलिङ्ग	योगिनिया	—
२१. रत्नबा	राजे-महाराजे	—

अष्टधा शैलजा प्रतिमा

१. श्वेता	ब्राह्मणोचिता
२. पद्मवर्णा	राजोचिता—क्षत्रियोचिता
३. - श्यामा	वैशयोचिता

४. मुद्राभा	सूद्रोचिता
५. पाण्ड्रा	स्वास्थ्यकारका
६. माक्षिकनिभा	विजयकारका
७. कपोताभा	धर्मश्वर्य-विधायिका
८. भृंगाभा	सन्तति-दायिनी

पार्थिवा

पक्वा	अपक्वा
-------	--------

अन्य द्रव्यजा

कर्पूरा	कस्तूरिका	वरवीरा
कुंकुमा	मातुलिगिका	नाना-फलविनिमिना

प्रतिमा-रूप-संयोग एवं प्रतिमा-मुद्रा

आधुनिक विद्वानों ने मुद्रा का अर्थ एक-मात्र हस्त-मुद्रा, पाद-मुद्रा तथा शरीर-मुद्रा इन्हीं तक सीमित रक्खा है। मैंने वास्तु-शिल्प-चित्र के अनुसन्धान, गवेषण एवं अध्ययन से जो नई उद्भावना अपने ग्रन्थों में (देखिये Vastu-sastra Vol II — Hindu Canons of Iconography and Painting) की है, उस से मुद्रा एक-मात्र भाव मुद्रा, जो हस्त पाद-मुद्रादिकों की स्थिति, गति एवं आकृति के द्वारा अभिव्यक्त होती हैं, वे ही एक-मात्र मुद्रा नहीं हैं। नाना रूप-संयोग एवं लाटन, आभूषण, आयुध धारण, प्रतीक आदि भी मुद्रा ही हैं। मुद्रा के उपर्युक्त सीमित अर्थ ने ही आधुनिक स्थापत्य-लेखकों को यह प्रेरणा दी और सिद्धान्त पर पहुँचाया कि ब्राह्मण-प्रतिमायें मुद्रा-विहीन हैं और बौद्ध एवं जैन प्रतिमायें ही मुद्रालकृत हैं। हेमाद्रि की चतुर्वर्ग-चिन्तामणि में जो हम ने निम्न उल्लेख पाये हैं, उससे हमारा सिद्धान्त पुष्ट हो गया :—

एकोनविंशतिमुद्राः विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।

सखचक्रगदापद्मेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥

.....शिवस्य दशमुद्रिकाः

विगद्योनिप्रिसूलाख्या मालेष्ठाभीमृगाह्वयाः ॥

मूर्येस्यैकैव पद्माल्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ॥

— — — — —
 लक्ष्मीमुद्रार्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
 अक्षमाला तथा वीणा व्याख्या पुस्तकमुद्रिका : ॥
 सप्तजिह्वाहवया मुद्रा विज्ञेया बह्विपूजने ॥

अस्तु, यद्यपि बौद्ध-प्रतिमाओं में इन हस्त-मुद्राओं का विपुल विनियोग है, परन्तु प्रतिमा-स्थापत्य में मुद्रा देव-विशेष के मनोभावों को ही नहीं अभिव्यक्त करती हैं, वरन् उसके महान् कार्य—देवी कार्य को भी इंगित करती हैं। भगवान् बुद्ध की भूमि-स्पर्श-मुद्रा इस तथ्य का उदाहरण है। इस दृष्टि से मुद्रा एक प्रतीक Symbol है, जो प्रतिमा और प्रतिमा के स्वरूप (Idea) का परिचायक (Conductor) है।

अस्तु, इस स्थूल उद्घात के अनन्तर अब हम इन मुद्राओं को निम्न-लिखित दो महावर्गों में विभाजित कर रहे हैं :—

१ रूप-मुद्रा   २. शरीर-मुद्रा

पहले हम रूप-मुद्रा को लेते हैं। रूप-मुद्रा का अर्थ रूप-सयोग है। अतः इस रूप-सयोग में निम्न उपवर्गों पर नाना रूप-मुद्राओं की तालिका उपस्थित की जाती :—

१. पात्र	४. माभूषण
२. आसन	५. आयुध
३. वाहन	६. वस्त्र

अ-पात्र

सज्ञा	देव
१. सूक्	ब्रह्मा
२. सूबा	ब्रह्मा
३. कमण्डलु	ब्रह्मा, शिव, पार्वती तथा सरस्वती
४. पुस्तक	ब्रह्मा, सरस्वती
५. अक्षमाला (अक्षमूत्र)	ब्रह्मा, सरस्वती, शिव
रुद्राक्ष-कमालक्ष	सरस्वती

६. कपाल	कपाल-भृत् शिव तथा अन्य तान्त्रिक देवता
७. वण्ड	यम
८. दर्पण	देवी
९. पद्म	लक्ष्मी
१०. श्रीफल	लक्ष्मी
११. समूत-घट	लक्ष्मी
१२. मोदक	गणेश

टि० इनको हम पात्र प्रथत् Implements के रूप में विभावित करते हैं परन्तु यहाँ पात्र पर हम वाद्य-यंत्र को भी ले सकते हैं, जिनकी तालिका निम्न है :—

संज्ञा	देव
१. वीणा अथवा वल्लकी	सरस्वती
२. वेणु	कृष्ण
३. डमरू	शिव
४. शंख (पञ्चजन्म)	विष्णु
५. घटा	दुर्गा तथा कार्तिकेय
६. मृदग, करताल आदि	देवगण, मुनिगण, भक्त आदि ।

ब-आसनः—आसन पद न केवल यथा-नाम आसन ही है, वरन् यह निम्नलिखित तीन उपसर्गों में विभाजित किया जा सकता है :—

१. शरीरासन प्रथत् योगासन, षक्रासन, पद्मासन
२. पीठासन (detached seat)
३. पशु-आसन (वाहन)

टि० इन पशु-आसनों को वाहन में भी गतार्थ कर सकते हैं, परन्तु बहुत से ऐसे भी देव हैं जो साक्षात् गज, सिंह, मयूर आदि पशुओं पर आरूढ़ चिन्त्य हैं । अतः उनको हम वाहन में लेंगे ।

१. शरीर-आसन(योगिकासन)—इनकी संख्या सख्यातीत है निरुक्ततन्त्र, (दे० शब्द-कल्पद्रुम) के अनुसार इन आसनों की संख्या ८४ लाख है ।

अहिबुध्न्य-सहिता के अनुसार निम्नलिखित ११ आसन विवेक प्रसिद्ध हैं, जो प्रतिमा-स्थापत्य में भी चित्रित किये गए हैं —

१. चक्रासन	५. कौककुटासन	६. सिंहासन
२. पद्मासन	६. वीरासन	१०. मुक्तासन तथा
३. कूर्मासन	७. स्वस्तिकासन	११. गोमूलासन
४. मयूरासन	८. भद्रासन	

इन ११ योगिकासनों के अतिरिक्त पतञ्जलि के योग-दर्शन में जो अन्य योगिकासन सकोतित हैं, वे भी प्रतिमा-स्थापत्य में चित्रित हैं — दण्डासन, सोपाश्रयासन, पर्यंकासन, समसस्थानासन आदि तथा ज्ञानासन, वच्चासन, योगासन, भालीडासन और मुखासन ।

टि० डा० वैनर्जी के अनुसार (cf. Development of Hindu Iconography) निम्नलिखित आसन भी चित्र-स्थापत्य में प्रदर्शित हैं :—

१. उत्कूटिकासन	५. वद्ध-पद्मासन
२. पर्यंकासन	५. वच्चासन
३. वच्चपर्यंकासन	६. ललितासन

२-पीठासन—सुप्रभेदागम में निम्न पाच प्रकार के पीठों का वर्णन किया गया है, जिन्हें हम योगिकासनों के रूप में नहीं बरन् Detached Seat के रूप में पाते हैं । ये आकारानुरूप निर्णय हैं:—

पीठ	आकार	प्रयोजन
१. अमन्तासन	त्र्यध्र (Triangular)	कौतुकदर्शनार्थ
२. सिंहासन	आयताकार (Rectangular)	स्नानार्थ
६. योगासन	अष्टाधि (Octagonal)	प्रार्थनार्थ
५. पद्मासन तथा	वर्तुल (Circular)	पूजार्थ
५. विमलासन	षडधि (Hexagonal)	बल्यार्थ

इनके अतिरिक्त राव महाशय ने (E. H. I. vol. I. p 20) अन्य चार पीठों का भी निर्देश किया है, जो पादमुद्रीय आसन नहीं, द्रव्यीय पीठ हैं ।

१. भद्र-पीठ (भद्रासन)	प्रेत-पीठ (प्रेतासन)
२. कूर्म-पीठ (कूर्मासन)	सिंह-पीठ (सिंहासन)

३ पशु-भासन :—

वाहन—वाहन अर्थात् यान की निम्न तालिका उद्धरणीय है :—

देव	देविगां
१. हंसवाहन ब्रह्मा	१. सिंहवाहिनी दुर्गा टि० यान मे देवो के
२. गरुडाष्ट विष्णु	२. हंसवाहिनी सरस्वती विमान ही विशेष
३. वृषभासीन शिव	३. वृषभवाहिनी गौरी प्रसिद्ध हैं, ब्रह्मा, विष्णु,
४. गजारूढ रुद्र	४. गर्दभासना शीतला महेश के विमानो का
५. मयूरासन कार्तिकेय	५. उलूकवाहिनी लक्ष्मी क्रमशः चैराज, त्रिविष्टप
६. मूषिकासन गणेश	६. नक्रवाहिनी गंगा और कैलाश नाम है।

टि० अपराजित-पृच्छा मे पट्टिशत् ३६ आयुधो का वर्णन है।

इतनी सुदीर्घ तालिका अन्यत्र अप्राप्य है। उसी प्रकार से उसमे पोटश आभूषणो का भी वर्णन है, जो आगे के स्तम्भ मे लेंगे। पहले हम आगमो, तत्रो, पुराणो तथा अन्य शिल्प-ग्रन्थो मे आयुधो (अस्त्र-दास्त्रो) का जो प्रतिपादन है, उसके अनुसार पहली तालिका प्रस्तुत करते है।—

आयुध—तालिका-(सामान्या)

आयुध	देव-विशेष-सयोग
१. चक्र (सुदर्शन)	विष्णु
२. गदा (कीमोकी)	विष्णु
३. शारंग धनुष	विष्णु
४. त्रिशूल	शिव
५. पिनाक धनुष	शिव
६. खट्वाग	शिव
७. अग्नि	शिव
८. परशु	शिव
९. अकृश	गणेश
१०. पाश	गणेश
११. शक्ति	सुब्रह्मण्य
१२. वज्र	सुब्रह्मण्य
१३. ठक	सुब्रह्मण्य (इन्द्र भी)

१४	मुसल	बलराम
१५	हस्त	बलराम
१६	धर	कार्तिकेय
१७	खड्ग	कार्तिकेय
१८	मुसुण्डि	कार्तिकेय
१९	मुद्गर	कार्तिकेय
२०	खेट	कार्तिकेय
२१	धनु	कार्तिकेय
२२	पताका	कार्तिकेय
२३	परिघ	दुर्गा
२४	पट्टिश	दुर्गा
२५	धर्म	दुर्गा

प्रायुध-तालिका—अपराजित पूच्छोया पट्टिशत-प्रायुध—३६ प्रायुध -

१	त्रिशूल	१३	दड	२५	शीपंक
२	छुरिका	१४	शख	२६	सपं
३	खड्ग	१५	चक्र	२७	श्रग
४	खेटक	१६	गदा	२८	हस्त
५	खट्वाग	१७	बज्र	२९	कुन्तक
६	धनुष	१८	शक्ति	३०	पुस्तक
७	बाण	१९	मुद्गर	३१	प्रक्षमाला
८	पाश	२०	भृशु डि	३२	कमडलु
९	धकस	२१	मुसल	३३	श्रुक्
१०	घटा	२२	परशु	३४	पद्म
११	रिष्टि	२३	कर्तिका	३५	पत्र
१२	दपण	२४	कपाल	३६	योग-मुद्रा

टि० इनमे बहुत सी सजायें जैसे दपण, कपाल तथा ३०-३६ ये सब Improvised weapons मे गतार्थ किये जा सकते है ।

प्रायुध—बस्त्रों एव धनुषणो को हम एक ही वग में परिकल्पित कर सकते है । ये एक प्रकार से बस्त्र हैं, भूषण है और मौलिया है ।

वस्त्र— (१) कोटिय (२) कार्पास (३) घमं
इन कोटियो मे, नाना परिधान, नाना देवो मे, विभाजित है :—

विष्णु	पीताम्बर
वलराम	नीलाम्बर
श्या	शुक्लाम्बर

प्राचीनकाल मे परिधानो मे दो ही वस्त्र विशेष थे, एक उत्तरीय तथा दूसरा अधोवस्त्र । देवी-मूर्तियो तथा देव-मूर्तियो में बन्ध भी चित्रित पाए जाते हैं । निम्न तालिका देखिए :—

१. हार	६. कुच-बन्ध	११. चोलक (सूर्य-देविया)
२. केयूर	७. भुजगवलय	१२. कृत्तिवात (शिव)
३. करुण	८. बनमाला	१६. शुक्लाम्बर (द्य०)
४. उदर-बन्ध	९. पीताम्बर (वि०)	१४. मंगला (श्री)
५. कटि-बन्ध	१०. उदीर्यवेप (सूर्य)	१५. कञ्चुक (लक्ष्मी)

टि०— इनमे से प्रथम पाच सभी देवो एवं देवियो के सामान्य परिधान है ; कुच-बन्ध तथा चोलक स्त्री-परिधान होने के कारण देवी-प्रतिमाओ को विशिष्टता है ।

अलकार तथा आभूषण—

अलकार अथवा आभूषणो को अंगानुरूप सात-आठ वर्गों मे विभाजित किया जा सकता है :—

कर्णाभूषण—कुण्डल

१. पत्र-कुण्डल (उमा)	३. शंख-पत्र-कुण्डल (उमा)
२. नक्र-कुण्डल (सामान्य)	४. रत्न-कुण्डल (सामा०)

टि० कर्णाभूषणो मे कर्ण-भूर (सरस्वती), कर्णिका (काली), मणि-कुण्डल (लक्ष्मी), कर्णावली (पार्वती) आदि भी उल्लेख्य हैं ।

नासा भूषण—वेसर (कृष्ण ग्रीर राधा)

गल-भूषण— १. निष्य २. हार ३. प्रवेयक ४. कोस्तुक
तथा ५. वंजयन्ती

टि० कोस्तुभ एवं वंजयन्ती वंणव-आभूषण हैं, कोस्तुभ मणि है

जो समुद्र-मन्थन में प्राप्त १४ रत्नों में एक है। इसे भगवान् विष्णु बदास्थल पर धारण करते हैं।

भागवत-पुराण श्रीस्तुभ को सहस्र-भ्रम-समप्रम एक लाल मणि सकीर्तित करता है। वैजयन्ती क विषय में यह प्रतिपाद्य है कि इसकी रचना पांच प्रकार की रत्न-पञ्चिका से निष्पन्न होती है। विष्णु-पुराण में इन पञ्च-विध रत्नों को पञ्च तत्वों का प्रतीक माना गया है। नीलम (नीलमणि) पार्थिव तत्व, मोक्षितक जलाय तत्व, कोस्तुभ तेजस् तत्व, वैदूर्य वायव्य तत्व एवं पुष्पराय धातवीय तत्व के प्रतीक है—प्रतएव वैजयन्ती विराट् विष्णु को रूपोद्भावना का कंसा वैराज्य समुपस्थित करती है।

वक्ष-भ्राभूषण—इन में श्रीवत्स, चन्नवीर, भुजवन्ध (परिधान घोर झलकार दोनों ही) विशेषोत्प्लेखनीय हैं।

कटि-भ्राभूषण—इन में कटिबन्ध, मेखला तथा काञ्चीदाम विशेष प्रसिद्ध हैं।

पाद-भ्राभूषण—इन में मञ्जीर ही विशेष उल्लेख्य है।

बाहु एवं भुजा के भ्राभूषण—इन में ककण, बलप, केयूर, भ्रगद विशेष विख्यात हैं।

टि० 'श्रीवत्स' वैष्णव लाक्षण है, जो विष्णु के वक्षःस्थल पर 'कुञ्चित रोमावलि' की सजा है। वैष्णवी प्रतिमाओं में वासुदेव—विष्णु एवं दशावतारों में प्रदर्य है।

शिरोभूषण—मानसार में लगभग द्वादश १२ शिरोभूषण (झलकरण एवं प्रसाधन दोनों ही) वर्णित हैं, जिनको हम निम्न तालिका में देव पुरस्सर देख सकते हैं :—

संज्ञा	देव	संज्ञा	देव
जटा मु०	ब्रह्मा, शिव	केशवन्ध	सरस्वती, सावित्री
मौलि म०	म नोन्मानिनी	धम्मिल्ल	अन्य देविया
किरीट मु०	विष्णु, वासुदेव,	चूड	अन्य देविया
	नारायण	मृकृट	ब्रह्मा, विष्णु, शिव

करण्डक मु०	अन्य देव और देवियों पट्ट	राजे-महाराजे, रानिया
शिरस्त्रक	यक्ष, नाग, विद्याधर	प्र. पत्र-पट्ट
कुन्तल	लक्ष्मी, सरस्वती	ब. रत्न-पट्ट
	सावित्री	स. पुष्प-पट्ट

टि० १ काक पक्ष भी एक शिरोभूषण सञ्जीवित है। यह बाल-कृष्ण का शिरोभूषण अथवा केश-बन्ध है—

‘मस्तकपाश्वर्द्धये केशरचनाविशेषः’ ।

टि० २. मानसार की इस शिरोभूषण-मालिका की कुछ समीक्षा आवश्यक है। राव महाशय (श्री गोपीनाथ) तथा उनके अनुयायी डा० ब्रैन्जी ने मानसारीय मौलि-लक्षण से केवल आठ प्रकार के शिरोभूषणों का निर्देश माना है—जटामुकुट, किरीटमुकुट, करण्डकमुकुट, शिरस्त्रक, कुन्तल, केशबन्ध, धम्मिल्ल तथा मलकचूड़। शिव और ब्रह्मा के लिये विहित शिरोभूषण जटामुकुट से जटा और मुकुट (द्वन्द्व) नहीं ग्राह्य है जटा ही है मुकुट—ऐसा विशेष सगत है। मौलि या मुकुट एक प्रकार से सामान्य मञ्जा है और अन्य प्रभेद Species है। इसी प्रकार धम्मिल्लालकचूड़ में तीन के स्थान पर दो ही शिरोभूषण अभिप्रेत है—धम्मिल्ल तथा मलकचूड़ (न कि मलक मलग और चूड़ मलग) ।

राव महाशय ने मौलि अर्थात् शिरोभूषण के केवल तीन ही प्रधान भेद माने हैं—जटामुकुट, किरीटमुकुट तथा करण्डकमुकुट। शेष क्षुद्र भूषण हैं। पट्ट के सम्बन्ध में राव महाशय की धारणा सम्भवतः निर्भ्रान्त नहीं है। पट्ट को राव केश-बन्ध का प्रभेद मानते हैं—वह ठीक नहीं। पट्ट एक प्रकार का साफा है, जो उष्णीष (शिरोभूषण) के रूप में स्थापत्य में प्रकल्पित है।

टि० ३. किरीटमुकुट वैष्णव मूर्तियों के प्रतिरिक्त सूर्य तथा कुबेर के लिये भी विहित है। देखिए वृ० स०) गान्धार-कला-निदर्शनों में शक्र अर्थात् इन्द्र का भी यह शिरोभूषण है।

शरीर-मुद्रा

१. हस्त-मुद्रा
२. पाद-मुद्रा
३. शरीर-मुद्रा—मुखावयवादि ।

हस्त-मुद्रा

असंयुत हस्तः —

१. पताक	६. कपित्थ	१७. चतुर
२. त्रिपताक	१०. सटक-मुख	१८. भ्रमर
३. कर्तरीमुख	११. सूची-मुख	१९. हंसवक्त्र
४. अर्ध-चन्द्र	१२. पद्मकोप	२०. हस्तपक्ष
५. अराल	१३. सर्पशिर	२१. सन्दश
६. शुक-गुण्ड	१४. मृगशीर्ष	२२. मुकुल
७. मुठिठ	१५. कागूल	२३. ऊर्ध्वनाभ
८. सिखर	१६. अलपक्ष	२४. ताम्रचूड

सयुत-हस्तः—

१. अजलि	६. उत्तग	११. अवहित्थ
२. कपोत	७. दोल	१२. वर्धमान
३. ककंट	८. पुष्पपुट	१६. —
४. स्वस्तिक	९. मकर	
५. सटक	१०. गजदन्त	

नृत्य हस्तः—

१. चतुरश्र	८. उत्तानवञ्चित	१५. पक्ष-प्रच्योतक
२. विप्रकीर्ण	९. अर्धरेचित	१६. गरुड-पक्ष
३. पद्मकोप	११. पल्लव	१७. दण्ड-पक्ष
४. अरालखटकामुख	११. केश-वन्ध	१८. ऊर्ध्व-मण्डल
५. प्राविद्धवक्रक	१२. लता-हस्त	१९. पार्श्व-मण्डल
६. सूचीमुख	१३. कटि-हस्त	२०. उरो-मण्डल
७. रेचितहस्त	१४. पक्ष-वञ्चितक	२१. उरः पार्श्वार्ध-मण्डल

पाद-मुद्रा:—

वैष्णव ध्रुव वेरो के योग, भोग, चौर एव आभिचारिक वर्गीकरण की चतुर्विधा में स्थानक, आसन एव शयन प्रभेद से द्वादश वर्ग का ऊपर उल्लेख हो ही चुका है। तदनु रूप स्थानक-प्राकृति Standing posture से सम्बन्धित पाद-मुद्राओं के समरागण की दिशा से निम्नलिखित ६ प्रभेद किये गये हैं।

१. वैष्णवम्	३. वैशाखम्	५. आलीढम्
२. समपादम्	४. मण्डलम्	६. प्रत्यालीढम्

शरीर-मुद्रा (चेष्टा) :—

शरीर के स्थान-विशेष, उनके परावृत्तो और उनके व्यन्तरो के त्रिभेद से स० सू० में इन चेष्टाओं का निम्न वर्गीकरण द्रष्टव्य है :—

- (अ) १. ऋज्वागत, २. अर्धज्वागत, ६. साचीकृत, ४. अर्धधाक्ष
५. पार्श्वगत;
- (ब) ६-६ चतुर्विध परावृत्त;
- (स) २० विंशति अन्तर (या व्यन्तर)।

विष्णु-धर्मोत्तर के अनुसार निम्नलिखित नौ प्रधान शरीर-चेष्टायें हैं:—

१. ऋज्वागत—आभिमुखीनम्—the front view
२. अनुजु—पराचीनम्—back view
३. साचीकृत शरीर—यथानाम—A bent position in profile view
४. अर्धविनोचन—The face in profile, the body in three quarter profile view
५. पार्श्वगत—The side view profile
६. परावृत्त—With head and shoulder turned backwards
७. पृष्ठागत—Back view with upper part of the body partly visible in profile view
८. परिवृत्त—With the body sharply turned back from the waist upwards and lastly
९. समनत—the back view, in squatting position with body bent

साधारण—चतुर्बाहु, शंख, चक्र, गदा, पद्म, वनमाला, कोस्तुभ-
आदि-लौहितं

असाधारण

सर्वशायी-नाटायण, विश्वरूप

नारायण वामुदेव (दंबिक) ९. शिवकुण्ड

मनुष्य वामुदेव ७. अनन्त

शैलोक्य-मोहन ८. योगेश्वर त्र्यम्बक-प्रसाद

लक्ष्मी-नारायण

ध्रुव वेर—द्वादश मूर्तियां

१. योग-स्थानक	५. योगसन	९. योग-शयन
२. भोग-स्थानक	६. भोगसन	१०. भोग-शयन
३. वीर-स्थानक	७. वीरसन	११. वीर-शयन
४. आभिचारिक-स्थानक	८. आभिचारिकसन	१२. आभिचारिक-शयन

प्रवतार—

टि०—विष्णु के प्रवतार त्रिविध—पूणवितार, भावेशवतार तथा

प्रशावतार ;

पूणवितार	राम तथा कृष्ण
भावेशवतार	परशुराम
प्रशावतार	शैलपैत्रादि-भ्रायुध-मुख्य

दशावतार—

१. मत्स्य	३. वराह	५. वामन	७. राघव-राम	९. बुद्ध तथा
२. कूर्म	४. नृसिंह	६. परशुराम	८. कृष्ण	१०. कलकी

चतुर्विंशति विष्णु-मूर्तियां

१. केशव	२. नारायण	३. माधव	४. गोविन्द
५. विष्णु	६. मधुसूदन	७. विविक्रम	८. वामन
९. श्रीधर	१०. हृषीकेश	११. पद्मनाभ	१२. दामोदर
१३. सर्वधर	१४. वासुदेव	१५. प्रद्युम्न	१६. अनिरुद्ध
१७. पुरुषोत्तम	१८. अधोक्षज	१९. नृसिंह	२०. अच्युत
२१. जनार्दन	२२. उपेन्द्र	२३. हरि	२४. श्रीकृष्ण

अशावतरा

१. पुण्य	५. पञ्च-तरि	९. आदिमूर्ति	१६. जगन्नाथ
२. कपिल	६. दत्तात्रेय	१०. धर्म	१४. नर-नारायण
३. यज्ञ-मूर्ति	७. हरिहर-पितामह	११. चैकटेश	१५. वरदराज
४. व्यास	८. हय-प्रीव	१२. विठोवा	१६. रगताथ तथा
			१७. मन्मथ

आयुध-पुरूष—

सुदर्शन चक्र

चक्र

गदा

दण्ड

ध्वज

पाश

टि०—

गदा

प्रतीक

शस्त्र

प्रतीक

चक्र

प्रतीक

बाण

प्रतीक

भस्त्र

प्रतीक

भस्त्र-आवरण

प्रतीक

त्रिशूल

शस्त्र

बाण

धनुश

शक्ति

सङ्ग

बुद्धि

अहकार

मन (परिवर्तन)

कर्म-ज्ञान-हृद्दिय

विद्या

अ-विद्या

ज्ञान—१. लिङ्ग-प्रतिमा

२. रूप-प्रतिमा

लिङ्ग-प्रतिमा—लिङ्ग-भेद

शिव-सम्प्रदायानुरूप	लिङ्गोत्सेधानुरूप	प्रयोजनानुरूप
२. पाशुपात	१. जाति	१. आत्मार्थ
३. कालमुख	२. छन्द	२. परार्थ
४. महाबल	३. विकल्प	
५. वाम	४. आभास	
६. भैरव		

	वर्गानुरूप	वास्तुशिल्पानुरूप	प्रतिष्ठानुरूप
१.	समकण—ब्रा०	१. नागर	१. एकलिंग
२.	वर्धमान—क्ष०	२. श्राविड	२. बहुलिंग
३.	शिवाक—वै०	६. वेसर	द्रव्यानुरूप
४.	स्वस्तिक—शू०		वज्र-मुक्तादि-नाना-द्रव्यमय

प्रकृत्यनुरूप

१. दैविक
२. मानुष
३. गाणप
४. धार्म

कालानुरूप

१. क्षणिक
२. सर्वकालिक

लिंग-भाग

ब्रह्म-भाग	मूल-भाग	चतुरभ
विष्णु-भाग	मध्य	अष्टाभ
शिव-भाग	ऊर्ध्व	(वर्तुल)

लिंग-पीठ—पाच भागः—

१. प्रणाल (योनि-द्वार)	३. धृतवारि
२. जल-धारा	४-५. निम्न तथा पट्टिका

क्षल-लिंग—द्रव्यानुरूप—पञ्चविध

मृण्मय, लोहज, रत्नज, दारुज, शैलज तथा क्षणिक (पार्थिव-लिंग)

अक्षल-लिंग

१. स्वायम्भुव	४. गाणपत्य	७. धार्म
२. पूर्व (पुराण)	५. प्रसुर	८. राक्षस
३. दैवत	६. सुर	९. मानुष

मानुष-लिंग

१. अष्टोत्तरशत-लिंग	५. सार्वदेधिक
२. सहस्र-लिंग	६. सर्वधम
३. धारा-लिंग	७. वर्धमान
४. मुख-लिंग	८. शैवाधिक

रूप-प्रतिमा	रूप-प्रतिमा	शिव-रूप	शिवियों
शान्ता	शान्ता	अशान्ता (उद्या)	नांनाविधा
शान्त शिव	उत्प्र-शिव		रूप-विशेष
शिव-साधारण-प्रसाधारण	सहार		विशेषेश्वर
शान्त-सौम्य	भैरव		सूत्यंष्टक
शिव-सुप्रह	कंकाल तथा भिक्षाटन		पचमूर्ति
दक्षिणा	प्रधोर		महादेव
शिव-मूर्ति	रुद्र		शिवगण
			शिव-भवत

टि०—शिल्प-रत्न में लिखी शिव निम्न अष्टादश रूप-प्रतिमाओं का उल्लेख है :—

सुखासन	त्रिपुरारि-मूर्ति	भिक्षाटन
स्कन्दोमासहित	कल्याण-मन्दर	प्रध-नारीश्वर (२)
चन्द्रशेखर	प्रध-नारीश्वर	चण्डेशानुग्रह
वृष-वाहन	बज्रहा	दक्षिणा-मूर्ति
नृत-मूर्ति	पाशुपत	कालारि
गगाधर	कंकाल	— नाम-मूर्ति-उत्पि-मूर्ति
शान्ता-प्रतिमा		(उत्पि-मूर्ति) नाम-मूर्ति
साधारणी—चन्द्रशेखर आदि		नाम-मूर्ति
प्रसाधारणी—		नाम-मूर्ति
१. महासदाशिव	३. द्वादश-कला-सम्पूर्ण सदाशिव (अ० १०)	
२. सदाशिव	४. पाशुपत-रुद्र-पाशुपत	

बगल के सेनबघी राजा, सदाशिव के समुपासक थे। अतः ये प्रतिमायें वही प्राप्य हैं। महासदाशिव दक्षिण भारत (तंजौर) के वैद्विश्वरकोयित मन्दिर में यह अमूर्तपूर्व चित्रण है। यह दार्शनिक मूर्ति है। पाशु-पत मूर्तियों के नाना निदर्शन तो सभी जानते हैं। विशेष विवरण मेरे ग्रन्थों में देखिये।

सौम्य-शान्ति	१	नाम-मूर्ति	१
प्रध-नारीश्वर	२	वृषवाहन	२
गगाधर	३	विषाणुहरण	३
कल्याण-मन्दर	४	चन्द्रशेखर	४

11-11 टि०— इनके निदर्शन, प्रायः सत्रंशु प्रासाद-परीठो पुरा-प्राप्त हैं। ६ ११७२
 - 11-11 अनुग्रहमूर्तिगण विशेष विवरणो के लिये देखें वास्तु-शास्त्रो-द्वितीय
 भाग तथा प्रतिमा-विज्ञान
 11-11 १. विष्णुमूर्तिगण रावणानुग्रह
 11-11 २. नन्दीशानुग्रह विष्णेशानुग्रह
 11-11 ३. भ्रज नानुग्रह चण्डेशानुग्रह
 - ६ ११७३ (किराताजु न-मूर्ति)

टि०— ये सब पुराणेतिहास-वृत्तो पर आधारित हैं—यै विवरण यथा-
 प्राक् सूचित भेरे ग्रन्थो में देखिये । पुनः इनके स्थापत्य-निदर्शन भी तत्रैव पठनीय
 हैं ।

दक्षिणामूर्तियां—

१. व्याख्यान-दक्षिणा-मूर्ति
२. ज्ञान-दक्षिणा-मूर्ति
६. योग-दक्षिणा-मूर्ति
- ४ वीणाधर-दक्षिणा-मूर्ति

टि०— व्याख्यान और ज्ञान से तात्पर्य शास्त्रोपदेश है । इसी मूर्ति में
 प्रायः दक्षिणा-मूर्तियों को शिव-मन्दिरों में चित्रणा देखी जाती है । इस मूर्ति के
 लान्छनो में हिम्नादि का वातावरण बट-वृक्ष-तल, छाटूल-चर्म, भ्रजमाला,
 वीरासन आदि के साथ जिज्ञासु श्रद्धियों का चित्रण भी अभीष्ट है । देवगढ़
 और तिरुवोरीयूर, भावू, सञ्जोर, सुचीन्द्रम, कावेरी-पक्कम् आदि स्थानों को
 ज्ञान-दक्षिणा-मूर्तिया दर्शनीया हैं । कञ्जीवरम् की योग-दक्षिणा-मूर्तिया तथा
 बट्टरङ्गम और मद्रास-सम्रहालय की वीणाधर-मूर्तिया भी अवलोक्य हैं ।

नूत-मूर्तियां—

भगवान् शिव नटराज के नाम से पुकारे जाते हैं । इनके उदकर कीन
 नृतक हुआ ? जिस प्रकार ब्रह्म की कल्पना नृप में वास्तु में, शब्द में की गयी
 है, उसी प्रकार ताण्डव-नृत्य सम्पूर्ण ब्रह्म-व्यापक विश्व की सृष्टि, स्थिति एव
 प्रलय—इन तीनों अवस्थाओं का प्रतीक है । डा० कुमारस्वामी ने इसकी बड़ी
 सुन्दर व्याख्या की है ।

बैसे तो नृत्य-मुद्राओं की संख्या १०८ है; परन्तु इनका चित्रण तो बड़ा

दुष्कर है। भरत के नाट्य-शास्त्र में १०८ नृत्य-विधा हैं ; परन्तु शिव-प्रतिमा-विज्ञान (Siva's Iconography) पर जितने भी ग्रामागों, पुराणों तथा शिल्प-ग्रन्थों में विवरण है, उनमें इन नृत्यों का बड़ा ही स्वल्प वर्णन है। ग्रामागों में केवल नौ शिव-नृत्य-प्रतिमायें वर्णित हैं। स्थापत्य तो शास्त्र से काजी मार ले गया। विदम्बरम् के गोपुर को देखिए ब्रह्मा नट-राज शिव को एक सौ आठ नृत्यों में नचा दिया है। यह सब महादेव की ही कृपा थी। परन्तु, इन पर विशेष विवरण न करके इतना ही सूच्य है कि इन नृत्य-मूर्तियों की तालिका बड़ी स्वल्प है :—

नटराज—शिव—

१. कटिसम	३. नलाद-तिलकम्
२. तलित नृत्य	४. चतुरम्

अथ आद्ये पशान्त प्रसिमा की ओर—

अशान्त (उग्र) शिव

सहार-मूर्तियां

१. कामान्तक	६. ब्रह्म-शिरश्छेदक
२. गजामुर-महार	७. भैरव
३. कालारि	८. वीरभद्र
४. त्रिपुगन्तक	९. जलन्धर-हर
५. शरभेस	१०. अन्धकासुर
	११. मघोर

इनके विवरण यथ निदिष्ट मेरे ग्रन्थों में देखें। भैरव के सम्बन्ध में तालिकानुरूप कुछ विशेष विहित हैं :—

भैरव/त्रिविध

अ वटुक

व स्वर्णकिरण

स चतुष्पष्टिक

चतुष्पष्टिक वैरव—प्रधान आठ के आठ प्रभेदों से ६४ हुए। इनमें आठ हैं

प्रसित्तान

उन्मत्ता

रुरु

कपाल

षण्ड

भीषण

क्रोड

सहार

टि०—इनके आठ भेदों की अवतारणा विशेष विवरणीय नहीं ।

ककाल एव भिक्षाटन मूर्तियाँ ।---

टि०— विशेष विवरण अपेक्ष्य नहीं

अघोर

अ—सामाय

ब—दशभुज

एकादश रुद्र

अ०	वि० प्र०	र० म०	अपरा० प०
महादेव	अज	तत्पुरुष	सद्योजात
शिव	एकपाद	अघोर	वामदेव
शंकर	अहिर्बुध्न्य	ईशान	अघोर
नीललोहित	विरूपाक्ष	वामदेव	तत्पुरुष
ईशान	रेवत	मृत्युञ्जय	ईशान
विजय	हर	किरणाक्ष	मृत्युञ्जय
भीम	बहुरूप	श्रीकण्ठ	विजय
देव-देव	अम्बक	अहिर्बुध्न्य	किरणाक्ष
भवोद्भव	सुरेश्वर	विरूपाक्ष	अघोरास्त्र
रुद्र	जयन्त	बहुरूप	श्रीकण्ठ
कपालीश	अपराजित	अम्बक	महादेव

टि०—रूप-मण्डन एव अपराजित पृथ्वा की तालिका सर्वाधिक सम है ।

गणपत्य प्रतिमायें

गणेश—गणपत्य-सम्प्रदाय के निम्न उप-सम्प्रदाय प्रादुर्भूत हो गये —

१. महा-गणपति	४ सन्तान-गणपति
२ हरिद्रा गणपति	५ नवनीत गणपति
३ स्वर्ण-गणपति	३ उ मत्त उच्छिष्ट गणपति

गणेश की प्रतिमानुरूप निम्न दो तालिकायें दी जाती हैं —

दश विध	५. वक्र-तुण्ड
१ विष्णुराज	६ हेरम्ब
२ लक्ष्मी-गणपति	७ पीत-गणेश
३ शक्ति गणेश	८ महागणपति
४ धिति-प्रसादन	९. विरञ्जिव
	१० उच्छिष्ट गणपति

योडश-विघ्न	९	हेरम्ब (पञ्चगजानन)
१ बान-गणपति	७	प्रसन्न-गणपति
२ तरुण-गणपति	८	ध्वज-गणपति
३ भस्मिन्-विघ्नेश्वर	९	उन्मत्त-उच्छिष्ट गणपति
४ वीर-विघ्नश्वर	१०	विघ्नराज-गणपति
५ शक्ति गणेश	११	भुवनेश-गणपति
अ लक्ष्मी-गणपति	१२	नृत गणपति
ब-उच्छिष्ट-गणपति	१३	हरिद्रा गणपति (रात्रि- गणपति)
स-महागणपति	१४	भालचन्द्र
य ऊर्ध्व गणपति	१५	गूर्पकण
र-सिंहा-गणपति	१६	एकदन्त

कार्तिकेय—दश रूप •

१ कार्तिकेय	६	श्रीञ्च भेता
२ पण्मस्र पडानन	७	गगापुत्र
३ शस्त्रवणभव (शरजन्मा)	८	गुह
४ सेनानी	९	धनलभू
५ तारकजित	१०	स्कन्द तथा स्वामिनाथ

प्रतिमा—रूप—दे० कुमार-तन्त्र —

१. शक्ति-धर	७	कार्तिकेय	१२	ब्रह्म शस्ता
२ स्कन्द	८	कुमार	१३	बल्लि-कल्याण सुन्दर-भूति
३ सेनापति	९	पण्मुग	१४.	बाल स्वामी
४ सुब्रह्मण्य	१०	तारकारि	१५	श्रीञ्च-भेता
५ गजवाहन	११	सेनानी	१६.	सिन्धुवाहन
६ पारवणभव				

सौर-प्रतिमायें

अ द्वादशादिव्य

१ धाता	७ भग
२. मित्र	८ विवस्वान्
३ अर्यमा	९. पूषन्
४ रुद्र	१० सविता
५ वरुण	११. त्वष्टा
६. सूर्य	१२ विष्णु

ब नव ग्रह

१ सूर्य	५ गुरु
२. रास	६ बुध
३. भीम	७ शनि
४ बुध	८ राहु
	९ खलु

स-द्वष्ट दिग्पाल

१ इन्द्र	५ वरुण
२ अग्नि	६ बभ्रु
३ यम	७ कुबेर
४ निष्क नि	८ इशान

शासत-प्रतिमायें-वेविधौ

महासरस्वती	महा ३६नी	महाकाली
महा १२२नी	नरस्वती	
महामक्षी	लक्ष्मी	घण्टमगरा
	गजलक्ष्मी	सिंहवाहिनी ६ म २ ११
महाकाली	भद्र काली	
दुर्गा-		
नयदुर्गा		
आगमिनी	पीरानिनी	घाणराजिनी
गोमक्षी	रुद्र-२२३	म २ ३६नी
शोमक्षी	प्रक्ष्मा	म २

हरसिद्धी	चण्डोग्रा	शेमकरी
रुद्राश-दुर्गा	चण्ड-नायिका	शिवदूती
वन-दुर्गा	चण्डा	महारण्डा
अग्नि-दुर्गा	चण्डवती	भ्रमरी
जय-दुर्गा	चण्डरूपा	सर्व-मङ्गला
विन्ध्यवासिनी-दुर्गा	अतिचण्डा	रेवती
रिपुमदिनी-दुर्गा	उग्र-चण्डा	हरिसिद्धी

गौरी—द्वादश-भूतियां

१. उमा	५. श्री-श्रियोत्तमा	६. सावित्री
२. पार्वती	६. कृष्णा	१०. त्रिपण्डा
३. गौरी	७. हेमवती	११. तोतला
४. ललिता	८. रम्भा	१२. त्रिपुरा

अन्य देवियां

महिष-मदिनी	—	रति
कात्यायनी	ज्येष्ठा	श्वेता
भद्रकाली	कानी	जया-विजया
महाकाली	कलविकर्णिका	काली
भम्बा	बलविकर्णिका	चण्ड-कर्णा
अम्बिका	बलप्रभाविनी	जयन्ती
मगला	सर्वभूत-दमनी	दिति
सर्व-मगला	मानोन्मातिनी	अरुन्धती
कास-रात्रि	वरुणि-चामुण्डा	अपराजिता
ललिता	रक्त-चामुण्डा	सुरभि
गौरी	शिव-दूती	कृष्णा
उमा	योगेश्वरी	इन्द्रा
पार्वती	भैरवी	अन्नपूर्णा
रम्भा	त्रिपुर-भैरवी	तुलसादेवी
तोतला	शिवा	अदयरुद्रादेवी

त्रिपुरा	सिद्धी	भुवनेश्वरी
भूतमाता	ऋद्धी	बाला
योगनिद्रा	क्षमा	राजमातंगी
वामा	दीप्ति	

सप्तमातृका :—

मातृक	देव	दुर्गुण—घन्तःशत्रु
१. योगेश्वरी	शिव	काम
२. माहेश्वरी	महेश्वर	शोध
३. वैष्णवी	विष्णु	लोभ
४. ब्रह्माणी	ब्रह्मा	मद
५. कौमारी	कुमार	मोह
६. इन्द्राणी	इन्द्र	मात्सर्य
७. यमी (चामुण्डा)	यम	पैशुन्य
८. वाराही	वराह	अमूया

यक्ष-विधाघर-वसु-मुनि-पितृ-गणादि-प्रतिमायें

वसु—अष्ट विध :

१. धर	२. ध्रुव	३. मोम	४. धाप
५. अनिल	६. अनल	७. प्रत्यूष	८. प्रभाप

नाग :

वासुकि	कर्कोटक	शखपाल
तक्षक	पद्म	कुलिक
	महापद्म	—

साध्य—द्वादश :

१. मान	५. अपान	९. दश
२. मन्त	६. वीर्यवान	१०. नारायण
३. प्राण	७. विनिर्भय	११. वृष
४. नर	८. नय	१२. प्रभि

अमुर-वानय-वंत्य-पिराच-भूत

टि० १—राव ने इन्हें धुद्र-देव सजापति किया है, वह ठीक नहीं। इन
। धुद्र देव कहना उचित नहीं, वे तो सनातन से मुर-शेही हैं।

ऐतिहासिक एवं पौराणिक नाना उपाख्यान इस तथ्य के साथ हैं। इनमें जहाँ तक अम्बराओं, गन्धर्वों तथा यक्षों एवं किन्नरों की कथा है, उससे प्रकट है कि कोई भी भारतीय वास्तु कृति बिना इनके चित्रण अद्रष्टव्य है। वास्तु-शास्त्रों में इनके चित्रण पर विपुल संकेत हैं।

टि० २—समरांगण में यद्यपि इनके लक्षण पूर्ण नहीं है, तथापि इनकी आपेक्षिक आकृति-रचना पर इसका संकेत बड़ा महत्वपूर्ण है। आकार की घटती के अनुरूप दैत्यों का आकार दानवों से छोटा, उनसे छोटा यक्षों का, फिर गन्धर्वों का, पुनः पन्नगों का और सबसे छोटा राक्षसों का। विद्याधार यक्षों से छोटे चिह्न हैं। भूत-सद्य विद्याओं से सब प्रकार प्रवरतर मोटे भी ज्यादा और क्रूर भी अधिक प्रदर्श्य हैं।

इनकी प्रतिमा-प्रकल्पना में वेश-भूषा पर समरांगणीय लक्षण यह है कि भूत और पिशाच रोहित-वर्ण विह्वल-वदन, रक्त-लोचन, बहुरूपी निर्देश्य हैं। केशों में नागों का प्रदर्शन उचित है। आभरण और अम्बर एक दूसरे से वामेल (विरागाभरणाम्बरा) है। आकार वामन, नाना आयुधों से सम्पन्न। शरीर पर यज्ञोपवीत और चित्र-विचित्र नाटिकायें भी प्रदर्श्य हैं।

यक्ष-विद्याधर-किन्नर-गन्धर्व-अम्बरायें

टि० ये धुद्र-देव सत्ता से संज्ञापित किये जा सकते हैं। ये ब्राह्मण, वीर तथा जैन तीनों प्रतिमा-स्थापत्य में पृथुल, विशाल एवं प्रशस्त चित्रण में पाये जाते हैं। इनका कैसा आकार, कैसा परिधान, क्या जीवन, क्या परिचर्या—यह सब हमारे ग्रन्थों में विवरण-सहित पढ़ें।

ऋषि-गण

टि०—मानसार (दे० ५७-५६वा प्र०) में मुनि-लक्षण और भक्त्त-लक्षण भी दिये गये हैं। समरांगण में अन्वन्तरि और भरद्वाज का संकेत है। अतः स्य पत्य म भी ऋगस्त्यादि ऋषियों की प्रतिमायें प्राप्त हानी हैं। ऋषियों में व्यासादि महर्षि, कृष्णादि देवर्षि, वशिष्ठादि ब्रह्मर्षि, सुश्रुतादि श्रुतर्षि, ऋतुपर्णादि रात्रिर्षि और जमि-यादि वाण्डर्षि सात ऋषिवर्ग हैं।

भागमा (दे० प्र० तथा सुप्र०) में सप्तऋषियों की नामावली कुछ भिन्न है। मनु, भारद्वाज, वशिष्ठ, गोत्र, ऋगिरस, विश्वामित्र और भरद्वाज—अनु० के सप्तऋषि हैं। भृगु, वशिष्ठ, पुनस्त्य, क्रतु, वाश्यप, कौशिक और ऋगस्त्य—सुप्र० के ऋषि हैं। पूर्वरा० में ऋगस्त्य, पुलस्त्य, विश्वामित्र पराशर, जमदग्नि वात्सीरि और सत्कृपा २१ महीतन हैं।

महर्षि	व्यासादि	ब्रह्मर्षि	वशिष्ठादि
परमर्षि	भेलादि	श्रुतर्षि	सुश्रुतादि
देवर्षि	कण्वादि	राजर्षि	ऋतुपर्णादि
		काण्डर्षि	जैमिन्यादि

टि०—धर्म तक हम भारतीय प्रतिमाओं के इन ब्राह्मण-प्रतिमाओं के ब्राह्म, वैष्णव, शैव, शाक्त आदि प्रतिमा वर्गों पर पदानुरूप प्रकाश डाल ही चुके हैं। प्रतिमा-शास्त्र (प्रतिमा-विज्ञान) बड़ा ही कठिन, पृथुल तथा व्यापक विषय है। यदि कोई भी अनुसन्धानाभिलाषी छात्र अथवा विद्वान् एक प्रतिमा-स्वरूप को भी ले ले तो उस पर बहुत नवीन उद्भावनाओं, अध्ययनों एवं स्वपत्यानुपयोगों से फलम्र फलम्र प्रबन्ध तैयार हो सकते हैं। उदाहरण के लिए यक्ष-विद्याधर-किन्नर इत्यादि विषय पर बड़ा अनुसन्धान अपेक्षित है। प्रथित-कीर्ति विद्वानों—जैसे डा० जितेन्द्र नाथ वैनर्जी, डा० स्टैला त्रैचिन, डा० मोती चन्द्र—जिन्होंने प्रतिमा, प्रासाद एवं चित्र पर ग्रन्थ लिखे हैं, उनकी बहुत सी श्रुतियों पर मैंने प्रकाश डाला और समाधान भी किया, उसे बेलकर उन्होंने गद्गद हृदय से स्वीकार किया। लीजिए मुद्राओं को। इन पर अलग अलग मुद्राओं (हस्त, पाद, नरीर) पर प्रबन्ध लिखे जा सकते हैं। अतः भारत का विद्यालय शिक्षित समाज प्राचीन भारतीय वाङ्मय के प्रति बिल्कुल उदासीन है, तो उनके साधारण एवं स्वल्प ज्ञान के लिए मैंने यह सरल पदावली प्रस्तुत की है। अन्यथा यह वास्तु-कोष लगभग दस बृहद् ग्रन्थों में परिणत किया जा सकता है और ऐसे महान् कार्य के लिए जब मैंने भारत सरकार के हिन्दी-विभाग को लिखा (विशेषकर पारिभाषिक और तकनीकी विभाग) तो उनका जवाब आता है कि हमारे पास कोई योजना नहीं है तो मुझे बड़ा आश्चर्य हुआ। इसका एकमात्र यही कारण हो सकता है कि हमारे राष्ट्र-निर्माता अपनी राष्ट्रीय धाती का भी मूल्यांकन नहीं करते।

अब आइये बौद्ध एवं जैन प्रतिमा-वर्ग पर। समराज्य-भूतपार में बौद्ध एवं जैन प्रतिमाओं का कोई लक्षण नहीं मिलता है। यद्यपि यह अध्ययन विशेष कर इसी ग्रन्थ से सम्बन्धित है तथापि इन दोनों वर्गों पर थोड़ा सा संकेत आवश्यक है।

(ब) बौद्ध प्रतिमाये

टि०—बौद्ध प्रतिमाओं का विलास तान्त्रिक महायान से प्रारम्भ हुआ क्योंकि प्राचीन हीन-यान प्रतिमा-पूजा से सर्वथा विमुख था। हा, भगवान् बुद्ध के महा-निर्वाण के उपरान्त उस समय भी बुद्ध-चिन्हों एवं बुद्ध-स्मारकों की कपासना एवं पूजा प्रारम्भ ही चुकी थी। बौद्ध-दर्शन में भी जो शून्य-वाद था वह भी शिष्टों को सतुष्ट नहीं कर सका। अतः आगे चलकर ६वीं शताब्दी में बौद्ध दार्शनिकों में घनघोर तर्क प्रादुर्भूत हो गए। पहले तो शून्य और विज्ञान पर संघर्ष था, पुनः परिणाम यह निकला कि महासुख-वाद का सिद्धान्त विकसित हो गया और उसकी पृष्ठ-भूमि तान्त्रिक प्रभाव था। अतः इस तान्त्रिक अर्थात् शाक्त पृष्ठ-भूमि पर इस महासुख-वाद के सिद्धान्त पर वज्र-यान नामक सम्प्रदाय परलभित हो गया। आप नेपाल जाइए, तिब्बत या जापान घूमिए चीन की ओर मुड़िए सर्वत्र इन्हीं धात्रत प्रतिमाओं का बोल बाला है। अद्वय-वज्र-नामक बौद्ध दार्शनिक, जो ११वीं शताब्दी में उत्पन्न हुए थे, उन्होंने इस वज्रयान को विज्ञान-वाद और शून्य-वाद से भी आगे बढ़ा दिया। उनके अद्वय-वज्र-संग्रह का निम्न प्रवचन पढ़ें वही पर्याप्त है :—

दृढ़ सारमसौशीर्यमच्छंसाभेदलक्षणम् ।

अदाही अविनाशी च शून्यता वज्रमुच्यते ॥

अतः मैं यह भी निर्देश करना है कि कोई भी मध्य-कालीन बौद्ध-प्रतिमा बिना शक्ति के नहीं परिकल्पित हुई। तिब्बती भाषा में इसे याव यूम कहते हैं, अतः हम बौद्ध प्रतिमाओं को दो वर्गों में विभाजित कर सकते हैं :—

१. ऐतिहासिक बुद्ध—बोधिसत्व आदि ।

२. वज्रयान-तान्त्रिक—बुद्ध—ध्यानी-बुद्ध, बुद्ध-शक्तिया आदि आदि ।

जहाँ तक ऐतिहासिक बुद्ध की बात है, हम भगवान् बुद्ध के रूप की दशावतारों में सम्मिलित कर चुके हैं। यहाँ पर केवल वज्रयान बौद्ध प्रतिमाओं में सम्बन्ध है जिनकी पदावली निम्न सालिकाओं में प्रस्तुत की जाती है।

प्रथम हम इन बौद्ध-प्रतिमाओं की द्वादश विधा उपस्थित करते हैं। :—

वज्रयानो प्रतिमाये—१२

१. दिव्य-बुद्ध, बुद्ध-शक्तिया और बोधिसत्व,

२. मञ्जुषी

३. बोधिसत्व प्रथम रोहिणेश्वर,

४. अमिताभ से आविर्भूत देव,
५. अक्षोभ्य से आविर्भूत देव
६. अक्षोभ्य—आविर्भूत देविया
७. वैरोचन से आविर्भूत देव
८. अमोघसिद्धि से आविर्भूत देव
९. रत्न-सम्भव से आविर्भूत देव
१०. पंच-ध्यानी बुद्धो से आविर्भूत देव
११. चुतुर्ध्यानी बुद्धो से आविर्भूत देव
१२. अम्य स्वतंत्र देव एवं देविया

ध्यानी बुद्ध	बुद्ध-शक्तियां	बोधिसत्त्व
वैरोचन	वज्रयास्वीश्वरी	सामान्तभद्र
अक्षोभ्य	लोचना	वज्रपाणि
रत्नसम्भव	मामकी	रत्नपाणि
अमोघसिद्धि	प्रायंतारा	विश्वपाणि
वज्रसत्त्व	वज्रसत्त्वात्मिक	षष्ठापाणि

मानुष बुद्ध	मानुष-बुद्ध-शक्तियां	एवं मानुष—बोधिसत्त्व
१. विपश्यन्	विपश्यन्ती	महामति
२. शिखी	शिखिमातिनी	रत्नधर
३. विश्वभू	विश्वधरा	प्राकाशगंज
४. अक्रुच्छन्द	ककुद्धती	शकमगल
५. कनकमुनि	कण्ठमालिनी	कनकराज
६. कश्यप	महीधरा	धर्मधर
७. शाक्यसिंह	यशोधरा	मानन्द

बोधिसत्त्व मञ्जुश्री के चतुर्विंश रूप

१. वाक्	९. नामसगीति	११. धरपवन
२. धर्मधातु	७. वागीश्वर	१२. स्थिरचक्र
३. मंजुषोप	८. मञ्जुवर	१३. वादिराट्
४. सिद्धकवीर	९. मञ्जुवद्ध	१४. मंजुनाथ
५. यज्जानंग	१०. मञ्जुभार	

बोधिसत्व भवलोकितेश्वर के पंच-दश-रूप—

१. पङ्करी-नाकेश्वर	६. पद्मनतेश्वर	११. नीलनण्ड
२. सिंहनाद	७. हरिहर-बाहनोद्भव	१२. सुगति-सन्दर्शन
३. खमपर्ण	८. शैलवयवघकर	१३. प्रेत-सतर्पित
४. लोकनाथ	९. रक्तलोकेश्वर	१४. सुखावतीलोकेश्वर
५. हानाहल	१०. मायाजानाक्रम	१५. वज्रघर्मलोकेश्वर

अन्य विवरण यथा द्वादश-वर्गीय देव एव देविना 'प्रतिमा-विज्ञान' तथा वास्तु-शास्त्र, द्वितीय भाग मे द्रष्टव्य हैं। विशेष उल्लेख्य यह है कि भवलोकितेश्वर की प्रतिमायें विपुल हैं।

जैन-प्रतिमायें—जैन प्रतिमाओं का आधिभाव जैनो के तीर्थंकरों से प्रारम्भ हुआ। सर्व-प्रथम प्रतीक, पुनः प्रतिमाय। भव आइये तीर्थङ्कर-प्रतिमा की ओर।

तीर्थङ्कर—इनके सम्बन्ध मे निम्न प्रवचन भवतायें है—

भाजानुलम्बबाहुः शीवत्साङ्गः प्रशान्तमूर्तिश्च ।

विश्वासास्तरूपो रूपवाश्च कार्याऽईता देवः ॥

२४ तीर्थङ्कर

आदिनाथ

अजितनाथ

सम्भवनाथ

अभिनन्दननाथ

सुमतिनाथ

पद्मप्रभ

सुपार्श्वनाथ

चन्द्रनाथ

सुविधिनाथ

शीतलनाथ

श्रेयामनाथ

वसुपूज्य

२४ यक्ष

वृषवक्त्र

महायक्ष

त्रिमुख

चतुरानन

तुम्बुरु

कुसुम

मातङ्ग

विजय

जय

ब्रह्मा

यक्षेश

कुमार

२४ यक्षिणियाँ

चक्रेश्वरी

अजितबला

दुरितारि

काली

महाकाशी

अच्युता (श्यामा)

शान्ता

ज्वाला (भृकुटि)

सुतारा

अशोका

मानवी (शीवत्सा)

प्रचण्डा (प्रवरा)

विमलनाथ	धम्मुख	विदिता (विजया)
धनन्तनाथ	पाताल	धकुशा
धर्मनाथ	किन्नर	कन्दर्प (पद्मगा)
क्षान्तिनाथ	गरुड	निर्वाणी
कुन्धनाथ	गन्धर्व	बला
धरनाथ	यक्षध	धारिणी
मल्लिनाथ	कुबेर	वैरोटथा
मुनिमुवत	वरुण	नरदत्ता
नमिनाथ	भृकुटी	गान्धारी
नेमिनाथ	गोमेष	धम्बिका
पार्श्वनाथ	पार्श्व	पद्मावती
महावीर (वर्धमान)	मातङ्ग	सिदायिका

१० दिग्पाल—

१. इन्द्र	६. वायु
२. अग्नि	७. कुबेर
३. यम	८. ईशान
४. निर्धृति	९. नागदेव
५. वरुण	१०. ब्रह्मदेव

६ ग्रह—नव-ग्रह सर्वविदित हैं—

१. सूर्य	६. शुक्र
२. चन्द्र	७. शनीश्वर
३. मंगल	८. राहु
४. बुध	९. केतु
५. बृहस्पति	

क्षेत्रपात्र—एक प्रकार से यह जंनो का भंडार है ।

भूत-देवियाँ—

१. रोहिणी	९. पुरुषदत्ता	११. महाज्वाना
२. प्रजप्ति	१०. कालीदेवी	१२. मानवी
३. वज्रशृ खला	११. महाकाली	१६. वैशेटपा
४. वज्राकुक्षी	१२. गौरी	१४. पञ्चुता
५. भप्रतिचक्रा	१०. गान्धारी	१५. मानसी
		१६. महामानसी

६४ योगिनियाँ—ये योगिनियाँ ब्राह्मणो से विलक्षण हैं ।